

В. ПРИБИТКОВ

ІВАН ФЕДОРОВ

Переклад з російської

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
КИЇВ — 1974

Переклали
ІВАН ЩЕРБИНА та МИКОЛА ВИДИШ

Перекладено за виданням: В. Прибытков, Иван Федоров.
М., издательство ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1964.

П $\frac{0732-120}{M205(04)-74}$ 349-74

© Український переклад, видавництво «Дніпро», 1974.

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ I

Року від створення світу сім тисяч п'ятдесят першого¹, в третю седмицю червня, московський митрополит Макарій, якого рік тому настановили князі Шуйські замість скинутого Йоасафа, побажав одвідати монастир Святої Трійці.

Дорога була курна, провалювалась у вибоїни, підсувала візкові під колеса товсте коріння сосен та ялин. Річкові броди підстерігали ковбаннями, засмоктували мулом. Коли ночували в Радонежі, тіло терзали шалені блохи, звідкись тягло козятиною, митрополит не виспався, проте бадьорився: до монастиря лишалося півдня їхати.

У Москві було відомо, що митрополит їде вклонитися мощам святого Сергія Радонезького, розмовляти з братією про богослужбні книжки та підновлення ікон у московських церквах.

Макарій, прибувши до Святої Трійці, й справді цілував раку чудотворця, справді міркував про переклади творів блаженного Августина, про нестачу книжок та про те, щоб

¹ У стародавній Русі лічили роки за біблійською легендою від створення світу. Щоб перевести стародавнє літочислення на нове, від так званого народження Христового, треба відлічити од дати старого літочислення 5508, якщо дата припадає на час від 1 січня до 1 вересня, або 5509, якщо вона припадає на решту року, від 1 вересня до 1 січня.

завершити переписування початої ним у Новгороді Четї Мінеї, справді замовив монастирським майстрам нові ікони, але приїхав він до обителі не тільки заради бесід і поклонінь.

Ждавав митрополит спокою, побути на самоті, хотів у тиші обміркувати мирські й церковні справи.

Знав Макарій, що Шуйські, закликаючи його з новгородського архієпископства, сподівались: новий митрополит, дуже прихильний до іконного письма та читання книжок, відомий як любитель старовини, не буде втручатися в житейську суєту, в московські чвари, дивитиметься на все з князівських рук.

Але не для того залишив Макарій тихі радощі наполегливих зусиль по збиранню старих книжок, не для того покинув налагоджені з багатьма труднощами новгородські церковні училища, де мріяв виростити для Русі освічених ієреїв, щоб стати покїрним слугою Шуйських.

Перш ніж погодитися прийняти митрополичий параманд, дав Макарій обітницю господові не пощадити себе заради звеличення християнської віри та православної церкви, заради впорядкування руської землі.

Після смерті великого князя московського Василя занепапа світська влада, почалися боярські чвари, нависла загроза над самою церквою.

Душею вболівав Макарій, споглядаючи непотребства: священники не знали служб, ігумени не забороняли бігати до ченців дівкам та жінкам, гнали вино, занурялись у пияцтво, а чесним старцям не давали навіть на одєжину, і багато братії волочилося тепер по світу, випрошуючи милостиню й наражаючись на житейські спокуси.

Куди ж було отаким пастирям ополчатись на ересі, що точили народець?

Прибувши до Москви, Макарій одразу почав прибирати священство до рук.

Проте в московських ієреїв завжди знаходилися заступники, і митрополит бачив, що починати треба не з них, а з приборкання всесильних боярських родів, і передусім з отих же Шуйських.

А зробити це можна було тільки одним способом — здобувши довіру дикуватого, озлобленого дванадцятирічного великого князя Івана, виховавши в Іванові думку про його призначення бути єдинодержавним володарем усього християнського світу.

У бесідах з великим князем він говорив про кесареву

велич, про божественне походження Іванової влади, на яку зазіхати ніхто не сміє.

Іван слухав такі слова жадїбно, але нещодавно князь Андрій Шуйський відверто й грубо сказав:

— Ти, владико, говори, та не забалакуйся! А то ж з Москви й на Соловки дорога є!

Макарій знав, що Шуйські погрозами дарма не кидаються, став у розмовах обережний, та поступатися правдою не думав.

Біла раки чудотворця Сергія сподївався митрополит спокїйно поміркувати про мирські справи, почерпнути сили для майбутніх діань.

Та замість спокою чекали його в монастирі нові турботи.

Ігумен першого ж дня, коли приїхав митрополит, передав йому мольбу в'язня тверського Отроч-монастиря Максима, якого прозивали Греком. Був Максим муж мудрий, обдарований від бога великим хистом до мов і сказань. Тринадцятий рік знемагав він у кайданах, засуджений собором святих отців за ересі і чаклування проти покїйного великого князя Василя. Просив Максим у митрополита дозволу ходити до церкви й причащатися святих тайн.

Макарій похмурився. Передавши Максиму мольбу, ченці вчинили зухвальство: собор забороняв листуватись із засудженим. А прохання допомогти Максимові Греку ставило митрополита в скрутне становище. В Максимове чаклунство Макарій не вірив. Не здумав би Максим писати на долонях горілкою й простягати їх, накликаючи біду на великого князя, як погана ворожка. Розумний і вчений був Максим! А що говорив, начебто російських митрополитів неправильно настановляють, без патріаршого благословення, і що помилки на письмі в книжках робив, то Максим сам же на соборі ницьма падав, каючись: не знав, мовляв, про патріаршу грамоту, що дозволяла російському соборові митрополитів настановляти, і погано за переписувачами стежив...

Але Максим, не знаючи Русі, проти порядків її повстав, усіх повчати здумав. Розлучення великого князя Василя з бездітною Соломонією гнівно засуджував. Це, мовляв, суперечить святому письму... Звісно, суперечить. А коли б Василь не залишив наслідника — що б тоді почалося? В яку безодню чвар і розбрату вверглася б земля? Що б сталось із святою церквою та православною вірою?

Ех, Максиме, Максиме! Не можна було пощадити тебе, та й зараз заступитися за тебе небезпечно. Заступишся з жалості, а зрозуміти можуть цю підтримку, як осуд давнішого шлюбу Василя з Оленою Глинською. Ще й вирішать, що син їхній Іван і прав на батьківський стіл на має! А й того ж досить, що ворожі язика всюди розносять плітку, начебто великий князь зовсім не Василів син — старий, мовляв, був Василь, щоб дітей мати! — а виродок боярина Івана Овчини-Телепнева-Оболенського...

Відповісти на Грекову мольбу різкою відмовою митрополит усе ж не наважився. Велів сказати в'язневі, що вболіває за його долею, цілує тяжкі кайдани його, але допомогти нічим не може.

По ігуменовому обличчі побачив: той чекав іншого, й розсердився. Всі скаржились, усі чогось хотіли, всі чогось вимагали!

Отак, сердитий, і пішов у відведені йому покої.

Лише ревна молитва смирила Макарія, вгамувала його гнів.

Лежачи в ліжку, митрополит поринув у мрії. Скоро великий князь дійде того віку, коли вже зможе обходитись без опікунів. До тієї пори слід викоринити в ньому вади, виховати розум його, навчити бути покірним святій церкві. Тоді з божою допомогою можна й велике звершити! Підкорити язичників, поширити християнство, твердо протистояти латині!

Від широких задумів митрополитова думка стрибнула раптом назад. Подумав, що нічого путнього ще не зробив, щоб у майбутньому торжествувати. Навіть від шептунів та підглядачів, від невірних людей не убезпечив себе. А треба, треба гнати геть їх! Замість же них покликати людей вірних, які б усім тобі завдячували. Без підпори, без підтримки ніщо не вершиться. Дуб не гіллям, а корінням дужий. От і слід пустити в московську землю своє коріння.

А люди вірні знайдуться!

Митрополит згадав, як в останній рік новгородського життя приймав у себе тамтешніх переписувачів. Вичитував їм за те, що в книжках, котрі переписували на продаж, є багато помилок.

— Може, й не ви ті книжки продавали, — сказав він тоді, — та не зайво і вам пам'ятати, скільки від кожної помилки шкоди й баламучення виникати може. От і поміркуюте та й іншим переписувачам перекажіть, щоб надалі в

роботі не поспішали, за грошвою не гонилися, а думали про добру славу й спасіння душі!

Майстри вклонялись. Макарій звернув увагу на наймолодшого з них: кремезного, з тонким, жвавим обличчям, розумними блакитними очима.

— Чий такий?

— Мій, мій син, владико! — квапливо відповів, уклоняючись, старий, давно відомий Макарієві переписувач Федір.

— Навчаш, чи сам пише вже?

— Сам, владико, сам! Ось дозволь тобі Євангеліє, сином переписане, піднести...

Макарій розкрив подану книжку. Помилувався крупним, чітким півуставом, зробленими «покоєм» заставками, майстерно прикрашеними квітами й травами.

— Малював теж він?

— Він, він, владико.

— Мастак до цього... Як звати тебе, раб божий?

Почервонілий молодий переписувач баском озвався:

— Іваном...

— Он який глас!.. А що, співати так само здатний, як писати та малювати?

— Про те не мені судити, владико.

— Скромність — окраса християнина. Ану виголоси, Іване, святу славу!

Молодий переписувач співати вмів. Макарій порадив Федорові одружити сина: такого молодця в дякони висвятити можна!

Макарій уже збирався відпустити переписувачів, та помітив, що Іван поривається щось мовити, і очікувально звів брови.

— Не бійся, раб божий, слухаю.

— Прости мені, грішному, владико, коли що не так мовлю, — виступивши наперед, стримуючи басок, почав молодий переписувач. — Ось щойно ти про помилки книжкові пом'янув. Щира правда твоя! Візьмешся за кимсь списувати — одне начертано. Ще до когось заглянеш — інше. От і подумав я...

Переписувач хвилювався. Він перевів дух.

— Подумав я, владико, що не гаразд ми робимо. Не так би треба!

— А як же?

— Знов-таки прости мені за зухвалість. Та ось уже кілька років чую, що в латинян, і в німецьких землях, і в італійських давно ручне письмо облишили. Книжки там

друковано роблять, начебто карбовано ріжуть, як для тиснення на булаті...

— То намова диявольська! — тонко вигукнув один з переписувачів. — Писання книжок — для спасіння душі! А друкування — то ересь!

Молодий переписувач скося подивився на довгобородого крикуна, потягся до Макарія.

— Дозволь доказати, владико!.. Латинян, еретиків не гірше, ніж інші, ненавиджу. Але ж мало книжок у нас — та й погані! А з одних би дощок, ієреями виправлених, скільки б надрукувати могли! І скоро, й без помилок!

— Де про латинські книжки чув? — обережно, спокійним голосом спитав Макарій.

— Багато хто з купців заїжджих розповідав. Ті ж самі німці. Шведи.

— Знаєшся з ними?

— На якого дідька вони мені, владико? Та й їм яка від мене користь? А поміж наших гостей зустрічав декого, похвалялися...

— І книжки латинські бачив?

— Бачив, владико.

— І читав?

— Наша віра єдино правильна. Навіщо мені латинь? Не навчався їхнього письма поганого й знати не хочу. Нічого не читав, владико.

— Так, так... Нащо ж тоді книжками зваблюєшся їхніми?

— Прикро мені, владико, що еретикам таке відкрито, чого ми, поборники віри істинної, не знаємо й не вміємо!

— Сам, сам еретик! — вискнув крикливий переписувач.

— Помовч! — звів брови Макарій. — Не по чину розумний!

Переписувач осікся й вирячив очі.

— Кажі далі! — звернувся до Івана Макарій. — До чого хилив розмову?

— І ще я чув, владико. У Вільні, в литовців, нашої православної віри чоловік, Георгій, друкував нібито книжки з грецьких списків істинних і по-нашому.

— Той Георгій, на прізвисько Скарина, латинню з пантелику був збитий. І православне ім'я на погане змінив. Франціском називався.

— Того я не відав, владико. Якщо він такий, хай йому грець... Ні, я того не відав...

Макарій опустил повіки, помовчав.

— Чи пробував друкувати книжки? — нарешті спитав він молодого переписувача. — Кажі відверто.

— Ні, владико. Не пробував. Ось хотів тебе спитати, чи годиться оце нам. Твоєї поради чекаю...

Макарій уже не пам'ятав достеменно, як відповів тоді молодому переписувачеві. Сказав тільки, що думку про друковані книжки треба поки що облишити, що не йому, грішному, судити, чи добре буде їх заводити, що справою друкованих книжок соборові святих отців відати належить...

Ось таких, як Іван Федоров, і треба накликати до Москви. Розумні, допитливі, покірливо слухняні будуть, а маючи нахил до книжкової праці, від житейської скверни убережуться.

Але не бути ні книжкам, ні спокою, поки нетверда великокнязівська влада, поки хиткі вівтарі...

Макарій підвівся з ліжка, підійшов до кіота, опустився на холодну підлогу голими коліньми і помолився вседержителеві, щоб охороняв великого князя, щоб викрив його ворогів і ворогів церкви.

Розділ II

Весілля молодшого сина Івана в домі новгородського переписувача Федора справляли пізньої осені.

Жовтень з перших днів був ясний, холодний. Земля ранками підмерзала. Весільні вози з посаду, від домівки молодого, в чинбарну слободу, до домівки нареченої, мчали з грюком і гуркотом. Перев'язані через плече поверх кожухів рушниками дружки, стоячи в передках, якимсь чудом трималися на ногах — так підкидало на кожній грудці затверділої багнюки.

Іван з батьком чекали наречену в своїй церкві Івана Богослова, Федір не дуже радів. Коли підійшов рік тому до Івана після бесіди з архієпископом, теперішнім митрополитом, син затявся, щоб засиляли сватів до Ярини, дочки багатодітного попа Кіндрата із зубожілої парафії. Федір і погрожував, і умовляв, переконуючи, що бідна наречена — добро геть з дому, та Іван про інших дівок і слухати не хотів. Сказав, як відрубав:

— Хочеш оженити — Ярину бери. А то зовсім не женюся. І з двору піду.

І Федір почвалав сватів запрошувати. Він любив сина. Іван допитливий, тямущий, старанний, упертий в ділі й великим хистом від бога наділений: і малюзати, й по металу різьбити перший, булат під його руками податливіший від воску. Що хочеш вирізьбить, і так витончено й живо, що тільки дивом дивуєшся!

Піде з дому,— хто підмогою на старості буде, хто заспокоїть? Нехай уже на своїй Яринці жениться. Де тільки вглядіти її встиг? Коли?

Іван знав: ось зараз Ярину заведуть, а все було чогось боязко. А що, як захворіла чи в дорозі якась біда... Минулого року, весною, примітив він русокошу Ярину, яка з іншими дівчатами заплітала берізки. Відтоді часто навідувався до парафії її батька, виглядав її...

На паперті почувся гомін. Церковні двері розчинились, і з'явилася наречена...

Усе мов уві сні відбувалося. Попові запитання, спів, миготіння свічок, монетки, що сипалися на молодих, коли виходили, скачка коней, задушливі світлиці попової господині, перший ківшик меду, що його випило подружжя на порозі, славословлення, п'яний гомін гостей, і знову скачка до своєї домівки, й знов бенкет.

Бенкетували цілу седмицю.

А з наступної седмиці зранку Іван і Федір засіли до книжок, Ярина ж, пов'язавши хустку, господинею запаралася коло печі.

Та з письмом у Івана не дуже ладналося. То схоплювався дров принести дружині, то по воду за нею ув'язувався.

Федір згадував, якого страху натерпівся одного разу в архієпіскопа. Досі дурна млість у плечі заходить, увесь обм'якнеш, аж у животі бурчить, як Ванькове зухвальство немислиме на думку спаде! Про латинські книжки заговорив! Та ще з ким! Пресвята матір божа, господи всеблагий, угодники святі! Чудом, чудом біда обійшла! Видно, в добру годинку Макарій Ванька слухав. Після трапези, мабуть. Коли душа лагідніша й плоті блаженство. Та ще й те врятувало, що владика милостивий до переписувачів. А то сидів Ванько на ланцюгу в монастирі, або давно б кат батоном його пестив... Ну, тепер, бач, іншим, хвалити бога, Ванько зайнятий. Іншу книжку з молодою дружиною читає. От тільки б теперішній митрополит про дурня забув, і зовсім би гаразд зажили. Тихо, лагідно, за дідівським звичаєм...

Федір довго і ревно молився, щоб збулися його надії й сподівання. Але молитва старого переписувача була, видно, богові невгодна.

На Антонія Великого розійшлася по всьому посаду, по всіх новгородських слободах чутка про страту в Москві князя Андрія Шуйського.

Хто її пустив? Звідки шептуни про все достеменно дізнались? Спробуй-но знайди!

Говорили про падіння Шуйських по-різному. Хто занепокоєно, хто злорадо.

У князів Шуйських, які довго сиділи в Новгороді намісниками, було багато доброзичливців серед бояр, шановних вуличан і духівництва. Шуйські не утискували їх, не грабували, дбали про храми.

Голота, злидарі, а надто селяки — ті, як заведено в них, на Шуйських ремствували.

Але голота й є голота. Не їй на бенкеті пісні заводити.

Великий Новгород-батецько сполошився.

Що ж тепер буде після страти? Як це відіб'ється на місті?

Переполох почався не дарма.

Великі князі московські Новгород не полюбляли, поглядали в його бік підозріло. Дід теперішнього великого князя відібрав у міста волю, батько ходив сюди з мечем збирати данину, і ще живі були очевидці Василевого походу, могли порозповідати, як жалував він новгородців, як їх голубив...

А що, як і син Василів тією ж стежкою піде?

Боронь боже! Про Івана й тепер таке розказують, що аж озноб проймає. Змалку бояри привчили до жорстокості. Та й станеш, бач, жорстоким, коли в тебе на очах матір отруять, почнуть ближніх у кайдани кувати, голодом мори-
душити.

Гріх, звісно, про небіжчиків щось погане розповідати, але боярин князь Іван Шуйський, благодійник новгородський, чимало в тому винен, що його родові нині гірку чашу випити довелось.

Боярина Овчину-Телепнева в темниці голодом загубив, сестру його Аграфену, мамку великого князя, хоч як той плакав, закував і заслав, боярина Бельського Івана в покоях малолітнього Івана спіймав і задушив, боярина Воронцова Семена, що полюбився великому князеві, зі своїми людьми у великокнязівській трапезній до крові бив і заслав...

Та що там бояри! А з Іваном як поведився князь Шуй-

ський? Як послів приймати, як справи вирішувати, на батьків стіл садовив, аж бородою перед ним мів, а як віч-на-віч залишався, то всіляко принижував, глузував з його незміцнілого розуму, до всякої розпусти привчав: до пияцтва, до жінок, до тавлеїв та шахів, до кінського скоку й соколиного полювання. Та все це ще так-сяк! Пий, напускай соколів, стукай тавлеями, коли на інше розуму не вистачає. А от що заохотили великого князя ватагу таких самих навіжених та відчайдушних, як він, п'яниць назбирати і з тією ватагою по Москві й московських бутирках шастати, мов та орда татарська, добрих людей ганьблячи й дівок псуючи, ото вже не діло...

На що надіявся боярин князь Шуйський?

Що великий князь і змужнівши розуму не набереється, що, погрузнувши в розпусті, з волі його не вийде?

Ох, погано розміркував! Гірше нікуди! Великий бо князь, як виявилось, був пам'ятливий. Пам'ятливий та норавливий. Ватагу собі набравши, певно, підбадьорився! Легко сказати, за одне слово, всупереч сказане, князя Андрія псарям віддав, сам з красного ганку кричав, щоб волокли боярина, щоб не церемонились!.. У нього на очах Андрій, волаючи, переказують, і дух випустив. Бі-і-іда! Та й не відомо ще, як великий князь після цього вчинку з митрополитом поладнає. А зазнає опали Макарій — і Новгородові добра не бачити. Останній заступник новгородський перед Москвою — то митрополит...

Жили новгородці стривожено і в сумнівах. А потім піднесли духом. Стало відомо: митрополит після розправи з Шуйським проповідував у соборній церкві Благовіщення про гординю, яку карає суд мирський і божеський, про владу царів земних, як владу, господом даровану.

Зрозуміли: митрополит кремезний душею, великому князеві близький, отже, коли щось трапиться, то й заступиться.

А на трьох святителів прийшла нова звістка: викликає митрополит до себе на московський двір новгородських людей: боярина Шила, протопopa Олексія М'ятого, інших священиків та книжкового переписувача Івана, сина Федорова.

Хороша звістка. Добра звістка. Дай боже довгих років і безжурного життя пастиреві, що не забуває овець своїх!

Федора одержана звістка мов громом уразила. Кинувся на двір до архієпископа Феодосія, припав до ніг, заволав, прохаючи зглянутись на нього.

— Ти чого це, дурню? — спитав Феодосій. — Синові твоєму велику ласку митрополит виявив, а ти репетуєш, немов родити зібрався. Отямся, ідоле!

— Через молодість він! Через молодість! — розгублено твердив Федір, не чуючи архієпископа. — Та й забув уже все! Оженився!

— От бовдур! — скривився архієпископ. — Відкрий лишень вуха! Не на суд, на службу твого Ванька митрополит кличе! На слу-у-ужбу!.. Гей, виштовхайте геть переписувача! З радості позбувся розуму, старий.

Але й зміркувавши, що до чого, Федір не підбадьорився. Не хотів він пускати Івана в далеку, чужу Москву. Гірко було лишатися самому. Страшно й думати, як Іван житиме без батькового нагляду. Молодий, запальний, непокірливий, а чужина камінці обкочує не церемонячись... Он, он, як крила розгорнув Ванько! Радіє! Півнем виглядає! А чому радіє? Москва не медяник. Не ти його, скоріше він тебе проковтне!

І все ж чинити опір указові митрополитовому Федір не наважився. З великою тугою, а почав збирати сина в дорогу...

На світанку зарипіли біля воріт двоє саней, набиті сіном, задзеленькали на морозі бубонці.

Повиносили скрині й короби, поставили, прив'язали, ще додали сінця, кинули в передки хутрянки.

Повернулися в хату. Посідали до столу, розлили в ківші гаряче вино.

— Ну, Іване... — почав Федір і осікся. Перетяло горло, затремтіла рука з яandoloю. Моргнув, у відчаї вигукнув: — Хай нас бог береже! — і припав до ківша.

Потім благословляли в дорогу іконою святого Миколи, міцно цілувались, жадібно обмацуючи руками плечі один одного, метушились навколо вкритих памороззю коней, щоб приховати тривогу, заповнити чимсь порожнечу останніх хвилин...

Коні зраділо налягли, винесли сани з двору — і засміялися, заридали, аж защеміла душа, бубонці-балабончики, мідь і залізо, вічна приповідка нескінченних зимових шляхів...

Коло мосту вже чекала валка боярина Шила. Іван Федоров востаннє оглянувся на Новгород, перехрестився.

Натягнув рукавиці, grimнув на коней, і потяглися, потяглися узбіччям куці та кущики, ялини та ялинки: російський — ні кінця ані краю! — ліс.

Іхали вдень. Як тільки смеркало, зупинялися в першому ж сільці, що траплялось: боялися лихих людей і вовків.

А переночувавши, вставали вдосвіта. І хоч не бозна якої вишуканої їжі набрали в дорогу, але в тій чи іншій хаті дітлахи прокидались, почувши запах варева, висували з-під дрантя русяві голівки. Ярина, оглядаючись, побоюючись образити господарів дому, совала дітям то шматок пирога, то коржик. Русяві голівки ховались. Дрантя ледь помітно ворухилося. Потім голодні очі з'являлися знов...

...В ясні дні лискучий сніг засліплює. А як затягнеться небо хмарами, як наповзуть вони, сірі, синюваті, аж на верхівки лісу та почнуть сипати м'який, мов лебедячий пух, лапятий сніг, глухіше стануть звучати голоси, стукотіти кінські копита, — підганяй коней, не вір тиші! Налетить вітер з Холодного моря — зависе хуртовина, запне дорогу, замете колії, зіпхне очманілих коней у замети, зімне, відкине геть людський поклик — і загинув ти, пропав ні за що ні про що. Навесні тільки й знайдуть, як сніг розтане та повільно мине...

Ліси стоять, покірно спустивши гілля, обтяжені холодним убранням. На пеньках — білі, вищі за боярські, шапки. Інший пень так замело, що й не видно — стирчить сніговий горбик, та й тільки. Дзвінко-дзвінко співає під клювом дятла замерзла сосна. А в хвилястих полях, де сині тіні яруг та заметів, шурхотять, колихаються, жаліються на мороз і самотність чорні й бурі сухі будяки. Хто почує їхні скарги? Хіба що заєць, чий слід бризнув осторонь, або кума-лисиця червона, що припала вузькою мордочкою до насту й ловить чуткими вушками мишачий писк.

Пустинно. Холодно. І вже й не віриться, що є десь міста, і теплі хати з печами, й інші люди. Чи ти не один залишився на цій недобрій, скутій кригою, похованій під снігом землі?

Лушаться обвітрені щоки. Замерзають думки. Хрипить на сон...

Опівдні висилав боярин Дмитро Романович Шило вперед стремного Ларка з двома вершниками-служниками, щоб знайшли й приготували добре місце на ночівлю, витопити, якщо знайдеться, лазеньку.

Ларко знав, чого треба Дмитрові Романовичу. Ведмежі очиці в стремного були зіркі, а клишаві ноги легко бігали. Все знаходив: і хату охайнішу, і дрівець для лазеньки, й молодичку зговірливішу.

Себе теж не забував. Уподобавши якусь удовицю, не сидів склавши руки, поки з'явиться боярин, а брався коло молодичі хазяювати, ганяв підручних привезти їй сіна, носити води, сам крутився бісом, то сокиркою цюкаючи, то пилкою повискуючи, то драний хомут зшиваючи, то до валянок підбиваючи підметки.

Молодиця, сторопівши, тільки покліпувала очима, дивлячись, як у спритних Ларкових руках аж кипить будь-яка робота, як росте стіс нарубаних дров, як закономірюються шпарини, що їх вік не конопатили, щільно пристає до стіни розхитана лава, як туго набивають сіном повіточку.

А Ларко вже оглядав копита вдовиного коня, лаявся, знайшовши мокрець, ганяв господиню дому до сусідів по дьоготь, вимагав то того, то іншого, очманіла від самотнього життя, всіма забута вдовиця, зарум'янившись, дітала по двору перепілочкою, поспішаючи виконати Ларкові накази.

А вранці ревіла ревма, проводжаючи його, і молилася богіві перед іконами, щоб уберіг він раба божого Ларія, дав йому життя довге та хороше, а коли буде милість господня, то хоч би ще разок побачити його.

Ларко ж, сидячи в сідлі, шулювся, вдячно згадував минулу ночівлю, але вже наглядав інше сільце...

Замолити свої гріхи сам він не сподівався вже. Можливо, через те дуже піклувався про молодого переписувача, котрий їхав до Москви разом з боярином.

Молодий переписувач зворушував Ларка. Стременний чув, що той дуже вправний у читанні книжок і в письмі, бачив, що переписувач недосвідчена людина й байдужий до всяких незручностей.

Одне слово — простий, хоч, кажуть, ученіший за протоппа.

А саме це й любо! Саме отака людина й дорога!

Розчулений молодим переписувачем, Ларко незабаром почав і шанувати його.

Через два дні їзди за Твер'ю валка стрінулася із скоморухами, що вели двох ведмедів. Скоморухи позлазили в сніг, даючи дорогу саням і вершникам.

— Гей, бояре! Навіщо холопів на ланцюгах водите? — крикнув Ларко.

— А й не вгадав, парубче! Мабуть, не бачив, щоб хлопці боярів на ланцюгах водили, а ми ось ведемо! — зухвало відбудися жартом скоморохи.

Ларко зареготав і проїхав. Проїжджали, не зупиняючись, і інші.

Тільки молодий переписувач Іван спинився... Почувши крик і зойки, Ларко повернув коня. Переписувач бився з трьома мужиками, відбираючи в них другого ведмеда. А перший, тягнучи просилений у ніс ланцюг, прудко мчав до лісу. Переписувач збив з ніг високого скомороха, штурхонув його товариша, поклав і третього мужика. Звільнений ведмідь з ревом плигнув геть від шляху. Та скоморохи, отямившись, розлючено кинулись на кривдника. Змахнувши руками, переписувач упав на землю. Зверху навалилася купа тіл.

Підскакавши до скоморохів, Ларко заходився стьобати батогами їх по плечах і головах.

— Ач, собачі діти! Ач...

Скоморохи рачки розповзалися хто куди і, підводячись, кидалися тікати.

Але переписувач, схопившись, з роз'юшеним обличчям і запляманими очима, метнувся, немов хорт, наперед, заступив їм дорогу, розчепірів руки...

Оточені вершниками, скоморохи слухняно витягали з-за пазух та з мішків гудки і ріжки, бубни й гуслі.

Переписувач переламавав усі інструменти і тільки тоді здогадався прикласти до ока грудку снігу.

— Хочеш — усіх поб'ю? — спитав Ларко.

— Нехай собі йдуть, — не згодившись, хитнув головою Іван. — А ви, служники бісові, пам'ятайте! Не стрибками й танками, а працею хліб заробляти належить... І господню тварину святе письмо мучити заради забави не велить. Чи не знали?

— Залишив ти без хліба нас! — зло, дивлячись спідлоба, сказав високий скоморох.

Переписувач відкинув почервонілу грудку снігу, сплюнув кров'ю, мовчки підійшов до своїх саней, розплутав вірвовки на козубі, почав шпурляти на сіно пироги, шматки м'яса, туди ж шпурнув дві рибини.

— На, бери!

Скоморохи переглянулися, але з місця не зрушили.

Тоді переписувач згріб харч, запхав в один із скоморошиних мішків.

— Прохарчуетесь поки що. Та шукайте якесь діло.

Повернувся, заліз у сани й віжками смикнув...

— Як це ти сам на вісьмох, та ще й з ведмедями, кинувся? — тримаючись позаду саней переписувача, здивувався Ларко.

— То я з допомогою божою... Де вже їм було вистояти! Не маючи що відказати, Ларко з повагою, обережно об'їхав Іванові сани.

При першій нагоді він розповів про бійку із скоморохами бояринові. Дмитро Романович повчально мовив:

— От учися, як по-божому робити треба! Сам, либонь, зуби скалив з гулящими, й на думку не спало, що піймати їх слід було... Еге ж. А переписувач Іван про Христа дбав. Те йому й залічиться. А зараз — на, понеси переписувачеві з мого столу романеї й гуску. Та скажи, прийшов би якимось увечері. Боярин, мов, любить читання слухати.

Ларко романею, покуштувавши, поніс, слова бояринові переказав. І сторопів, почувши:

— Нічого я читати бояринові твоєму не буду. Так і скажи. І гуски його не хочу. Він у вдови дівку згвалтував і скрізь, як той пес, блудить. Йому не біблію читати...

Розміркувавши, Ларко харчі віддав новій удовиці, а Дмитрові Романовичу повідав, що переписувач читати не може, що щока розпухла та й неабияк потовкмачений.

— Ну, хай одужує! — сказав Дмитро Романович.

Ларко ж, шанобливо схиливши голову, подумав: «Не такої б ти, пане, заспівав, коли б дізнався, яку посаду тобі переписувач Іван приділив».

Чим далі від Новгороду, тим рідше траплялися землі чорносошних селян, пішли частіше сільця, а хати стали нижчі: наче й їх пригинала нужда, що поздирала з покривель тес і drankу, прикрила крокви соломою та мохом.

Морози з розлюченими хуртовинами примушували подовгу відсиджуватися на одному місці.

Під виття завірюхи й шурхіт тарганів тоскно тяглися довгі вечори. Нили жіночі прядки, скімляли хазяйські дітлахи, вимагаючи від баби, щоб розповіла казку. Слухав Іван разом з ними про князя Володимира Красне Сонечко, про богатирів-мужиків та силу погану, про океан-море й острів Буян, при чудиська крилаті і славного молодця.

Інша дурна баба, забрехавшись, торочила щось несовітненне про ченців і попів, тоді Іван сердито покашлював,

а коли й уставав, і втовкмачував дурепі, що безкостим язиком антихриста тішить.

Баба вирячувала злякані очі, вклонялася, винилась і не розуміла, в чому ж її провина.

Сівши коло дітей, Іван сам починав розповідати про пришествя Христа, про чудеса його, про страждання великомучеників, про житіє святих.

Затамувавши дух, жадібно слухали Івана не тільки дітлахи, але й дорослі.

Плакали над страсотерпцями, що не жаліли життя свого за правду, викривали суддів і володарів неправедних.

Засмучено й похмуро зітхали:

— От якби все отак... Тоді й лиха не знали б! А тепер хіба бога пам'ятають?

У мові мужиків чути було давню ненависть.

Іван Федоров напучував:

— Негоже розпалитися серцем. Від злоби ще злоба родиться. Бог сам усе бачить. Він знає, хто праведно живе, а хто мамоні служить. Він і покарає грішних, а чистих серцем піднесе й до престолу свого візьме...

Мужики кречтали, знехотя погоджувались:

— Тобі видніше. Ти вчений. А ми що? Ми грамоти не розуміємо.

Іван Федоров тривожно оглядав людей. Відчував: не сприйняли його слів як треба.

Перед сном, творячи молитву, просив у господа: «Дай мені, всеблагий, просвіщати серця! Не гордині ради прошу, ради торжества істин твоїх! Ти ж бачиш, господи, як блукають у темряві душі збентежені! Навіщо ж гинути їм, світла не побачивши?..»

І все нетерплячіше думав про Москву.

Скоріше б уже потрапити туди!

Скоріше б служити, скоріше б узяти перо й писати книжки для народу християнського!

Скоріше!

Днина випала сіра, мокра, яких чимало буває в березні. Тверська вулиця, перемішана сотнями копит, сповзала між дворів Новгородської сотні до Золотих грат брудною полотниною. З кузень пахло вугіллям і залізом, доносився перестук молотів; від лави до лави, тримаючись ближче до парканів, щоб не обдало грязюкою, пробирався народ; на па-

пертях церков товклися жебраки; над тесовими й жерстяними, яскраво розфарбованими банями вилися, галасували ворони й галки.

Попереду, за мостом через Неглинну, високо здіймав вежі Московський Кремль. Можна було вже полічити зубці на стінах, поперечину хреста на храмі Івана Лествичника...

— Ну, от і Москва! — почекавши сани Івана Федорова, весело крикнув Ларко. — Доїхали, слава тобі господи!

Свист і окрики примусили його обернутись. Оглянувся й Іван Федоров.

Згори, примушуючи зустрічні сани, вершників і перехожих триматися осторонь, скакали чийсь молодці в яскраво-червоних шапках, тегилях, усі озброєні.

Ларко з'їхав до парканів.

Яскраво-червоні шапки пронесло, як хмару куряви. За молодцями скакали на гнідих, у багатій збірній збруї жеребцях двоє вершників в обшитих соболиним хутром шубах, у соболиних же шапках, з шаблями в прикрашених самоцвітами піхвах.

За вершниками, хилячись від швидкого бігу восьми запряжених цугом коней, — розмальований візок, а за візком — знову молодці в яскраво-червоних шапках.

— Кречети! — захоплено сказав Ларко.

— Це хто ж такі? — спитав Федоров.

— Молодші князі Курбські. Як видно, батько в Москву, на службу великому князеві везе.

...Сани проповзли мимо житніх комор, і полоззя їхні зашкребли по брусованому настилу моста.

Розділ III

Через багато років, блукаючи на чужині, Іван Федоров згадував, як легко починалося його життя в Москві. Ніщо в ній, здавалося, не загрожувало лихом...

Митрополит прийняв ласкаво. Сказав, що дуже, мовляв, потребує грамотних переписувачів, щоб завершити початі ще в Новгороді Четві Мінеї. Вісім томів стояли в митрополита переписані, лишилося переписати чотири, і хотів Макарій, щоб не дуже різнилися почерки в нових книжках від почерків у старих. Почерк Івана Федорова якраз підходив. Не забув митрополит і зацікавлення молодого

диякона до друкованих книжок. Велів йому дізнаватися, коли трапиться нагода, про все, що друку стосується...

Щоб Федоров міг добре годуватись, поставив його митрополит дияконом у церкві Миколи Гостунського.

Парафія принадна! Кам'яна церква і двори причту — поблизу митрополичих палат у Кремлі, на людному перехресті доріг з Іванівського майдану до Костянтино-Оленінських та Фроловських воріт. Навкруги купчаться боярські двори, парафіяни — бояри, діти боярські та багаті гості, і пожертви їхні щедрі й великі.

Піп Григорій Ликов попервах незадоволений був: обіцяв узяти в диякони племінника знайомого протопopa, а йому новгородця накиннули якогось. Бурчав Григорій, жалівся, що москвичам, того й гляди, скоро з торбою доведеться волочитись: бояри Глинські із Сіверської землі своїх везуть, митрополит з Новгорода — своїх... Пробував Григорій на перших порах нового диякона в святому письмі перевірити, та сам же двічі вклепався. Спіткнувся на «Книзі числ». Перше — забув, яке борошно повинен приносити в жертву ієреєві чоловік, котрий підозрює дружину, що вона зрадлива. Сказав — пшеничне, а вийшло по-дияконовому — яшне.

Друге — із змовою Корея, Дафана й Авірона наплутав. Пам'ятав Григорій, що левітів-змовників було багато, а скільки всього, сказати не міг. А диякон, нічтоже сумняшся, кількість повсталих проти Мойсея та Аарона назвав — двісті п'ятдесят.

Піп одчепився.

Потроху звикла до нового місця й Ярина. Завела знайомство з московськими жінками, та й рідня далека в Ярини знайшлася — гості Твердохлебови, що ганяли хури до Лівонії, Польщі та німецьких земель. Старший — Афанасій Твердохлебов — прийняв Івана та Ярину як близьких людей.

Доводилося Іванові правити в домах родовитих і видних людей: у князів Рєпніних, Ряполовських, Старицьких, Оболенських, Пронських, Одоєвських та багатьох інших.

Дізнавшись, що диякон удатний до письма, бояри замовляли йому псалтирі й євангелія, обіцяли великі подарунки, але Іван Федоров на мзду не спокушався, смиренно всім пояснював, що пише для митрополита і без його відомачого нічого робити не волєн.

Макарій про це дізнався й дуже хвалив Івана.

Списуючи Четві Мінеї, зійшовся Федоров з московськими добропереписувачами, а серед них з розумним, бистрозорим Марушею Нефедьєвим, улюбленцем протопopa церкви Благовіщення Федора Барміна.

Митрополит частенько давав Маруші вчитувати книжки після інших переписувачів, і тому дехто з них побоювався Маруші, вклонялися йому низько, старалися задобрити.

Чорнявий Маруша, посміюючись, подарунки брав, а помилок не пропускав. Щоправда, переписувачів щадив, дозволяючи переробляти аркуші і для того затримуючи книжки в себе.

Маруша знав Афанасія Твердохлебова, як, зрештою, знав майже всю купецьку Москву, і ставився до старого з повагою. Це здивувало Івана Федорова, бо сини Афанасієві, Михайло й Платон, були бритобородці, любили гарно вбиратися в іноземний одяг, чим і бентежили молодого диякона.

Однак Маруша дивився на речі простіше.

— Ім же отак зручніше, — казав він. — Адже вони в Москві й не бувають, усе їздять, та далеко, ну а нехристи обдурити наших норовлять, кривдять, як тільки бороду побачать чи однорядку... Не великий гріх і обманути еретиків, змінивши вигляд.

Дома в Маруші можна було надивитися на російські книжки, а в Твердохлебових — на заморські дивини й наслухатись яких завгодно історій. Тут знали і про любовні забави франкських королів, і про свари ливонського гермейстера з дерптським єпископом, і про якісь знайдені в римських володіннях мудровані рукописи й кам'яні болвани такої, мовляв, дивної краси, що подібних ще ніде не бачили. Від Михайла ж Твердохлебова почув Іван про іспанських воевод і мореплавців Колумбуса та Магеллануса, які шукали новий шлях до Індії й відкрили невідомі країни. Вони, мовляв, виявили, начебто земля кругла, подібно до масла, скачаного кулею, або як куряче яйце.

Тоді, дивлячись на голу пику Михайла, що, сміючись, казав про це, Іван образився. Думав, глузує з нього. Відколи це земля круглою стала? Адже в Кузьми Індікопова ясно сказано: плоска вона, на зразок стільниці. Та й як люди і всяка тварина на круглому втриматись можуть, не падаючи?

Але Маруша Нефедьєв підтвердив: Мишко про Колумбуса і Магеллануса не бреше, земля кругла, люди ж і

тварини тримаються божественним промыслом. Це ще одне чудо господне. От і все.

Виходило, що католики та лютерани, хоч і еретики, а не дурні і знову православних випередили. Іван почав зацікавлено придивлятися до іноземців, що жили в Москві.

Один з них, німець, порохівник і розмисл Гаспар Еверфельд бував частим гостем у Твердохлебових.

У Москву Еверфельд приїхав ще за покійного великого князя Василя, налагоджував при ньому Ливарний двір, брався й церкви будувати, тепер теж без діла не сидів.

Траплялося, зітхав розмисл за своїм Майнцем, за брудерами й швестерками, розписував, заkochуючи бліді очі, принади німецької землі, та назад чомусь не поривався.

Афанасій Твердохлебов, поморгуючи червонуватими без вій старечими повіками, з посмішечкою частенько говорив:

— Мабуть, так, як у нас, йому, Гаспарові, в Майнці жити й не снилося! Дивись на нього — чим не боярин? У господі його — всього вдосталь, віру ми його не примуємо міняти! А хто ж від добра шукає добра? Я таких ніколи не бачив.

Дізнавшись, що Іван Федоров добрий переписувач, Гаспар Еверфельд одного разу приніс і показав йому німецьку книжку.

Задоволено усміхаючись, дивився німець, як Іван розглядає товсту шкіряну оправу, гортає сторінки, щільно всіяні готичними літерками.

— Сподобалася? — сподіваючись на похвалу, спитав Еверфельд.

— Мальовано знаменито, а написано не дуже добре, — знизав плечима Іван Федоров. — Ось дивись, рядки ж на правому березі, наче зуб'я в пилки... Нерівно! В нас краще пишуть.

Але Еверфельд не образився, а тільки поблажливо посміхнувся.

— Це не є рукописний праця, — беручи назад книжку, повчально мовив він. — Це є праця друкований. Велике мистецтво! Його відкрив наш майнцький бюргер Йоганн Гутенберг.

— Чого ж він там відкрив? — піддражнив Федоров. — У нас споконвіку булат і дерево різьблять. Тільки незрівнянно краще!

Та це не збентежило Еверфельда.

— Цю книжку не різьбили на дошках. Йоганн Гутенберг придумав, як друкувати книжки, обходячись без різьблення!

— Та ну! — наче не повірив Федоров. — А як же інакше?

— То секрет майстра! І наші друкарі можуть зробити сотні однакових книжок з однієї форми, не псуючи її!

Тоді Іван Федоров, досадуючи, не надумав нічого кращого, як обрізати самовдоволеного німця.

— Може, воно й так, — погодився він, — та тільки хоч як ваші майстри примудряються, а все одно книжки їхні еретичні. І вже краще своєю рукою істинне слово Христове розповсюджувати, ніж вашим хитрим друком словоблудство.

Еверфельд розгнівався, сховав книжку, щось забурмотів по-своєму і довго сердився на Федорова й на Твердохлебових, які підтримали молодого диякона.

Німець, певно, й не здогадувався, як розтривожив душу митрополитового переписувача.

А Іван Федоров усе ще не міг збагнути, чому це еретикам бог відкрив те, що приховано від православних, від поборників істинної віри.

Він признався в сумнівах митрополитові.

— А чого Йосип в єгиптян у полоні знемагав? — запитанням відповів Макарій. — Чи не простіше було господеві в милосерді своєму не дати звершитися злу в долині Дафан, уразити братів Йосипових, які продали його мадіанітянам?

— Ні, владико. Це я розумію. Заради благословення Якового зазнав мук син його.

— Гаразд відповідаєш. Тож і ми нині терпимо, сину, щоб піднестися й усі інші народи в служінні вірі Христовій перетерпити. І перевершимо. Всьому нас господь наповнить у свій час.

А Маруша Нефедьєв про друковане письмо німецьке сказав прямо:

— Гріха в ньому нема, якщо тільки друком істинну віру прославляти. Ти про Макарія-чорногорця чув? Ні? Тоді стривай-но!

Він виніс важку, в шкіряній оправі з мідними застібками книжку, обережно розстебнув, розгорнув.

У вічі Федорову одразу кинулися слов'янські літери. І поки він жадібно розглядав цупкі аркуші, що пістрявили кіновар'ю нових рядків, виносних знаків і значків, Маруша розповів:

— Це митрополитів тезко, черногорський священник Макарій ще півсотні років тому друкував... Гарно?.. Отож не тільки німці оце мистецтво відають!.. Ти до митрополита вхожий — попроси, він тобі ще й книжки Феоля покаже. Ну, Феоль — німець. Але друкував у Кракові по-нашому. Щоправда, літери в нього присадкувати...

І, побачивши, що Федоров ніяк не відірветься од книжки, зітхнув:

— Добре б і нам отак книжки множити. І швидко, й помилок за кожним дурилом виправляти не треба... Тільки от: як дізнатись про друк? Я вже й італійських, і німецьких гостей випитував і Гаспара питав, та толку ніякого. Мовчати, бусурмани!

...Так, життя в Москві починалося для Івана Федорова спокійно. Воно радо приймало, відкривало шлях до бажаного подвигу і раптом звалилося на голову несподіваною бідою.

...Рік сім тисяч п'ятдесят п'ятий — третій рік перебування Івана Федорова в Москві — починався подіями, що обіцяли російській землі великі зміни.

Сімнадцятирічний великий князь Іван Васильович оголосив московським боярам, що має намір одружитись і прабатьківських чинів пошукати.

Думали, за бенкетами та іграми й не помишляє Іван про справи державні, а він...

Декого з бояр аж дрож пройняв.

Згадали долю князя Івана Кубенського, страченого за хабарництво по доносу ближнього великокнязівського дяка Захарова.

Не більш, ніж інші, був винен князь Кубенський, а його й не вислухав ніхто. І заступитися за нього не встигли...

Згадали й про Афанасія Бутурліна. Здумав дорікати Іванові Васильовичу за самоправство, за те, що стародавнім родам не вірять, — тут-таки, де говорив, язика одрізали.

Згадали вбивство старого Федора Воронцова. Хто вже вірніший був! Ще Івановим батьком обласканий був. Від Шуйських зазнав лиха, коли Іван Васильович був ще дитиною. Зрадивши, що знову наблизений, напоумив пишальників новгородських, обминаючи дяків-хабарників, у самого великого князя управи шукати. Новгородський простолод Івана на полюванні знайшов, почав приступати з просьбами. А великий князь — на коня, пишальників звелів бити,

сам умчав і зразу ж Воронцову голову відтяв. Замірявся, мовляв, на великокнязівське життя!

А князь Михайло Трубецький? А князь Іван Дорогобузький? А князь Федір Оболенський?

І тих без суду страчено.

Федір Оболенський, юнак ще, за те тільки постраждав, що, бач, на великого князя схожий обличчям був. А як не бути схожим, коли в обох батько один, уморений Шуйськими боярин Телепнев-Оболенський?..

Ох, як тривожно!

Нікого, крім дяків та занепалих людей, Іван Васильович до себе не допускає. Син, бач, Телепнева, а повадки всі, як у покійного великого князя Василя. Тільки Глинські, материна рідня, у нього в пошані та митрополит Макарій — лисиця хитрюща.

І от — маєш! Зібрався чини прабатьківські шукати. Це, виходить, на царство вінчатися?

Москва сприйняла новину радісно. Тиняючись у юрбі, Федоров слухав балачки:

— Тепер боярському засиллю край!

— Дійшов віку великий князь, він і Глинських угамує!

— Він прикрутить боярам хвоста! А то після князя Василя хазяїнами були! Ні суду на них, ані управи!

— Добре б...

— А ти що, маєш сумнів?

— Ба ні, не маю. Глинських угамує, а як оженився, нова рідня його облутає.

— Князя Івана не облутаєш! Суворий. Ач, голови князівські стинає! Мов реп'яхи!

— Молодий... Та до пиття має нахил...

— А ти не маєш?.. Ти он недавно від куми аж за північ вибитися...

— Годі вам язика чесати! Князь Іван римської крові. Розумів кесаревих. Він не тільки Русі, а всієї землі володар!

І тепер чекай! У полки збиратися почнемо.

— На татар не погано б!

— А ось угамуємо бояр, і за агарян візьмемося!

У шістнадцятий день січня, стоячи з іншими кремлівськими дяконами на криласі Успенського собору, Іван Федоров не відриваючись дивився на вузьке, високо піднесене обличчя великого князя Івана й радів душею — бачив, як покладає митрополит Макарій на голову наслідника римських кесарів Мономахову шапку, як обтяжує його

ланцюгом і бармами, що їх колись прислав на Русь сам імператор візантійський Костянтин.

Звершилося!

І могутньо лунав голос Івана Федорова в оглушливому хорі, що проголосив першому боговінчаному цареві російському славу:

— Сла-а-ава!

А всього дві седмиці минуло — і знову довелось йому славити царя, тепер уже разом з руською царицею, голубицею Анастасією, дочкою покійного сокольничого Романа Юрійовича Захар'їна.

Прикро вразив цар Іван своїх бояр: не із знатного, не із стародавнього роду вибрав дружину собі, а з роду, його батькові вірного.

Шипіли в боярських теремах, що раба царицею стане, але відкрито мовити побоялись! Упокорилися, хоч і обманулись у сподіваннях.

А в Москві знову радість!

Знову цар своєю волею живе!

Бути, бути змінам!

А зміни повинні бути на краще. До поганого ж більше нікуди...

У Федорова в господі ще одна радість на ту пору знайшлася: Ярина була на останніх днях, чекали, що на Петра обродиться. За всіма бабськими прикметами, носила вона сина.

— Боюся я... — тихенько признавалась Ярина чоловікові. — А як зі мною щось трапиться?

Якби ж знати, що судилося!

Та хто міг знати?..

Двадцять першого червня гуляв по Москві вітрець-шептунець. Перебирав молоде листя на дубках і липках, куйовдив п'р'я ворон і галок, брижив воду ставів.

Дуло з Козячого болота, з веселих, барвистих луків Новоспаського монастиря. Запах квітів і трави змішувався із запахом квітух лип, чути було його навіть у смердючому Зарядді.

Свіжий вітрець москвичів радував. Навіть піддяді в приказах ворушилися жвавіше, ніж звичайно, а торговиця не спустила й над полудень. Від крамниці до крамниці, від халабуди до халабуди рухався всякий люд: посадські, в яскравих хустках жіночки, підмосковні селяни, що вже відторгувалися, квапливі майстри, різні німці в соромітному своєму вбранні, безмісцеві ненажерливі попи, ситі ценці,

бродячі жебраки, гугнявлячи милостиню, і моторна, спритна, хвацька, пропійна, що всюди встигає, сволота.

Знайомі при зустрічі вклонялися, усміхались ї, де не послухай, всюди заводили розмову про одне: ось, мовляв, змилювався господь, послав вітрецю, дивись, і дощику принесе. Та й пора б уже! А то зовсім висушило...

Вітрець дужчав, налітав буйними поривами, а хмар не приносив. Замість дощових хмар показалася з арбатського боку чорна хибка хмара. Піднялася в ясному небі, загусла й, ширячись, поповзла до Неглинної.

Московський люд, що багато чого бачив, охнув:

— Пожежа!..

...Зайнялося в Теслярській слободі, біля церкви Здвиження. Дерев'яна церква спалахнула враз, як суха ялівцева галузка. Поки спохватилися, вогонь уже облизував баню, щедрі іскри запалювали покрівлі сусідніх хат. Рвучкий вітер далеко розносив віхті палаючої соломи.

Теслярська слобода несамовито загаласувала. Крик підхопили Срібна й Денежна.

Слобожани заходилися були обливати стіни й покрівлі жител водою, розтягати двори, що аж палахкотіли, але гуло й трішало скрізь, і люди, закриваючи обличчя рукавами, кинулися виводити коней.

У метушні, що знялася, одні поспішали до Знам'янки, інші — назустріч їм, до Смоленського шляху. Коні набігали на коней, вісь чіплялася за вісь, у тисняві зчинилася сутичка. Дійшло до кулаків. А вогонь підступав. На тих, що білися, димували пропалені сорочки. Біль від опіків розпалаяв людей ще більше. А коні, осатанівши від побоїв, галасу, вогню, підіймалися дибки, перекидали вози, рвали посторонки і, поскидавши хомути, мчали, топчучи дітей та жінок, напорюючись на кілля огорож. Дзвінкий кінський виск злився з глухим муканням зляканої худоби, що вивалася з хлівів...

За дві години все Занеглинненя і Чертолля перетворилися на суцільне величезне чадне вогнище.

У Кремлі били на сполох. Народ висипав на стіни. Ще надіялися, що пожежа не здолає майдану перед Неглинною, не перекинеться через річку із ставками. Але розжарені в жахливій печі передмістя, високо над землею здійснені небувалим жаром, золотаво-червоні крупинки іскор падали все ближче й ближче, поки почали перелітати в місто. Тоді народ кинувся із стін урозтіч. Дим переслідував людей, дер у горлі, їв очі.

Через спеку царя і бояр у місті не було: ще наприкінці травня перебралися в замські двори. В Кремлі лишився тільки митрополит Макарій, який наглядав за владимирцями, що підновляли церкву Благовіщення.

Митрополит розпорядився переймати втікачів, гнати на царів двір, щоб поливали водою стіни та покрівлі палат, протопопові Федору Барміну велів правити молебень.

Малочисленна сторожа затримати втікачів не могла, а протопоп молебня не докінчив: загорілася верхівка церкви.

Молільники, повибігавши на Іванівський майдан, аж заціпеніли. Дим уже щільно заволок ясне небо. Червнече сонце померкло. І в цьому зловісному присмерку на покрівлях царських надвірних будівель плескалися червоні хвилі...

Над збройною полум'я вихорилося високим стовпом. Постільна чадила. Горіла царська стайня, горіли розрядні хати, горіли боярські хорони.

Митрополит крикнув своїм людям, щоб покинули все й спішно йшли за ним. Пробрався до Успенського собору, виніс написану митрополитом Петром ікону божої матері й заспішив до Москви-ріки.

Тим часом пожежа перекинулася в посад, пішла гуляти по тісній Варварці, по Їльниці, по Нікольській, по крамничках біля Митного двора. Зібрана на Митному худоба розбіглась, живою лавиною перекочувалася серед палаючих хат, м'яла людські юрби, загрузала в них і, заревівши, кидалась назад — м'яти інші.

У ту часинку один по одному гримнули п'ять вибухів. У царських погребках вибухнув порох.

Китай-город на мить завмер. Потім вулиці застогнали. Натоп сунув. Хто падав, більше не вставав: його одразу втоптували в землю. На розі Їльники боярська колимага, перекинувшись, загородила дорогу жінкам з дітьми. Жінок і дітей роздушили. На Нікольській, пробиваючись до воріт, билися дрюччям. На мостах за ворітьми знесли поруччя. Під натиском задніх люди летіли в рів, розбивалися, калічилися.

Відрізани вогнем од воріт ховалися в погреби, забивались у кам'яні церкви, молилися й плакали...

Івана Федорова сполох підняв з лави, де приліг був дякон подрімани після трапези.

Спустивши на підлогу босі ноги, Іван стривожено прислухався. Дзвонили в Благовіщенні, в Успенському соборі,

в Івана Лествичника, в монастирях. Запізнившись, зачастив і гостунський дзвонар Микита.

На вулиці галасували.

У дворі Федоров зустрівся з попом Григорієм.

— Іди облачись! — загорлав піп. — Молебень треба!

— Варваро, — кинувся до попаді Федоров. — Яриночку не залиш!

Попада охнула, схопившись, заколихала телесами до дяконової хати.

...У церкві вже тьмяно мерехтіли запалені паламарем свічки. Іван Федоров став на криласі. Прямо перед ним, у широкій проїмі церковної брами, видно було зловісно безлюдну вулицю. Виразно тхнуло горілим. Стиснувши кулаки, Іван Федоров випростався, зібрав усю силу й, дивлячись на безлюдну вулицю, дедалі більше задимлювану, дзвінким голосом заволав:

— Благослови, владико!

Він бачив, як пробігли врозбрід люди, що покинули кремлівські стіни, як густішав дим, заволакаючи будівлі, як усе яскравішими ставали вогники свічок у денному світлі, що поволі мерхло.

— Соборна гори-и-ить! — з'явившись на паперті, несамовито провив скуйовджений, без шапки, служивий.

— ...Твое бо есть, іже милувати і спасати нас, і тоби славу підносимо з безначальним отцем твоїм і з пресвятим та животворящим твоїм духом, нині, й завжди, і вік віків! — квапливо, тонким голосом виголошував у віттарі піп Григорій. — Амінь!

І ще розпачливіше стиснувши кулаки, Іван Федоров лунко, на повні груди повторив:

— Амінь!

А вже важко було дихати, дерло в горлі, затуманювало голову. Заглушаючи слова молитви, голосно плакали дітлахи, схлипували жінки. Все чуткіше долинав гул і тріск пожежі. Відблиски її вигравали в притворі.

— Не до кінця прогнівається, ніже повік ворогую: не по беззаконнях наших сотворив нам, ніже по гріхах наших воздав нам! — очманіло бурмотів у віттарі піп Григорій. — Яко же щедрить отець синів, ущедрі, господи, тих, хто боїться його!

«Що ж це таке? — злякано подумав Іван Федоров. — Це ж він псалом за благодіяння господні затягнув!»

Отоді й почалися вибухи в порохових погребках. Поривом вихора всю церкву заволокло димом. Стіни стрясалися.

Сипалась штукатурка, падали ікони, погасли свічки. Народ кинувся геть з храму.

Іван Федоров збіг із криласа.

Піп Григорій, щуплявий, розпатланий, осліпнувши від диму, очманів, не міг знайти виходу. В мовчазній нестямі кинувся на стіну, бив важким мідним хрестом у непіддатливий камінь.

Федоров обхопив попа за плечі, поволік, хоч той одбивався, на волю...

Обіч царського палацу коливалася вогненна завіса. Горіло й за Грановитою палатою. Церква Благовіщення здійснювалася ліворуч, накрита смоляною шапкою, з-під якої вибивались буйні руді вихри. Раптом щось тріснуло там, шапка розпалася, звився стовп іскор, і Іван Федоров побачив, як падають благовіщенські дзвони. Багатопудові, вони бехнулись об землю, ледь колихнувши ґрунт, і тяжкий стогін міді штовхнув Федорова, притиснув до церковної стіни...

Федоров побіг до хат причту, що вже димилися.

Двері в хату були широко розчинені. Ярини дома не було.

— Хвалити бога, пішла! — зітхнув Федоров.

Решту дня він бродив по берегу Москви-ріки, серед погорільців, розшукував Ярину. Настала ніч. Стомлений, Іван присів коло чужого вогнища. Сидів, понуривши голову, дивився на вкриті сизим попелом дровини у вогнищі. Чужі стомлені обличчя. Похилені до колін голови. І по всьому берегу — стогін. Чиясь рука в обпаленому рукаві тягнеться з темряви.

— На-бо хлібця. Попоїж...

Потом і золою проинятий, кислий житній шматок. Може, останній у жалісливого брата твого.

Хтось підійшов.

— Чи не у вас дякон гостунський?

— У нас... онде він.

— Отче дякон! А отче дякон!.. Чуєш?.. Син у тебе народився... Ти б устав...

— Син?! А Яриночка? Що з Яриночкою?

Чоловік, що підійшов, скинув шапку.

— Ти помолися, отче дякон... Померла в тебе дружина... Ти помолись...

«Припадаю до ніг вашої милості, молю бога продовжити ваші роки.

Поспішаю сповістити, що в мене все гаразд. Московіти приймають іноземців охоче, і тепер ваш слуга — майстер тутешнього Ливарного двору.

Раніш за інші повідомлення мушу сказати, що московський Ливарний двір зовсім не такий поганий, як про нього говорили. Я був здивований і його розмірами, й майстерністю росіян плавити руду й виливати гармати...

Почну з розповіді про те, що було після страхітливої пожежі, яка знищила майже все місто Москву.

Відомий вам митрополит Макарій під час цього лиха хотів відсидітись в одному з потайників, улаштованих у кам'яній стіні Кремля. Димом його викурило звідти, мов таргана. Рятуючи життя, митрополит велів спустити його з потайника на вірвовці до Москви-ріки. Вірвовка урвалася, і цей «святий отець» гепнув з висоти приміром півтора російських сажня. Та тільки ушкодив ногу й дуже забив бік. Служники, що присіли до нього, одразу подбали, щоб доставити митрополита в його літню резиденцію — в Новинський монастир, розташований на захід від Кремля.

У цьому монастирі й відбулося наступного дня побачення великого князя Івана із своїм пастирем.

Великий князь прискакав до митрополита з палацу у Воробйовому і, як мені переказували, був дуже зляканий.

Користуючися з нагоди, хотів би допомогти вам увявити собі молодого московського государя.

Зовні, якщо не дивитися на обличчя, він справляє досить приємне враження: високий на зріст, широкоплечий, рухливий. Але риси обличчя у великого князя дуже неправильні, недоладні, і особливо вражають його величезні чорні очі, в яких ніколи, по-моєму, не перестане світитись підозра.

Мені кілька разів доводилося бачити великого князя зблизька, і, признаюся, погляд його мене бентежив.

Як ви знаєте, для підозри в князя Івана підстав більше ніж досить. Я не повторюватиму відомих вам обставин його зростання й виховання. Але я мушу сказати, що при всіх негативних рисах князя Івана, при його типово східній жорстокості, запальності та схильності до розпусту, чутки про що сповнюють Москву, як і раніше, й після

князевого одруження, при всьому цьому московський государ дуже освічений, віротерпимий і, мабуть, не дурний...

Отже, я зупинився на приїзді великого князя Івана до митрополита в Новинський монастир.

У них відбулася розмова віч-на-віч. Подробиці розмови, природна річ, лишаються таємницею, та про що вони вели бесіду, догадатись можна досить легко.

Повинен вам сказати, що перед московською пожежею сталися дуже важливі знамення. Ще третього червня із однієї з московських церков зірвався й розбився мідний дзвін, що, як ви розумієте, провіщало біду. А напередодні пожежі відомий усій Москві віщун (їх тут звуть юродивими) рівно опівдні плакав, дивлячись на церкву Здвиження на Арбаті, з якої й почалося лихо.

Здавалось би, все свідчило за те, що пожежа не випадковість, а кара від господа бога великому князеві, який зазіхнув на римську корону, загрузнув у розпусті і беззаконно мучить своїх підданих.

Однак — і це явне наущення митрополитове — справи вирішили надати зовсім іншого вигляду. Оголосили, що пожежа сталася внаслідок підпалу, вчиненого якимись особами, що наважувались на великого князя і церкву.

А коли так, слід шукати винуватців. Тому князь Іван, знову ж таки за митрополитовою порадою, в цьому я не маю сумніву, звелів учинити розшук і, щоб вести його, призначив кількох бояр і близьких до себе людей, з яких я назву вам брата великої княгині Григорія Захар'їна, протопопа Благовіщенської церкви новгородця Федора Барміна, князя Федора Скопіна-Шуйського, князя Юрія Тьомкіна, боярина Федора Нагого та ще кількох відомих у Москві осіб.

Усі вони супротивники бояр Глинських — впливових родичів великого князя, фактичних правителів Московії, яких ненавиділи давні московські роди, і дуже непопулярних серед черні, становище якої справді жахливе.

Однак, ваша милість, будьте ласкаві ще раз перечитати імена призначених у розшук. Чи випадково зібрано цих людей? А коли не випадково, то на що розраховували князь Іван і митрополит? І якщо князеве рішення ще можна виправдати розгубленістю, то митрополит, в усякому разі, розумів, що робить. Яка ж підступна й кровожерна ця людина, що називає себе священнослужителем?!

Та, як видно, й сам князь Іван нічого не мав проти звільнення від надокучливої опіки.

Йому ж так давно й настійливо твердять про його місію, як спадкоємця римських цезарів!

А тепер про події, що сталися далі.

На п'ятий день після пожежі призначені в розшук князі та бояри зібралися в Кремлі на Соборному майдані. Серед них був і один з Глинських, боярин Юрій. Михайло ж зі своєю матір'ю, бабкою великого князя, був у від'їзді в Ржеві. Там його вотчина.

До Кремля збігся й розорений уцент московський люд. Бояр оточили, почали їх питати, злісно випитували, чому не приїхав сам великий князь, де митрополит і чого не карають винуватців.

Чернь погрожувала дрючками й була дуже збуджена.

Тоді бояри відповіли, що ось вони починають розшук.

Ім закричали, що шукати винуватців нічого, бо вони відомі: це, мовляв, бояри Глинські.

Я забув написати, що хтось пустив серед погорільців чутку, буцімто княгиня Ганна, бабка великого князя, разом із синами наказувала добувати їй серця з трупів, вимочувала ці серця у воді і потім кропила тією водою московські вулиці.

Звичайно, я знаю про цей давній спосіб накликати якусь біду на ворожих людей, але я все ж не припускаю думки, що княгині Ганні треба було йти на таку капость саме щодо Москви.

Вона не могла мати від своїх вчинків ніякої користі.

Чутку про неї, звісно, пустили ті ж таки вороги Глинських.

Та як би там не було, а чутка розпалила юрбу марновірних москвитян, що набігли в Кремль.

Жахливо галасуючи: «Видавайте Глинських!» — юрба почала кидати каміння. Боярин Юрій Глинський, побачивши розлючення черні і не сподіваючись на захист з боку інших бояр, скочив з коня, маючи намір сховатися в Успенському соборі. Йому вдалося втекти в церкву й припасти до рятувального вітваря, але дика чернь, що ніде не поважає святинь, удерлася в собор, витягла боярина Юрія на паперть і дрючками розчерепила йому голову, незважаючи на благання пощадити. Труп нещасного Глинського проволокли по Москві і, розтерзавши, покинули на торговищі, як тут заведено. Потім юрба кинулася грабувати хори бояр. Щоправда, з городян мало хто грабував. Решта, побачивши кров, розпалась і, паплюжачи іменитих людей,

подалася до літнього царського палацу в сільці Воробйове, що на горах біля Москви-ріки.

Хтось сказав, начебто великий князь ховає там Ганну й Михайла Глинських.

Проте кровожерна юрба йшла, погрожуючи й самому Іванові.

Чернь кричала, що пожежу бог послав Москві й за Іванові гріхи, за його звірства і любовострастя, а найпаче за недбання про народ, якому він не отець, а поганий вітчим.

Юрбу, звичайно, розігнали, стріляючи в неї з піщалей і малих гармат.

Переказують, що великий князь, дізнавшись про наближення полчищ черні, втратив зовсім самовладання, бився в істериці, плакав, і сам, щоб приборкати бунтівників, нічого не зробив. Врятували його ближні люди, серед яких вирізнявся безстрашністю й спритністю князівський постільничий (по-нашому, камердинер) один якийсь Олексій Адашев. Кажуть, він перший підняв ватагу великокнязівських молодців, сам наказав палити з гармат, а коли якийсь гармаш забарився й злякався, вихопив у нього гніт і підпалив запал. На допомогу Адашеву приспіли з озброєними служниками ті бояри, чії двори теж стоять у Воробйовому, і чернь побігла, залишивши на Калузькому шляху вбитих і поранених.

Олексій Адашев з незначного служивого роду. Його батько не обдарований ніякими чинами. Він просто один з тієї юрби непомітних людей, якими оточував себе ще батько теперішнього великого князя. Людей, ладних на все, аби тільки вислужитись і догодити своєму сюзеренові. Були чутки, що Федір Григорович Адашев виконував дуже неприємні обов'язки, чи не обов'язки великокнязівського ката.

Тепер обидва Адашеви — батько й син — у великій пошані. Олексія Адашева князь Іван не відпускає од себе ані на крок.

Чи не ближчим за Олексія Адашева став тепер князеві й невідомий досі піп з причту церкви Благовіщення, якийсь новгородець Сильвестр.

Очевидно, Сильвестр дуже розумний і хитрий. Його вельми шанують серед впливових москвичів, зокрема він у близьких стосунках з князями Старицькими, які за тутешніми законами є найпершими претендентами на престол у тому разі, якщо Іван буде бездітний.

Під час заколоту піп Сильвестр був коло великого

князя Івана. Переказують, що він закликав Івана покаятись, не переслідувати далі своїх вірних слуг — бояр, зробити ласку їм, в усьому слухатися церкви. В противному разі він погрожував князеві великою карою господньою, казав, що відступиться од нього, як Самуїл від Саула, чим страшенно налякав Івана.

Великий князь плакав перед попом, визнав усі свої гріхи й благав молитися за нього.

Сильвестр почав молитись, і юрби черні справді було розігнано.

Ви розумієте, ваша милість, що князь Іван тепер дуже дорожить Сильвестром. Він просто благоговіє перед ним.

Пережите потрясіння дуже вплинуло на великого князя. Він не тільки перестав сторонитися державних справ, а навпаки, тепер уже ніщо не вирішується без Івана. Переказують, що князь таки перестав пити вино, не знає інших жінок, крім княгині Анастасії, і весь час радиться з людьми, яких вибрав собі, про становище країни та народу.

Більше того, нещодавно він скликав у Москву людей усіх верств (у московитів таке зборище зветься Земський собор) і, вийшовши до них на Троїцький майдан, виголосив дуже довгу й зворушливу промову.

Він кається в нечестивому житті, яке накликало на Москву стільки всілякого лиха, але виправдувався тим, що був малолітній, недосвідчений, і злою волею бояр, котрі правили за нього.

Я був на Троїцькому майдані і, хоч ще не досить добре розумію їхню дикунську мову, міг багато що розібрати й бачити поведінку народу. Князь Іван справив велике враження. Він був, або в усякому разі здавався, дуже щирим. Коли князь поклявся, що спокутує свої гріхи, розбереться, хто правий і хто винуватий, прості люди плакали.

Якщо великому князеві пощастить хоч у якійсь мірі виконати свої обіцянки про впорядкування державних справ і зміцнити становище своїх підлеглих, він, безперечно, здобуде їхню любов.

Не знаю, яких заходів він уживе в першу чергу. Знаю тільки, що мається на увазі перебудувати згори донизу всю адміністрацію, впорядкувати суди і здійснити реформи у війську.

Водночас ужито заходів, щоб залучити на службу великому князеві досвідчених в усякому майстерстві та мистецтвах іноземних людей.

Поспішаю сповістити в зв'язку з цим вашу милість про те, що великий князь надіслав до імперії вродженця Магдебурга Ганса Шлітта, який нещодавно прибув до двору Івана і запропонував свої послуги як перекладача.

Згаданому Шліттові доручено шукати й кликати до Московії докторів і магістрів усіх вільних мистецтв, ливарників, майстрів гірничої справи, майстрів золотих справ, матросів, теслярів, каменярів, копачів колодязів, паперових майстрів і лікарів.

Я зустрівся з Шліттом двічі: в гостях у нашого співвітчизника Гаспара Еверфельда і в господі відомого московського торговця Афанасія Твердохлебова.

Шлітт хвалився, що його прийняв сам великий князь, і намагався переконати нас, нібито князь Іван дуже схильний підкоритися латинській церкві.

Шлітт робить такий висновок зі слів князя Івана, котрий начебто сказав йому, що латиняни в усьому перевершили Русь і що в цьому — перст господній.

Гаспар Еверфельд підтверджує Шліттову думку про те, що князь Іван і його прибічники, зокрема Адашев, дуже цікавляться всім іноземним. Між іншим, Адашев посилає свого родича із Шліттом навчатися в імперських містах.

О, коли б Шлітт і Еверфельд мали рацію! Але я не поспішаю тішити себе тим, ваша милість. Іванів батько, покійний князь Василь, теж цікавився і нашою вірою, й нашими майстрами. Та майстрів він прийняв, майстерність їхню тут визнали, а істинну віру сповідувати не хочуть.

А ось ще одна новина. В Казані недавно помер, розбивши сп'яну голову об діжку, цар Сафа-Гірей. Наслідником його був малолітній син Утемиш-Гірей, якого опікувала мати цариця Суюн-бека. Але що таке правління жінки?! В Москві ж сидить одвічний ворог Сафа-Гірея, цар Шиг-Алей, якого той вигнав. Шиг-Алей ладен на все, аби тільки повернути казанський престол. Чи підтримають його московіти, судити не беруся. Гадаю, що ні, бо їм вистачить і внутрішньої невпорядкованості.

До речі, як курйоз, могу розповісти вам одну забавну історію.

В Афанасія Твердохлебова є далекий родич, якийсь Іван Федоров, що донедавна служив дияконом в одній з кремлівських церков. Під час пожежі в нього померла дружина, і, ставши вдівцем, він змушений був покинути свою хлібну посаду. Московські закони забороняють священ-

нослужителям безшлюбність, як забороняють також і двоєженство. Тепер цей Федоров живе з того, що переписує книжки, та й тільки. Прибуток від цього невеликий, коли не маєш якогось місця: чи багато може переписати людина? Одну — дві книжки на рік! А втім, мова не про те. Твердохлебов та інші московіти шанують Федорова, як письменну й освічену людину. А Гаспар Еверфельд, сміючись, розповідав, який вражений був цей «письменний і освічений» диякон, коли побачив книжку, надруковану способом великого Йоганна Гутенберга. Він ніяк не міг збагнути, як це можна друкувати книжки, а не переписувати. Уявіть собі, ваша милість, тупе обличчя враженого московітянина і розміркуйте, які ж його співвітчизники, котрі не вміють навіть того, що вміє він, тобто не вміють навіть писати!

Мені здається, що я чую сміх вашої милості й відчуваю себе щасливим, бо для мене нема вищої нагороди, ніж ваша прихильність.

Чого вартий слуга, якщо він не радіє з веселого настрою свого господаря?

Я ж ладен і надалі зазнавати незгод життя у варварській країні, де кожне необережне слово може привести на плаху, аби тільки виправдати вашу довіру й знати, що не буду позбавлений вашої ласки.

Я дуже витратився, ваша милість. Тут усе надто дороге, і, крім того, московіти дуже люблять подарунки. Якщо хочеш, щоб тебе запросили в гості до потрібної господи, не скупись. Тому я прошу вас при першій же нагоді прислати мені двісті талерів. Інакше я буду позбавлений можливості докладно сповіщати вас про тутешні справи.

Припадаю до ніг ваших, молю бога дарувати вам довгі й щасливі роки.

Ще раз прошу надіслати двісті, а краще — триста талерів.

Ваш найвідданіший слуга...»

Розділ V

Перший час Іван Федоров мав притулок у Твердохлебових. Їм пощастило: залишилися цілими і будинок, і надвірні будівлі. Михайло Твердохлебов визвався тоді ж бути хрещеним батьком дитини. Назвали Яриного сина так само, як самого Федорова, — Іваном. За хрещену

матір покликали Ольгу, дружину Маруші Нефедьєва. Будинок у Маруші згорів, але залишилася підмосковна земля, більш як півчверті. Маруша одразу заходився ставити нову хату, просторішу за колишню. Будувалися й інші москвичі.

— І тобі б поклопотатися про хату! — напучував Афанасій Твердохлебов. — Дияконом тобі не служити, то й будуйся на посаді.

— З чого ж будуватись? — питав Іван Федоров. — Та й навщо тепер усе... Тепер мені постригтися треба.

Голос у нього тремтів.

— А митрополит жене в монастир? Ні? Ну й не годиться так міркувати! Горю піддаватися — господа гнівити. І знов же — син у тебе. Для нього трудися... До митрополита йди, проси на обзаведення, дасть.

Іван Федоров пішов до митрополита. Той уже чув про дияконову біду і, позітхавши, велів своїм людям допомогти прохачеві.

— Де живеш нині? — спитав митрополит.

— У Твердохлебових, владико.

— Так... У ченці тобі треба постригтися, знаєш?

— Знаю, владико.

— Ну гаразд, поки що мені потрібен... Іди. Покличу.

Хату почали ставити в Зарядді, там дешевше купили землю в погорілого рибника. Перед зимою Федоров в'їхав у нове житло з сином і молодухою Марфою, яка годувала Івана, а на пожежі втратила чоловіка й дитину.

Жалісливі жінки, що закрили очі Ярині, знайшли Марфу тут-таки серед погорільців:

— Ось, годівниця синові твоєму!

Афанасій Твердохлебов, бгаючи бороду, обережно порадив примістити Марфу десь у сусідстві.

— Жінка вона молода, гожа... Підуть балачки. А хочеш сина побачити, забіжиш.

Та Федоров не захотів, щоб син ріс у чужих людей, і взяв Марфу в свою хату.

— Гріховних думок у мене нема, — відповів він старому купцеві. — А Марфа, як вигодує Івана, вільна буде робити, що захоче.

— Ну, гляди... — зітхнув Афанасій.

Митрополитових грошей не вистачило і на теслярів, а довелося ще й одяг справляти, різне начиння купувати, та й на харч щодня треба було.

Щоб перебитися, зводити кінці з кінцями, вставав Іван Федоров удосвіта і, нашвидку похлебтавши вчорашніх щів, сідав до віконця, розкладав папір і писав, писав, писав...

Від старанного писання ломило в скронях, зводило руку, а спина терпнула, ставала мов чужа.

Чи то від втоми, чи через те, що схоплювався до синопка, коли той плакав, а Марфи не було — ходила по воду або в ряди, але часто, переглядаючи написане, з прикрістю й досадою бачив він пропущені помилки.

Іноколи відчував Іван Федоров спокусу понести аркуші такі, як є. А може, ніхто й не помітить похибок. Та гидким здавався обман, не міг допустити, щоб через його користь спотворювалося боже слово. Навіть підчищати рядки, як Маруша радив, огидно було, хоч часом і підчищав. Завжди любив він ряд і красу, хотів, щоб книжка радувала читця кожною літерою.

Зростало в Івані Федорові незадоволення собою. Став похмурий, дратівливий. Раніше, бувало, пишеш і розміркуєш, намагаєшся досягнути те, що здається незрозумілим, а тепер тільки пером скрипиш...

Марфа від самого початку трималася в домі непомітно, була моторна, в усьому старалася догодити Іванові, і він міг би подумати щось погане про те, чому вона така клопітлива, якби не бачив обличчя Марфи, що схилялася над колискою немовляти, не помічав тривоги в карих очах жінки, коли невміло намагався підкидати сина над головою.

Масляна того року не махала плетеними, в стрічках, кінськими гривами, не стукала у ворота кулаками захмелілих і веселих сусідів, не бушувала боями на льоду Москви-ріки коло Водяних воріт Китай-города.

Не до кінця, не до боїв було після недавнього лиха. Ще не всюди головешки попробирали. Не кожен і млинців напик на коров'ячому маслі. Скажи спасибі, якщо пісне знайшлося!

Непомітно прожили масляну, непомітно й до посту підступили.

Щоб годувався постраждалий люд, цар Іван звелів зводити на Ільїнці Гостині ряди. Стукіт сокир доносився звідти до Заряддя від ранку до ночі. Там же, на Ільїнці, велено було будуватися всім московським купцям. У купців теж знаходилась людям робота. А замість погорілих дерев'яних

храмів мурували з каменю нові. Гроші давали митрополит, цар і бояре.

Ще на різдво роздавали з царевих житниць борошно. Роздавали й перед весною.

Так, мало-помалу, дотягли до літа, а влітку пішов усякий овоч, кропивка, щавель, грибки, ягоди — все ж не з порожнім черевом спати!

Недовго лишалося й до жнив. Москвичі повеселіли. Гірше позаду, про татар ні слуху ні духу, в поборах послаблення й відстрочка, отже, нема чого нарікати, нічого бога гнівити!

Молилися за царя Івана. Утішився молодий цар, укріпившись на престолі, оточив себе людьми розумними, вірними, слухає й старі князівські роди і служивих, яких підвищував, і нема колишніх боярських чвар та самоправства. За самоправство цар не щадить.

В особливій царській пошані князі Курлетьев Дмитро, Курбський Андрій, Мстиславський Іван, князі Воротинський, Одоєвський, Серебряний, Горбатий, Шереметев — усі з не дуже знатних родів, але прадавніх, що вже чимало послужили Москві, і всі молоді, до бою гожі й книжні, христолюбні.

З ними та з Адашевим Олексієм цар нерозлучний. А в приказах перший — Висковатий Іван. Найближчий думний дяк у царя. Всіх обійшов. І не диво — працювятий, покірний і будь-якого тлумача перевершить. Думки ж цареві наче вгадує.

З ними із усіма цар Іван, як у притчі соломоновій, мовби град, претвердими стовпами укріплений.

Дай же боже, щоб так і далі йшло!

У липні, на великомученика Прокопія, Іван Федоров прийшов у Кремль віддати переписані для митрополита аркуші Четв'ї Мінеї. Диякон Маврикій, зустрівши Федорова, зрадів.

— Чи бач! Про вовка помовка, а він тут! Я вже посилати по тебе хотів.

— Нащо потрібен?

— Високопреосвященний житія святих заново пише, так от велів тебе та Карпа від Благовіщення покликати. Вам переписувати їх... Сядь, я піду доповім, що ти прийшов.

Федоров, дивуючись, сів на лаву. Які це нові житія? Звідки? І чому не через Маврикія аркуші дають?

Маврикій повернувся скоро.

— Велів подождати... Ну, як живеш, га?

— Твоїми молитвами. Про які це житія ти мовив?

— А! Про ті, які не відомі ще. Високопреосвященний, бач, дізнався про них і хоче всім повідати. Я, грішний, чув, як він собі вголос читав. Добре!

— Та чий ж житія?

— О господи! Всіх, кого нині преосвященний до лику святих прилічив.

— Он що! Хто ж про них чого знає?

— Високопреосвященний знає... Тому, мабуть, і кличе тебе, щоб сказати. Читай!.. Попа не бачиш свого, Григорія?

— Не бачу. Навіщо він мені?

— Та я так... Синові твоему, певно, вже рік?

— Рік з місяцем...

— Та-а-ак... А баба та все ще при тобі?

— Не при мені, при дитині... Хто це почав уболівати за нею? Чи не Григорій?

Маврикій почесав за вухом.

— Не гнівайся. Я ж попереджаю... І чого він умишляє на тебе, Григорій твій?

— Винуватий — от і умишляє. Я його з вогню виводік, а попадає дружину мою саму покинула.

— Знаю... Ох, і темні людські душі!.. Темні!.. А ти все-таки поберегся б, Іване. Прожени вдовицю, як син зведеться на ноги. Краще бабку знайди якусь або до рідні хлопця одішли.

— У Новгород, чи що?

— Еге ж, не гаразд у тебе... А може, ти оженився задумав? Ні, я не на докір кажу. Самому важко, розумію я. І вдовиця в тебе зграбна. Знов-таки — в гріху гірше жити...

Федоров сердиво звів брови.

— Годі брехати, Маврикію! І гріха за мною нема, і женитися не збираюсь... Чи давно двоєженців високопреосвященний шанувати почав? Га?.. Мовчиш?.. Ну, а я церкві потрудитися ще хочу. Хоч і малий, та ось бідним розумом своїм розміркував, що всяка лепта — благо. Не говори ти більше зі мною про Марфу, зроби таку ласку... Про інше помисли мої...

Маврикій розвів руками.

— Не зла я тобі бажаю, Іване! Чого сердися?

Вікна в покоях митрополитових були розчинені: Ма-

карій любив тепло. В білих хрещатих ризах стояв він біля закиданого книжками й папером великого стола, благословив Федорова, допитливо придивився до його обличчя.

- Ось прибув, владико, на заклик твій.
- Бачу, не сліпий... Знаєш, чого покликали?
- Маврикій про нові життя казав.

— Устиг уже! Ач який язик довгий у раба лукавого! І хоч би розумів, про що теревенить!.. Отак... Задоволений я працею твоєю. Не помилився, прикликаючи тебе з Новгороду. І от — вибрав з багатьох, бо незвичайна справа чекає нас.

— Готовий служити, владико!

Макарій помовчав, узяв зі столу кілька аркушів, перебрав, обережно поклав на те саме місце.

— Напоумив нас господь ушанувати по заслугах істинних синів християнських, що ратоборствували за православному церкву в землі російській, мужів, світлих душею й розумом, князів і пустельників, ієреїв та воїнів, наставив нас прилучити їх до лику святих, щоб усі виразно бачили, що вони вгодні богові. Ти це знаєш. А що злоріки, огудники, еретики балакають, чи знаєш ти? Митрополит, мовляв, у святі поганинів пише, не мучеників, а мучителів. Шиплять, що нічого про тих святих не чули... Заклав їм вуха господь, де ж там почути?!

Макарій допитливо подивився у вічі Федорову.

— Смердючі роти еретикам позатикати слід. Земля наша багатостраждальна. Звідусіль агаряни погрожують, а на руках у царя і святої церкви кайдани — внутрішні чвари й брехня. Доки не навчимо народ, що найвища мудрість і найвище благо християнина — покора, доки з ересями заволзькими не покінчимо, не бути церкві і цареві могутніми... Чи розумієш це?

— Розумію, владико.

— Радий... Ось дивися. Переписав я тут життя святих. Треба їх перебілити. Як перебілиш, іншим переписувачам дамо, нехай множать. Ти ж мою руку нікому не показуй. Ні для чого. А питають, звідки списував, кажи, в митрополита давні списки брав.

— Чи гоже брехати, владико?

Митрополит дивився спідлоба.

— А в чому твоя брехня буде? Списки ці є. Чи не віриш мені?

— Боронь боже, владико! Вірю!

— От і вір. Вам, переписувачам, я тих списків не дам. Мало що трапитися може. А дурні, довідавшись, що ви мою руку одну перебілювали, заволають, що обдурюють їх. Зрозумів?

— Зрозумів...

— Хай не буде в тебе сумніву... Святу справу творимо. А про розмову нашу нікому не кажи. Я тебе удостоїв, а ж і питаю строго, коли що... Строго питаю.

Схвильований Іван Федоров витер спітнілий лоб.

— Звірся на мене, владико. Все виконаю, як ти велеш. Найбільша радість для мене ця довіра.

Митрополит нахилив велику сивіючу голову.

— Нехай допоможе тобі бог... Ану дивись, що робити треба.

Одержавши від митрополита роботу, Іван Федоров насмілювався спитати:

— Прости, владико, мені грішному, чи то правда, що німцю Гансові Шлітту велів князь друкарських майстрів на Русь привезти?

— Звідки знаєш?

— Бачив того Ганса. У Твердохлебових він бував.

— Похвалявся, значить, нехрист... Атож, дано Шліттові наказ друкарів привезти.

— А чи самим, владико, не налагодити друкарню?

— Ні, Іване. То майстерство велике, якого не знаємо. Не суши собі голову. Дасть бог, повернеться Шлітт, побачимо, що в іноземців до чого... Пам'ятаєш, про що говорили? Про списки?

— Пам'ятаю, пам'ятаю, владико!..

...Маврикій так і націлівся на Федорова гострим носом.

— Ну що? Ну як?

— Та от, велів митрополит старі списки перебілити... Ти чого брехав, нібито життя нові?

Маврикій тільки мигав рудими віями.

— Чуєш, Афанасію, пригадую, говорили мені про Петра Фрязіна, начебто хотів італієць друкарню ладнати?

— А ти тільки для того й забіг, щоб про Фрязіна спитати? Сідай-но, почастую.

— Дякую. Гарний мед! Так ото правда про Фрязіна?

— Ото прилип! Ну, правда... Не дав йому князь Василь грошей.

— Чому?

— Просив багато. Та й священство відрядило.

Афанасій Твердохлебов, помітивши, що гість заску-
чав і понурився, задоволено розсміявся, потер руки.

— Я вже тебе, Іване, давно розгадав! Коли тобі на
думку щось запало, ти мов очманілий стаєш... Ну, давай
підсолоджу трапезу. Чого про штанбу розповідати?

— Про штанбу?

— Штанба — по-їхньому, по-італійському, майстерня
друкарська. А майстрів, котрі друкують, вони тередорни-
ками звуть.

— Ну, ну?!

— Не понукуй, я не кінь. Друкувати він на якомусь
верстаті гадав. Грішний, не розпитав, на якому. Та він би,
мабуть, і не сказав. А от про літери — і по-їхньому, літе-
ри — я питав. Він, либонь, лити їх збирався. Спочатку,
пригадую, якось у булаті літери робити, булатними форму
вбивати, а по формі вже лити.

— Чому ж не булатними друкувати?

— Дуже тверді, мабуть, і ламкі. Та й потім, скільки
їх, булатних, наробити треба на одну книжку? А з однієї
форми скільки хочеш можна літер налити.

— А з чого лити?

— Того не знаю. Може, з міді, а може, із свинцю. Ну,
не посолодшала їжа?

— Спаси тебе боже, солодша!.. Ех, якби про ті форми й
літери докладно дізнатись!

— А дізнаємося! Ось німці приїдуть — і дізнаємося.

Якщо йти по Петрівці вгору, правим берегом Неглинної,
то, не доходячи до Ковальської й Збройної слобід, побачи-
ши у долині великий став. Перегороджена рубленою гре-
блею, вузька Неглинна розлилася тут широко, як у повінь.
Колись стояв на греблі млин-государів, тепер його нема:
дуже погана вода в ставу. Його так і прозвали Поганим.
А негарна вода через те, що в став стікають відходи Ли-
варного і Гарматного дворів. Ці двори страшенно димлять
зимою й літом. Серед складених високими стосами бе-
резових і дубових дров снують закоптілі люди, длубаються
в якихось ямах, ворують земляні бугри, з яких рвуться
іскри і палахкотить полум'я. Там довбають мотиками за-
лізну руду, там її миють, там же пробивають земляні пе-
чі гострими списами і безстрашно стоять над жолобами,

якими повільно тече, бризкаючи, сліпучий метал... Купи
глини, шлаку, вапна. Кислий запах чавуну й бронзи. Вишан-
ня пилки, що обгризають готові дула мортир, василісків і
гаковниць.

Гаспар Еверфельд гукнув кучерявого стражника:

— Гей, молодець! Де є Ганс Краббе?

— Онде до гармашів побіг. Мортира в них лопнула.

— О, це погано! Дуже погано! — стурбувався Евер-
фельд. — Бідолашний Ганс.

Він доторкнувся до руки Федорова.

— Я вам просить зачекати. Я зараз.

Еверфельд пішов. Стражник, що стояв біля гармашів-
ської хати, почесав за пазухою.

— Гірше, ніж у пеклі, тутечки. Сторожити — й то про-
киснеш наскрізь, ану спробуй біля ям та біля печей по-
стій!.. Чи ти ба, твій німець нашого пожалів. Його жаліти
нічого. З нього за мортиру шкури не здеруть. А майстро-
вих канчуками та батогами почастують. Життя, прости
господи!

Видно було, стражник радий поговорити з ким-не-
будь.

— І часто гармати лопаються?

— Коли б часто, тут, мабуть, і живих нікого б не лиши-
лося. А чого тобі сюди занадобилось?

— Та так... Спитати хочу вашого німця де про що.

Еверфельд і Краббе незабаром з'явилися з-за куп вапна.
Іван Федоров уклонився, Краббе відповів теж поклоном.
Попросив зайти до хати.

У комірчині в Краббе на голому столі стояли склянки з
різноколірною рідиною, лежали грудки руди.

Еверфельд переказав слова Федорова про те, що той хо-
че подивитись литво, просить розказати, якщо Краббе знає,
звісно, з чого роблять літери в німецьких друкарнях.

Краббе уважно вислухав Еверфельда, кинув бистрий
погляд на росіянина, про щось спитав по-своєму, звів
ріденькі пшеничні брови, і між німцями почалася довга
балачка.

Іван Федоров бачив, що Еверфельд сердиться, а Краб-
бе, здається, навмисно злить його й уїдливо посміха-
ється.

Нарешті Еверфельд роздратовано мовив:

— Краббе каже, що до ливарних справ без дозволу госу-
даревого сторонніх допустити не може. Складу літер він не
знає.

Іван Федоров підвівся з лави.

— Дуже багато він говорив, щоб відмовити... Переклади: бачу, що бреше. Ну, нехай дорожиться. Без нього обійдемось.

І, не чекаючи, поки зніяковілий Еверфельд що-небудь скаже, вийшов з гармашівської хати.

Він ішов з Гарматного двору, не оглядаючись. Образа й гнів на проклятушого німця гнали його геть. Нарешті стомився від швидкої ходи, задихався, став у тіні під сторичною вербою.

— Не кажуть? До своїх майстрів піду!

Утопила Заряддя в непролазній багнюці осінь. Несподівано почалися перші заморозки. Відпустило. Потім почало сипати колючою крупкою. І тільки наприкінці листопада повалив тихий, мохнатий сніг. Він валив два дні підряд, обліпив Москву, підкотив заметами й завалами до призьб хоромів і віконць хат, і тоді почалися морози.

Іван Федоров закінчив переписувати життя нових святих.

Наступного дня прямо зранку він пішов до Твердохлебових.

Поспішав, сподівався почути добрі новини. Але новини були погані. Михайло Твердохлебов розповів, що чув від нарвських купців, своїх приятелів, про сумну долю царєвого посланця Ганса Шлітта. Шлітт зібрав, начебто з дозволу імператора Карла, понад сто двадцять німецьких майстрів і вже повів їх на Русь, та спершу його затримали в Любеку, а потім у Ризі. Великий гермейстер Лівонського ордену Фірстенберг, рицарі і дерптський єпископ закували Шлітта, запроторили в тюрму майстрів, а імператорові надіслали грамоту, де просять взяти дозвіл на виїзд Шлітта назад у Московію.

У грамоті, як казав Михайлів знайомий купець Йоахім Крумгаузен, гермейстер і єпископ запевняють, що навчати росіян різних майстерств небезпечно, що вони можуть ці майстерства повернути проти ордену й самого імператора.

— Тут, бач, яка справа,— сказав Михайло Твердохлебов.— У лівонців строк миру з нами закінчується, то вони й тремтять... І Шлітта вони не випустять. Хоч би як там імператор вирішив, не випустять. У разі чого, візьмуть та й уморять. Це в них просто. А потім одпишуть Карлові,

що Шлітт, мовляв, помер, та й край... Тож німецьких друкарів ти не жди.

— А цареві відомо це? — спитав Федоров.

— Усім відомо. І цареві, й митрополиту... Ох, не гаразд гермейстер і єпископ роблять. Пригадає їм цар цю кривду.

— Та й треба пригадати! — досадливо сказав Федоров.

Михайло зітхнув.

— Якщо пригадають, бути війні... Та тобі що? Адже ти з Лівонією торгу не ведеш.

Розділ VI

Йому довелося надовго забути про друковані книжки. На самому початку п'ятдесят восьмого року всіх московських переписувачів покликали до Розрядного приказу, а государів дяк Пафнутій Захаров оголосив їм царську волю: всі справи облишити, перебіляти Судебник і писати старанно, але швидко, щоб нові закони скрізь і скоро розповсюдити для більшого блага всієї Русі й на пагубу тим, хто злодіячить проти государя.

Марушу Нефедьєва, Івана Федорова, благовіщенського дяка Карпа наставили за старших.

Старий Захаров і молодий, у каштановій закучерявленій борідці Іван Висковатий, підвищений недавно в думні дяки, який відав Посольським приказом, та приставлений царем пильнувати й Судебник, із старшими переписувачами розмовляли окремо.

— Ви, помолившись, поділіть роботу, — порадив, шепелявлячи, Захаров. — Візьміть кожен під нагляд по п'ятеро чи по десятку і вимагайте від них. Та перевіряйте, щоб переписувачі не запиючили. А то з радощів позаливають баньки на седмицю, що з них тоді спитаєш? І знов же руки в них опісля трястимуться. Почнуть дряпати, як курка лапою.

— Великий государ наш звелів, щоб списки були готові в строк! — дзвінко, напористо сказав Іван Висковатий. — З переписувачів, винних у псуванні аркушів і недбальстві, спитаємо, а з вас подвійно. Перевіряти після вас сам буду. На себе нарікайте, коли що.

Покинувши Розрядний приказ, призначені за старших переписувачі порадилися й одразу вирішили, кому за ким з переписувачів наглядати. Домовились, щоб усім

до приказу не бігати порізно, доповідати про роботу Маруші Нефедьєву. А він уже нехай до дяків ходить.

— Пафнутій, бач, зовсім старий став! — зауважив Маруша, коли вони з Федоровим вийшли з Кремля. — В могилу дивиться... А Вискуватий соколом літає.

— Літає соколом, а в вічі не дивиться. Гордий.

— Чи ба! В нього діло таке. Йому при владі по-простому не можна... Не з нього повелося, не ним і скінчиться.

— Не знаю... Не сподобався він мені.

— Ти ще кому-небудь не бовкни отаке. Забуваеш, Іване, що сану більше нема на тобі.

— Правду я завжди й без сану скажу.

— І дурнем вийдеш. Мирських бо правд — скільки трав, а правий той, хто траву гне.

— Не повинно так бути. Правда одна — церкви і государя.

— Ех, любий ти мій!

— А навіщо ж закони нові? Нащо ми проти ересі воюємо?

— Та все це так... Тільки життя й поза законами тече... Ну гаразд. Чого дарма про це?.. Хрещеник Ольжин як? Зайшов би з ним.

— Спасибі, — усміхнувся, ледве мова зайшла про сина, Федоров. — Та вже приведу. Хлопчик міцний росте, нівроку!

— А Марфа що? Чи здорова?

Федоров бистро, скося подивився на Марушу і не сразу відповів:

— Дякую... Здорова.

Маруша, здавалося, не помітив запинки в товариша, на розі Ільїнки вони спокійно попрощались, але до хати Іван Федоров підходив схвильований. Випадково чи з наміром спитав Маруша про Марфу? Догадався чи просто так мовив?

...Майже три роки минуло, як померла Ярина, а Іван був живий та здоровий. Дні летіли й заслоняли минуле. Іван Федоров уперто розстроюджував себе спогадами, але спогади ставали розпливчастими, невиразними, і образ Ярини відступав од нього все далі й далі, танув, як тане в блакитному серпанку, що оповив обрій, покинутий тобою рідний край... Прикро тобі, коли-не-коли та й оглянешся, а нові попутники гукають тебе, дорога вимагає сили, збираються різні справи.

Знедавна почав тривожити Івана Федорова м'який, низький Марфин голос, обпікали випадкові дотики одягу, рук.

Він побачив те, що бачили давно всі інші: довгі загнуті вії довкола великих карих очей, тонкий стан, високі груди, плавну ходу.

Федоров боровся із собою, наполягаючи на роботу, рев-но молячись.

Та все було марно.

Так і почали жити. Марфа, здавалося, не змінилась. Навіть ще тихішою стала. Але Іванові Федорову все одно при-виджалось тепер: люди про все здогадуються й за його спи-ною шепочуться, осуджують.

Серед переписувачів, відданих під начало Федорова, двоє було путящих, а троє — хоч плач!

Особливо один вирізнявся, Акіндін Наумов, з сірим об-личчям, передчасно облісілий і завжди п'яний.

Грамоти Акіндін не знав, але дивився на інших згорда.

Уперше принісши Федорову свої аркуші, Акіндін роз-сівся на лаві, мов хазяїн, і, підморгуючи червонуватим оком, пожалівся, що в горлі пересохло.

— Он квас, випий, — запропонував Федоров.

— Невже квасом гостей зустрічають? — образився Акіндін.

— Я тебе не в гості кликав, — перепинив його Федо-ров. — У нас діло. Бенкетувати почнемо — й за рік не скін-чимо.

— А ти не гордися! Ти в Москві без року тиждень, а наш рід у добropереписувачах споконвіку.

— На тому й хвала, — одізвався Іван, переглядаючи ар-куші. — Що це в тебе тут написано?

— Те й написано, що треба.

— Ні, не те... прочитай сам.

— Ти з мене не глузуй, — підвівшись з лави, насупився Акіндін. — Я самому бояринові Шуйському, самому бояри-нові Старицькому догоджав!

— Може, їм ти й догоджав, а отут не догодив.

— Це тобі?!

— Не мені, а цареві й государю. І помилок багато, і ря-док танцює.

— Рядок у мене рівний! Приймай аркуші!

— Не прийму. Забирай їх і йди собі.

— Женеш? Мене женеш? Та я в самого государя в пошани! Мене митрополит знає! А ти хто?!

П'яній уяві Акіндіна, розпаленого образою, власні маячні слова здавалися правдою.

Акіндін пішов не зразу. Стоячи посеред вулиці, він ще довго лаявся й кривлявся на радість роззявам. На другий день до Федорова придіботіла жінка Наумова, малесенька, висхла, із сльозавими оченятами.

— Занедужав мій Кіндінушка! — заголосила вона. — Здоров'я в нього слабе! Як засмутився вчора, так і зліг. Задихається, аж заходиться! Не гнівайся ж бо на нього, батечку! Прости! Де ж його аркуші? Він виправить.

— Пив би він менше! — з гидливою жалістю сказав Федоров.

— Е-е-е, батечку! Хіба він п'є? Він трішечки... Це він хворіє!

Федоров передав аркуші...

Переписування Судебника посувалося не так споро, як хотілось і як вимагали царські дяки. Переписувачі, навіть кращі, припускалися помилок, писали не завжди обережно, псували дорогий іноземний папір, а його не вистачало, і доводилося чвалати до приказів, випрошувати грошей.

Чутка, що московські переписувачі перебілюють нові государеві закони, проникла в усі кутки міста.

Сусіди Федорова, сусіди його сусідів, мабуть, усе Заряддя поперебували в хаті, заходячи під будь-яким приводом і намагаючись випитати, що то народові вготовано.

Однак говорити про закони государеві дяки до певного часу забороняли. Федоров лише усміхався й заспокоював цікавих, кажучи, що закони добрі, милостиві.

Тим часом людям не терпілося. Не знаючи нічого досконально, вони висловлювали здогадки, вигадували неблиці.

Масла у вогонь підлив государів указ про стрільців. У Москві й в усіх інших містах було оголошено, що цар кличе до себе на службу вільних людей усякого стану, щоб знали ратну справу, ходили б у походи, а їм за це дарує землю, обіцяє їм усілякі попуски й великі милості.

Дехто з мужиків, що позбулися землі, й не радий би напинати стрілецького жупана, закабалятись довічно, та куди було йому подаватися зі своєю волею? Старцювати?

А тут землю дають, гроші платять, одягають... У походи коли ще, а голодні роти сьогодні хліба просять!

Тисячі йшли в стрільці. І не тільки вільні. Попервах велено було приймати всякого, був би здоровий. Так стрілецькі жупани вкрили плечі й холопів-утікачів.

Народ тривожився. Стража схопила на Троїцькому майдані п'яного крикуна, що погрожував боярським родам.

— Скінчився боярський час! — галасував крикун. — Усю землю забере в них цар-батечко і нам роздасть! Самі боярами будемо!

Крикуна катували, вирізали йому язика і, вивівши на Болото, відтяли буйну голову, оголосивши, що злодіював. Але й це не заспокоювало людей. Страту визнали за боярську справу й почали ще нетерплячіше чекати змін.

На Федорова напосідав Ларко.

— Ні, ти мені все прочитай, — уперто схиляючи голову, вимагав він. — Я нікому не скажу, а знати мушу.

— Та піди в свого боярина спитай! — намагався відкараскатись Іван. — Бояри все відають.

— То бояри, — не погоджувався Ларко, — а то государ... Не можеш ти мені відмовити. Земляки ми. Згадай, як я тебе виручав.

Заставивши Ларка присягнути перед іконами, що нікому нічого не перекаже, Федоров прочитав йому головні місця із Судебника.

Ларко слухав, неспокійно норовлячи заглянути в написаний аркуш.

— Чого йорзаєш? Не розумієш же грамоти!

— А все-таки... Ану, ну, читай ще раз, як землею наділяти будуть. Так і написано, що за вірну службу государеві?

Його цікавила земля, і тільки земля. Та, що її обіцяв Судебник декому, хай і не родовитому чоловікові, який відзначився в боях, зазнав тягот війни, пролив кров за царя.

— Це справедливо! — вирішив Ларко. — Одне погано: знову Дума наділятиме... Треба б, щоб сам государ, без бояр.

— Куди ж ти бояр приділиш?

— А нехай урівень з усіма служивими. Чим ми за них гірші?

— Не гордися. Серед бояр дуже мудрі мужі є. Та й звично їм справами государевими порядкувати.

— Навчали kota сметану хлиський! — посміхнувся Ларко. — Дай мені строк — я будь-якого діла навчуся, не те що податки збирати та рафлених курей тріскати! Найпущіше це ремесло, Іване, коли знати хочеш, правити! Знай додержуй свого інтересу, а тих, хто перечить, карай на смерть... Я так розумію, що коваль чи тесляр куди більше розуму на своє ремесло витрачає, ніж той-таки Висковатий Іван.

Федоров сміявся, а Ларко лишався при своїй думці.

Вислухавши розділи Судебника про поділ землі на волості і повіти, про намісників і волостелів, він знову похитав головою.

— Звісно, — тверезо розміркував він, — так зручніше, і весь доход у цареву казну піде. Але — гляди! — знову самі бояри та окольничі судити можуть.

— Чого це? — відказав Федоров. — Бач, у містах судять прикажчики й двірські, у волостях та посадах — старости з цілувальниками. То народом обрані люди будуть.

— А головне ж слово за ким лишиться? — підморгнув Ларко. — Мене не обдуриш!.. Ну, та господь з ними! Прочитай-но ще раз про земельку!

Тільки коли Федоров розтлумачив Ларкові, що тепер міста не віддаватимуть боярам, щоб з них годувались, що й бояри тепер одержуватимуть платню, хоч і у вигляді доходів від суду, той зміркував, куди піде решта прибутку і яку він сам від того може мати користь.

— Хвалити бога! Умудрив царя, як свою казну примножувати! — вигукнув Ларко. — Ну, живемо! Тепер би тільки до бою! Свого не подаруємо! Зубами шматуватимемо ворога! Правду кажу! Дай тільки зітнутись!

Він потряс простягнутою, стиснутою в кулак рукою.

— Чи не страшно тобі кров'ю за землю платити? — спитав Федоров, мимоволі знижуючи голос.

— За все лише кров'ю й платять, — переконано відповів Ларко. — Та не бійся. Я свою бережу. А от чужої не пожалію!

Сяк-так закінчили московські переписувачі перші сорок списків Судебника. Іван Висковатий сказав Маруші Нефедьєву, що государ незадоволений їхньою повільністю.

— Старалися чистіше зробити, — відповів обережний Маруша. — Піджену тепер... Шкода, бач, верстата друкарського нема, як у німців. Давно б усе завершили.

— Ну, це не твого розуму турбота! — обірвав Висковатий.

Цілу зиму, починаючи від водохрещів, до Москви з'їжджалися й сходились ратники. В Розрядному приказі з ранку до вечора стояли гамір і товкотнеча. Царські дяки строго перевіряли кількість приведених боярами й дворянами людей, навмисно призначені московські дворяни разом із зброярами перевіряли, хто й чим озброєний. На князівських і боярських дворах місця всім ратникам не вистачало, їх розводили на постій до москвичів. До Федорова та інших переписувачів нікого не поставили.

— От і ти до пошани зійшов! — пожартував Афанасій Твердохлебов, якому посадили на шию десять чоловік.

Іван Федоров промовчав. Він розумів, звідки така «пошана».

Ратники заповнили місто. Раз у раз чути було, що когось побили, в когось зіпсували дівку, десь пограбували. Кривдників, якщо тільки вдавалося їх знайти, били при народі батогами, але безчинства не стихали.

— Чому дивуєшся? — знизував плечима Маруша. — Завжди так було. Ратні — народ відчайдушний. Їм на смерть іти.

Нарвський знайомий Твердохлебових Йоакім Крумгаузен, що приїхав до Москви, бадьорий гладун з червоними щічками, злякано розглядав московське воїнство й настійливо питав, куди задумано похід.

Афанасій заспокоював Крумгаузена, казав, що військо на Казань, та лівонець не вірив. Боявся: готується напад на Лівонію.

— Навіщо нам воювати? — говорив Крумгаузен. — Нам не треба воювати. Будь ласка, ми приставимо вам що завгодно. Гармати? Я ладен возити й гармати! Порох? Будь ласка, я привезу порох! Ваші дяки вимагали від послів єпископа відбудувати зруйновані протестантами церкви. Я перший дам грошей на ці церкви! Тільки не треба війни!

— Чого це він мечеться, мов квочка перед яструбом? — спитав у Твердохлебових Іван Федоров.

— Замечешся, — відповів Михайло. — Нині орден не той, що був. Рицарі ж лише пиячити та сваритися за чини здатні.

— А багата земля?

— Міста багаті. Села убогі.

— А наших, православних, там багато?

— Є й наші! А більше ліви, та ести, та чудь. Усі в кабаля у німців.

— Бог з ними, з чуддю. Тільки не розумію я тебе. Адаже лівонські землі колись були нашими.

— Такі ж вони наші, як німецькі. Та й коли те було?

Говорити з Твердохлебовим про Лівонію було марно. Дуже дружив він з тамтешніми купцями. А втім, тієї весни й зими більше говорили про Казань. Улітку замишляли великий похід, щоб назавжди покінчити з цим татарським царством.

— Ось тобі й земля! — сказав Ларко. — Там, при Волзі, її на всіх вистачить!

Проте час для походу на Казань прогаяли. Щоправда, війська до Волги двинули, Казань обложили, але татари сиділи в облозі міцно, а потім почалися дощі, шляхи порозкисали, підвозити провізію стало важко, і, боячись холоду, московське військо потяглося назад.

Повернувшись із походу, Ларко лаяв воевод, татар, погоду, весь білий світ.

— Коли б знав ти, скільки за одну дорогу ратників добрих та коней втратили! — скаржився він. — Хто захворів, хто замерз. Ну, годі! Я до Курбського, чуєш, перейшов, і князь мій твердо каже — не нині, то завтра, а візьmemo Казань. Він і тепер у бій рвався, та інші воеводи не наважувались на стіни йти.

— Сміливий, кажуть, Курбський?

— За всіх сміливіший. Він та брат його Роман — найвідчайдушніші з князів. Осторонь бою не стоять. Якби й інші такими були!

Розділ VII

«Припадаю до ніг вашої милості, молю бога продовжити вам роки.

Звістка, що її ви від мене одержите, можливо, не буде новиною, але я тішуся надією, що першим сповіщу про такі подробиці, яких ви можете не знати.

Я маю на увазі, ваша милість, взяття минулої осені російським князем Казані.

Я докладно повідомляв вас про місію Адашева, який їздив на Волгу садовити на ханський престол московського прихвосня й блюдолиза Шиг-Алея. Писав, що казанці, заплутавшись у внутрішніх суперечках, видали Москві не-

щасну царицю Суюн-беку з малолітнім сином в обмін на правий берег Волги. Суюн-беку та її сина, звичайно, вмертвили, і незабаром Адашев знову прибув у Казань.

Прискіпавшись до якихось дрібниць, Москва заявила казанцям, що їм же буде краще, якщо замість татарського царя в їхній столиці сяде намісник великого князя. В намісники було визначено князя Семена Мікулінського. Та зраділи в Москві рано. Казанці опам'яталися й воріт Мікулінському не розчинили. Зі стін вони кричали:

— Ідіть, дурні, в свою Русь! Ми вам!..

Уявіть собі тепер становище великого князя. Він уже сподівався проковтнути ласий шматочок, а той узяв та й застряв у горлі! Тим часом розплачуватися з військами Іванові стало нічим. Крім того, Казань почала спішно озброюватись. Вони (татари) залучили на свій бік місцеві племена язичників, до них прибув ногайський царевич Єдігер з десятьма тисячами чудових воїнів. Проголошений казанським царем, Єдігер, напевно, домовився з перекопським ханом Девлет-Гіреєм, бо хан на початку літа вирушив на Москву.

Хотів великий князь чи не хотів, а доводилося воювати. Військо зібрали величезне й на диво швидко. Я гадаю, що Москва виставила проти казанців не менше ста тисяч кнехтів. А втім, знаючи, що російські люди боялися татар, дивуватися цьому не слід.

Мене вражає інше: не було в татар погодженості дій. Відгукнувшись на заклик казанців, Девлет-Гірей у червні місяці підходив до Москви, а Єдігер навіть не подумав рушити з Казані.

Це дало можливість князеві Андрію Курбському, посланому з військами проти кримчаків, розбити їх поблизу міста Тули. Перемога була повна. Курбський, який сам брав участь у бою, повернувся як тріумфатор.

Цареві в один голос твердили, що треба негайно йти на Казань. Проте він наважився не одразу, не хотів їхати сам. Очевидно, Іван боявся, що в разі поразки чи неуспіху вся відповідальність ляже на нього і влада знову потрапить під опіку боярства.

Тільки запевнення митрополитові та Адашева, що перемога наперед вирішена, що не можна допустити, щоб честь її приписали комусь, крім самого царя, змусили Івана надіти зброю.

Я досить добре обізнаний з тим, як проходила казанська кампанія, бо наш співвітчизник Гаспар Евер-

фельд перебував при особі великого князя і сам брав участь у подіях.

Раз і назавжди мушу сказати, що на Гаспара Еверфельда нам нема чого розраховувати. Щоправда, він, як одновірець, ділиться тим, що знає, але з його безглуздими уявленнями про честь і благородство він ніколи не стане шкодити сюзеренові, якому служить.

Отже, про похід. У серпні московські війська облягли Казань. Вони оточили нещасне місто з усіх боків і перших мали намір взяти його змором.

Казанці поводитися мужньо. Летючі заони нападали на тили ворога й на обози, у вилазках з фортеці росіянам завдавали великої шкоди. Населення бідолошного міста, зазнаючи страждань, не занепало духом навіть після того, як од фортеці було відведено воду і московіти висадили в повітря єдиний колодязь, що був під однією з веж.

Цих людей мучили голод, спрага, проте вони, хоч і не знали істинної католицької віри, гідно чинили опір московським варварам.

Навіть безперестанна стрілянина з гармат із зведених росіянами турів, що спричиняла в місті руйнування й пожежі, не могла зламати духу казанців. До речі, ваша милість, поспішаю повідомити вас, що багато гармат російських розірвалося...

Єдігер розраховував, звичайно, що осінь, яка вже наближалася, змусить Івана знову зняти облогу, як уже було два роки тому. Однак Іванові потрібна була перемога за будь-яку ціну. Тому він наважився на штурм.

Першого жовтня росіяни підвели міну під стіни Казані й зробили вибух. У вилом, що утворився, ринули добірні полки. Інші полізли по драбинах на стіни звідусюди. Тут відзначився Роман Курбський, брат царевго улюбленця Андрія Курбського. Він викинувся нагору, як рядовий кнехт, і впав, тяжко поранений. Хоробро бився й Андрій Курбський. Як полководець він показав себе горивистим і потайливим. Його особиста відвага така велика, як і його інші таланти. Під Казанню, помітивши, що близько трьох тисяч татар ідуть з міста й скупчилися на березі, щоб переправитись, князь Курбський на чолі невеликого загону, не роздумуючи, врубався в саму гушину противника.

Бився, як лев. Його збили з коня, потрошили на ньому шолом, пробили в кількох місцях кольчугу, потоптали копитами. Навколо Курбського впало чимало хоробрих.

Проте й татари втратили безліч воїнів і вже не відступали, а безладно тікали. Курбського знайшов після бою його стремений. Посічений князь лишився живий.

Мужньо билися й інші воеводи, чого не можна сказати про самого великого князя.

Він відзначався розумом, хитрістю, чим завгодно, але тільки не воїнськими доблестями.

Міркуюте самі, ваша милість. Йому потрібна була перемога, а Іван навіть під час штурму все ще притримував коло себе, для особистої охорони, понад третину свого війська. Настав момент, коли казанці, які втратили були надію, користуючись із того, що деякі росіяни кинулися грабувати будинки, почали тіснити московітів. Великий князь і тоді не наважився подати допомогу тим, котрі штурмували фортецю. Кінець кінцем розпалені в бою воеводи перестали церемонитись, просто порушили веління великого князя і послали в бій його полк. А самого царя заставили сісти на коня й виїхати на пагорок під корогву, щоб його було видно тим, що б'ються. Свіжі підкріплення вирішили справу. Побачивши одягнених в усе біле ратників головного полку, ті, що штурмували, відчули приплив сили і геть змели рештки татарських загонів.

Гаспар Еверфельд, котрий перебував біля великого князя, розповідає, що Іван страшенно нервувався, і поки бій тривав, весь час крутив головою, видивляючись, чи не з'являться татари ще звідкись, хоч сторожа доповідала, що ніяких військ, крім казанських, поблизу нема. Та й звідки їм було взятись?

Коли ж Казань упала, коли захопили Єдігера й тих, хто був з ним, коли бояри-воеводи підскакали до великого князя з криком: «Перемога! Перемога!» — і почали розраховувати його, знаєте, ваша милість, що відповів цей сюзерен своїм вірним слугам?

Він роздратовано сказав:

«Так, бачу, що й цього разу господь бог врятував мене від вас!»

Можна подумати, що він воював не з Казанню, а з боярами!

Воеводи були збентежені й засмучені.

Адже так недавно великий князь публічно оголосив, що примирився з боярством!

Гадаю, що слова, які мимоволі вихопилися у великого князя, дорого коштуватимуть йому. В усякому разі бояри незадоволені, ображені.

А народ радіє, волас з радощів і, як заведено, напирається до нестями. Веселяться, вважаючи, що з татарськими набігами покінчено назавжди. Дуже задоволені й нагороджені землею служиві люди великого князя.

Але перемога над Казанню ще нічого не означає, ваша милість!

Більше того. Ваш слуга покірний схильний думати, що саме тепер московітам буде гірше, ніж досі. Я вже говорив вам, що деякі татарські зағони пробилися з міста й пішли. Зважте і на недружелюбність місцевого язичеського населення, вона ще посилиться, як тільки почнуть відбирати пасовища і розорювати землю. Все це загрожує новими воєнними сутичками. Будемо сподіватись, що місцеві князі не сидітимуть склавши руки. Тим паче, що всупереч порадам близьких людей великий князь не захотів пройтися з військом по підкореній землі і привести все населення до покори. Покинувши війська, він спішно поїхав до Москви, задоволений тим, чого досяг. До речі, військам він наказав повертатися незручним шляхом, де вони втратили понад тисячу коней.

Отже, здобувши Казань, московіти набули й нескінченного клопоту. Їм ще воювати й воювати в тих краях, і, якщо бог буде милостивий, вони загрузнуть у заволзьких просторах, загубляться в тамтешніх безкраїх лісах, як мурашки.

Виходить, те, що здається сьогодні перемогою, може стати поразкою.

Казанським єпископом призначено, ваша милість, якогось Гурія Селіжарського. Його зобов'язано боротися з язичеством і хрестити місцеві племена. Очевидно, проповідуючи християнство, хочуть домогтися того, чого не змогли добитися мечем. Але щоб проповідувати, потрібні книжки, а в диких московітів книжок мало. Тепер для казанського єпископа церковні книжки збирають по всіх містах. Уявіть собі, ваша милість, цю картину! Бородаті стражники й неграмотні попи стоять на майданах і волають, щоб віруючі, котрі мають книжки, віддавали б їх для справи государевої! Та хто ж стане даром віддавати книжки, якщо їх тут цінують на вагу золота? Тому я вважаю, що єпископ Гурій чекатиме книжок дуже довго, а племена за Волгою уникнуть московської «просвіти».

Великий князь, щоправда, мав можливість, служачи істинному богові, одержати скільки завгодно книжок. Нещодавно сюди приїздив посол датського короля Христия-

на Ганс Міссінгейм, людина надзвичайно почтима, люба й обізнана з дуже багатьма майстерствами. Великий князь, знаючи, що Міссінгейм у себе на батьківщині захоплювався й друкарською справою, з намови митрополита випитував, як друкують книжки. Міссінгейм зробив великодушний жест, запропонував варварам улаштувати в їхній Москві друкарню, але з умовою, що він друкуватиме в ній російською мовою лютеранську біблію.

Здавалося б, чого ще московітові?

Так ні! Од Міссінгеймових послуг відмовились. Йому заявили, що знають істинну віру і сприяти лютеранству вважають за великий гріх.

Інакше кажучи, зволіли скінути в дикості, про що жаліти, звісно, не доводиться.

Ваша милість! Повинен ще повідомити вас, що велика княгиня Анастасія, яка досі народжувала тільки дочок, спородила сина. У великого князя тепер є наслідник. З приводу цього тут знову торжествують. Повернувшись із походу, цар улаштував з нагоди народження престолонаслідника бенкет. Цареві, ваша милість, просто-таки щастить!

Життя тут вашому покірному слугі, як і раніше, важке й небезпечне. Великий князь і його восводи, зокрема Адашев і живучий Курбський, висловлювали велике незадоволення з приводу гармат, що розірвалися під Казанню. Крім мене, з'явилось ще два шведських майстри, не рахуючи тих, що є тут, росіян.

Я змушений дуже просити вашу милість прислати мені грошей. Запевняю вас, я витрачаю їх з користю!

Припадаю до ваших ніг. Прошу бога дарувати вам довгі і щасливі роки!

Ваш найвідданіший слуга...»

Розділ VIII

Ні припарки, ні кидання крові, ані лікарське питво не допомагали. Цареві Івану ставало все гірше й гірше. Анастасія, розповніла після пологів, не відходила од узголов'я чоловіка. Іван, здоровезний, змарнілий, горів, задихався. Його рука до болю стискала Анастасію руку. З жалю до безпорадного Анастасія плакала. Сльози розмазували рум'яна й білила, по царевій подушці розповзалися рожеві плями.

Лікар-німець із стурбованим обличчям нагинався, шупав пульс у царя.

Адашев переглядався з братом цариці Григорієм Захар'їним. У Григорієвому погляді помітно було страх і відчай.

За дверима опочивальні — шаркання, покашлювання, притишені голоси. Там зібралися московські бояри.

Усі чекали...

Ледь чутно, самими губами, лікар мовив:

— Я боюся...

Хворий почув. Він перестав метатись. Великі гарячкові очі відкрилися. Іван обвів поглядом опочивальню. Віконця були прикрашені морозом. Це пом'якшувало яскраве світло зимового сонця. Та все одно дивитись на барви килимів і кольорові каптани було боляче. Він опустив повіки, затулив обличчя великою долонею.

— Чи присягнули синові моєму? — зібравшись у силі, тихо спитав цар.

Ніхто не відповів. Тільки Анастасія заплакала, не стримавшись, углос.

Іван зрозумів. Страшенна слабкість розтеклася по тілу. Годину-другу цар немов плив кудись, спускаючись крізь текучі райдужні кола, що поволі розходились.

Потім свідомість повернулася. Він боявся, що, заговоривши, знову знепритомніє, і мовчав. Але думки і почуття жили.

Зневага й ненависть до бояр, до людей, яких він облагодіяв, вичавили з очей сльози.

Не хочуть присягати Дмитрові! Не хочуть!

Бояри — ті дочекалися свого часу. Двоюрідного брата, слизняка Володимира великим князем проголосять, усе повернуть, як самі захочуть, а Анастасію з сином, з його плоттю й кров'ю — в монастир, у катівню, в зашморг або під ніж.

Іван уривисто застогнав. Лікар підніс питво. Ліки пролилися на волосаті груди, охолодили...

Захар'їни — ті бояться бояр. Дворяни теж. Черва, мерзота, негідь! Свої голови жаліють, а голови царевого сина не жалко!

О, бути б зараз при силі, встати, палити вогнем їхні погані бороди! Шкуру здерти з проклятих! Подивитись би, як валяться біля ніг стануть!

Цар спробував трохи підвестися, але голова палала, паморочилась, і він повалився навznak.

Довкола заметушилися. В опочивальню проліз Сильвестр, хитрі маленькі попові очі пробігли по обличчях тих, що зібралися біля ложа.

— Погано государеві! — у відчаї, не стримавши басовитого голосу, сказав Адашев.

Сильвестр перехрестився, підійшов близько до Івана, придивився до його спотворених чи то болем, чи прихованим почуттям рис.

— Милостивий бог! — виразно промовив Сильвестр, пильно стежачи, чи почує цар. — Усе в руці його...

Іван почув.

— Не йди звідси... — ледве чутно попросив він. — Зі мною будь...

— Не покину, не покину, батечку... Помолюся за тебе.

Сильвестр опустився на коліна перед кіотом. Слідом за ним почали молитися всі. Анастасія, щоб не заглушати молитв, уткнулася в цареву ковдру, затиснула зубами атлас...

...Далеко за північ Іванові полегшало. Він зажадав, щоб його посадили на ліжку. Велів залишитися Олексієві Адашеву та Захар'їним, решті йти геть.

— Григорію! — тихо покликав цар. — А ти... Ти чому не присягаєш?

— Государю! Дасть бог, видужаєш...

— Не бреши... Господи! От дурень! Ваші захар'їнські голови перші полетять, коли помру, а бояри Старицького покличуть!

— Государю! Не помреш ти!

— Не знаєш, як кістки на дибі тріскотять, як м'ясо палене тхне?! Своє м'ясо почувеш!.. І ти, Олексійку! І ти!

Олексій Адашев ступив до царя.

— Я присягну, государю.

— Один ти розумний... Де батько твій?

— Тут...

— Чого відвертаєшся? Поклич його!

— Не треба б, государю, тривожитися тобі.

— Клич! Я живий ще!

Олексій Адашев відступив, вийшов, повернувся з батьком — Федором Григоровичем, якому нещодавно було надано боярське звання.

Той низько вклонився цареві, став, випроставшись на весь чималий адашевський зріст. Широка борода ще чорна. Очі уважні, насторожені.

— Присягнув? — донеслося з постелі. — Синові моєму присягнув?

Адашев тяжко зітхнув, почекав і, наважившись, твердо відповів:

— Ні, государю... Не хочемо ми Захар'їним служити.

— Отак-то ти, пес, за мої благодіяння?

— Накажи, государю, вмерти за тебе — помру. А Захар'їним ніхто не служитиме. Сам, певно, розумієш, яка міцна при дитині царська влада.

— При Дмитрі тобі жити, а при князі Володимирі і гноїщі волоктися, черву годувати!

— На Глинських, государю, надивилися, на Шуйських намідувались і за твого дитинства.

— Покарає тебе бог, Федоре! За вдову мою й дитя покарає, якщо не присягнеш!

— Молюся, щоб дарував господь одужання тобі, государю! Повір, вірний слуга я твій...

— Присягни! На краю могили благаю... Цар тебе благає, Федоре! Присягни! Не дайте пропасти плоті мої!

Федір Григорович розгублено переступив з ноги на ногу. Ніколи не чув ще, щоб так благав про щось Іван.

«За дитя печалиться...» — схвильовано подумав старий Адашев і поглянув на сина.

Олексій стояв, затиснувши зуби, часто дихав, дивився тільки на царя.

«Не присягну, а що, як Іван одужає... Тоді всьому родові плаха!» — подумав Федір Григорович.

Він низько, до підлоги, вклонився.

— Зворушив ти мене, государю... Прости, що помутився розум мій. Присягну.

— Поцілуй мене... — полегшено попросив Іван. — Спасибі, втішив. Не забуду. І синові заповім пам'ятати...

Поки цар відпочивав після розмови, що стомила його, Олексій устиг швидко мовити батькові:

— Князя Курбського поклич. Іди, не гай часу.

Андрій Курбський, високо підвівши гарну біляву голову, кривлячи зневажливо губи, пройшов під допитливими, то недобрими, то задрісними, то тривожними поглядами бояр у царську опочивальню.

На порозі вклонився. Коли випростався, обличчя в нього було строге й спокійне...

Рід Курбських не з останніх на Русі, але хоч іде від Рюрика, боярського звання в Курбських нема, не звеличені. Двадцятип'ятирічному князеві пам'ятати б про це, а

він шіє ні перед ким не гнув і не гне, як не гнули ні його дід, що зазнав немилості за правдиві слова самому великому князеві, ні батько. Не в самому боярському званні бачить князь Андрій гідність людини. В розумі, в мужності, у вірності стародавнім звичаям. Незнатний Олексій Адашев з його ясным розумом і завзятою відвагою миліший і ближчий князеві Андрію, ніж десяток бояр, які тільки тим і пишються, що їхні прадіди в Думі сиділи.

Горді думки в князя Андрія Курбського. Вірить, що йому й рівним з ним судилося вершити при государі Івані великі справи, праведним словом і мечем утверджувати торжество православної віри, поширити межі Москви.

І нема сумнівів у князя: присягати чи не присягати малолітньому синові Івановому Дмитрові. Твердо вирішив — присягати. І, якщо помре Іван, за всяку ціну захистити царевича, стати самому коло престолу і, не вагаючись, вирішувати далі розпочаті справи...

— Ти, Андрію?

— Я, государю.

— Не залишиш сина мого?

— Не залишу, государю. А для ворогів меч мій гострий. Ти бачив.

— Андрію, Олексійку! Умовте бояр, умовте!..

...Кінчається день. Посиніли вікна. Цареві надвечір ще гірше. Знепритомнів. І сміливо, але марно, вимагає від бояр Курбський присягнути Дмитрові, даремно, обличивши погрози, звертається до їхнього розуму, до їхньої совісті. Марно старається й Олексій Адашев. Ніхто царевичеві не присягає.

Стало відомо: Володимир Андрійович Старицький роздавав нині платню стрільцям. Сам стояв на ганку, сам грошима обділяв.

Володимир Андрійович тихий, богобоязливий, відданий старовині, ратями не марить, до служивих недоброзичливий, при ньому боярські голови ніколи б не котились, як при Івані.

От би великий князь боярській Москві!

Ніч. Безсонна. Тривожна. Страшнувата.

А вранці звістка. Іванові полегшало. І пошепки, від одного боярського, зарослого волоссям вуха до іншого: «У стрільців пики звірячі!.. В дворі у Курбських дружинники коней не розсіднують!.. Митрополитові бояри людей озброїли!.. Чернь у Кремлі купчиться!..»

Прислухуються... «Ні, царевих зойків не чути».

Дивляться... «Ач, Олешко Адашев повеселів...»

«Господи! А що, як одужає Іван? Ох, бути тоді біди! Бути біди! Не простить!»

І тваринний страх штовхає бояр до хреста митрополита Макарія. Один по одному присягають вони царевичеві Дмитру. Всі: Шуйські, Щенятьєви, Морозови, Юр'єви, Пронські, Палецькі, Воронцови, Оболенські... Все московське боярство.

Вірають: якщо й помре Іван, то все одно Захар'їним не правити.

Захар'їни одні, а бояри сили ще не втратили...

Але цар не вмирає.

І, нарешті, лікар, калічачи російські слова, поважно оголошує, що государ одужає.

У соборах гримлять молебні.

А Іван, ще слабий, залишившись сам на сам з Анастасією, гладить голову радісно усміхненій дружині й випитує, випитує, випитує про те, що діялося, поки він хворів.

Бояри тягнуться на поклін до Івана.

Цар свердлить кожного очима. Погляд у нього важкий.

— Не діждався, бач, смерті моєї? — ласкаво питає він боярина Телятьєва.

Від такої привітності боярин здригається, як від зміїного вкусу.

— Змилуйся, государю! Вдень і вночі бога молив про тебе й про рід твій!

— Знаю, як молив... Гаразд, іди!

Вірний Олексій Адашев каже:

— Князь Володимир Андрійович до тебе, государю.

В Івана роздуваються крила великого носа.

— Не пускай! Жени геть!

Серед бояр переполох. Князь Старицький поспішає до всемогутнього Сильвестра. Мерзенний, шахраюватий цей піп, але стародавній роди поважає. Багато добра бачив і від Володимира Андрійовича й від інших бояр.

Сильвестр слухає князя Старицького уважно і з тривою.

Дозволити ввергнути в опалу князя Володимира — початок колишньому Івановому злоству покласти. Знову спалахне ворожнеча між боярами й служивими, знов дяки серце государеве наговорами обплетуть, відсунуть і його, Сильвестра.

І лукавий піп, вірячи в свою владу над царем Іваном, приходиться в опочивальню до нього, щоб умовити його, заступається за князя Володимира Андрійовича.

Темною силою віє на царя від гладкої постаті попа, котрий уміє говорити недомовками й загадками, ніколи не опускає перед ним великих, які щось знають, очей.

Цар погоджується прийняти й простити князя Старицького.

Та коли Володимир Андрійович і піп Сильвестр ідуть від Івана, в грудях у нього нестримно починає зростати роздратування.

Знову піддався чужим словам! Знов не владен усе вирішувати сам!

Цар Іван лежить у темряві, дивлячись на червоне світло лампади, і думає, думає, думає...

З дитинства ненавидить він чужу волю. Вінчали на царство — сподівався: ось, сам почну правити. А хіба він сам править? Правлять митрополит, бояри та його ближні. Стоять поряд, за кожним кроком стежать, підказують, погрожують, вимагають! А опріч бояр та митрополита, опріч дворян і дяків, є ще й завжди незрима, безлика, страшна Москва. Та, що шматувала дядька Юрія. Та, що на Воробйове бігла по великокнязівську голову. Та, якій він, цар боговінчаний, як раб, кланятися мусив!

Не спить, думає, думає цар Іван Васильович, глава християн, отець народу російського...

Виконуючи дану під час хвороби обітницю, цар Іван зібрався об'їхати монастирі. Завжди був він побожний і богобоязливий, але, зайнятий справами, вже багато років не відвідував далеких обителів, не молився із старцями. Може, й хворобу послано було за таке недбальство?

Анастасія боязко сказала, що царевич Дмитро кволий.

— Помолимося за нього, святою водою покропимо, от і краще буде! — відповів цар.

Йому не хотілось займатися ніякими державними справами, хотілось забутись, спокою прагнув.

Він квапив від'їзду.

У дорогу взяв із собою дружину, сина, попа Андрія Протопопова, улюблених князів: Андрія Курбського та Івана Мстиславського і, звісно, Олексія Адашева.

Вийшли на Дмитрівський шлях, потяглися до Святої трійці.

В'язня тверського Отроч-монастиря Максима Грека після взяття Казані було переведено завдяки клопотанню ігумена Артемія й близьких цареві людей у монастир Святої трійці.

Двадцять вісім років ув'язнення вибили волосся старому книжникові. Сімдесят п'ять прожитих ним років висушили, видубили шкіру обличчя й рук, зігнули спину.

Але ні роки, ні тюрми не згасили вогню в чорних Максимових очах. Вони, як і раніше, дивилися на світ непохитно й пристрасно.

І, як раніше, смілива й гостра була мова в старого.

Він знав: йому вже недовго жити, і на краю могили не хотів піддаватися страху, якому піддався одного разу в житті, зрадивши самого себе, накликавши смерть на неповинних і взявши на плечі гріх, що його не могли спокутувати самі молитви.

Цей великий гріх можна було спокутувати тільки борінням за істину.

Та мало лишалось сили, й мало лишилось можливостей.

І дізнавшись, що в монастир їде цар Іван, Максим Грек розхвилювався. Він навіть не вийшов до вечірньої трапези. Сидячи в келії, спустивши між тонких колін висхлі, зчеплені руки, як звук за довгі роки перебування в кайданах, він лишався в нерухомому стані до пізньої ночі...

У темницях в нього вистачало часу згадувати про блакитне небо Албанії, про вулички рідного міста Арти, що видиралися вгору, до цієї блакиті, про безмежну синизну Адріатики.

Навіть пісні батьківщини збереглися в пам'яті, і часто під завивання російських хуртовин в вухах в нього несподівано починали звучати соковиті, як виноград, і гарячі, як сонце, голоси молоденьких дівчат.

Флорентійські горби й лагуни Венеції поставали в його уяві, в думках з такою розпачливою виразністю, що він чув і сухий шурхіт лаврових листочків, і крик мулів, що волочуть рудими шляхами високі вози селян, і окрики гондольєрів над смердючою водою вечірніх каналів.

О тій порі він був жадібний. Наївні очі могли не відриваючись дивитися на статуї в нішах церкви Ор Сан-Мікеле, на полотна й малюнки в майстерні Верроккіо, на картину мудрого Гірландайо в капелі Сассетті.

Ще тоді він знав малюнки учня Гірландайо, сина якогось подести, хлопчика, чие ім'я — Мікеланджело — не раз чув потім і за межами Італії.

Він багато й часто розмовляв і сперечався тоді з іншою людиною, художником, математиком, скульптором, хірургом, інженером, поетом, — з людиною, яку звали Леонардо да Вінчі.

Вони зустрічалися, пригадується, найчастіше в старого затворника Паоло дель Поццо Тосканеллі — найвидатнішого вченого Італії й усього світу, кращого географа, кращого фізика, кращого астронома і кращого природознавця, які тільки народжувалися на світі...

Еге ж, Тосканеллі, Карло Мармоккі, Бенедетто дель Абако, Лука Печіоло, Делла Торре...

Максим знав їх. Та що дали їм нескінченні заняття й разючі відкриття?

Змінили життя? Знищили війни і злидні, брехню й несправедливість? Повалили владу золота?

Ні. Вони вели їх від однієї помилки до іншої, так само, як вели Максима.

Путь Максимоі показали не вони. Показав той, кого католицькі ченці прокляли й спалили, — Ієронім Савонарола!

Якби Ієронім і два його супутники, що зійшли разом із Савонаролою на вогнище, не були католиками, Максим вважав би їх за найвидатніших мужів людства!

Це Савонарола відкрив очі Максимоі Греку на несправедливість світу, показав йому путь подвижництва, подав живий приклад, як служити вірі.

Ніщо не страшило Савонаролу. Ні погрози, ні прокляття. Він знав, що його чекає, але йшов на те, зневажаючи тортури й вогонь.

І хіба тільки Максим Грек із слізьми слухав гнівні відкриття домініканця, який не страшився на майданах Флоренції говорити всю правду про всемогутніх Медічі, про купців, про синьйорію, про Ватікан?

Вражені Ієронімовою проповіддю, люди приносили до ніг йому свої скарби, ридали, обнімали одне одного, заклиналися у вічному братстві...

Після загибелі Савонарола Максим Грек покинув учені заняття. Не наука, а істинна віра і сила морального прикладу повинні були врятувати людський рід, принести йому звільнення від злиднів, безправ'я, війн, від пригноблення слабого сильним.

Максим Грек був розумний і талановитий. Друзі, той же Альд Мануцій, славнозвісний венеціанський друкар, передрікали йому велику майбутність.

Але Максим проміняв мантию професора на рясу простого ченця Ватопедського православного монастиря.

З вірою в православ'я поїхав Максим Грек і на Русь.

Це сталося тридцять п'ять років тому.

Тодішній російський митрополит надіслав до монастиря прохання відпровадити в Москву, щоб перекласти з грецької тлумачний Псалтир, обізнаних книжників.

Митрополитові посланці говорили, що книжку цю на Русі люблять і високо шанують,— вона псалми царя Давида пояснює,— проте дехто тлумачить її хибно. Так от, щоб не було шкоди православній церкві, дайте нам вашого православного старця Саву...

Старезний Сава поїхати не зміг, а замість нього ігумен вибрав на допомогу Москві трьох: ченця Неофіта, болгарина Лаврентія і Максима.

Максим, не вагаючись, погодився їхати.

Далека Московія, загадкова, маловідома, але вона сповідувала православ'я і тому вабила його. Не тільки Максим вбачав у ній порятунк від католицизму, що підкорив і розбестив Захід. Велике майбуття чекало цю землю. Треба було допомогти Русі утвердити віру.

І Максим покинув Ватопедський монастир на Афоні, вирушив у далеку, важку й небезпечну дорогу...

Усе вражало його в новій країні: і її безмежні степи, і непрохідні тисячорічні ліси, й соковиті луки по берегах багатих на рибу річок. Герцогства Італії, взяті разом, а на додаток до них Франція з Іспанією й Англією були менші за Русь.

Максим Грек почував себе дуже щасливим.

О, якщо ця земля глибоко зрозуміє Христове вчення, ніхто не встоїть перед її силою!

Максима не бентежили спочатку ні бідність народу, ні бундючність боярства, ані убогі знання більшості духівництва.

Русь переживала пору дитинства.

Він з величезним піднесенням душевних сил розпочав першу працю: переклад Псалтиря. Перекладав з грецької на латинь, а з латині на російську мову перекладали за ним великокнязівський посол Дмитро Герасимов та дяк Власій. Ці люди багато їздили по різних країнах і тому багато знали. Максим здогадувався, що Герасимов читав і ла-

тинські книжки, хоч мовчить про це. З ним цікаво було розмовляти. Герасимов перший і освічував Максима, розповідаючи йому про російські справи. Вже на перших порах його розповіді вселяли тривогу. Незрозуміла була терпимість, що її виявляв великий князь у відносинах з татарськими царями. Дивувало, що, порушуючи вчення церкви, ченці Волоколамського монастиря домоглися права володіти землею, а противників своїх називали еретиками...

Перекладаючи Псалтир, Максим Грек старанно вивчав російську мову. Найчастіше допомагали йому в цьому ченці Святотроїцького монастиря Сілуан і Михайло Медоварець — переписувачі Псалтиря, що його перекладали. З ними Максим багато про що відверто говорив...

Через півтора року переклад було закінчено. Неофіт і Лаврентій поїхали на Афон, а Максим Грек залишився на Русі. Його не захотіли відпустити. Він горював і обурювався, але, розміркувавши, впокорився. Справ на Русі було непочатий край. Самі богослужбові книжки, написані з помилками, що перекручували смисл грецьких оригіналів, чого варті були! З цих книжок Максим і почав. І одразу набув ворогів. Першими з них стали осифляни — старці Волоколамського монастиря. Довів Максим, що вони неправильно читають текст про володіння землею. В церковних текстах ні в якому разі не дозволяється монастирям володіти нивами й людьми. В них мовиться лише про плоди, що з волі божої виростають! Осифляни, не церемонячись, кричали, що Максим еретик, що він посягає на книжки, якими керувалися російські чудотворці.

Він спростував користолобних волоколамців, спокійно відповівши, що не всім усе вдається. Нехай російських чудотворців було наділено даром творити чудеса, йому ж дав бог хист до мов і сказань, і цей хист ганьбити він не дозволить. Ладен де завгодно свою правоту в читанні книжок грецьких довести!

Ці гонителі, що не знали грецької мови, набралися сорому, але не вгамувалися.

Гнівні листи писав Максим Грек великому князеві і митрополиту, викриваючи неграмотне й жадібне духівництво, дикі язичеські побут і звичаї народу, неробство ченців, несправедливості мирської влади та мирського суду.

Самого великого князя картав за гноблення народу. Митрополита обвинувачував у потуранні згубній мирській владі, в незнанні святого письма.

Разом з полум'яним супротивником користололюбців-осифлян чернецом Вассіаном захищав селян, таврував ченців-лихварів, знайшов сербський список Кормчої книжки¹ і спростував докази на захист права монастирів володіти землею.

Усе це пригадали Максимові ненависники.

Спершу, сім тисяч тридцять третього року, наговорили великому князеві, нібито змовлявся Максим з опальними боярами Іваном Беклемішем-Берсенем і Федором Жареним погубити Василя.

Сміливо вийшов Максим на суд. Не вагаючись, висловив усе, що думав про великого князя, у вічі йому. Підтвердив, що і Берсень-Беклемішев і Федір Жарений теж звинувачують князя в ледарстві, в самоправстві, в порушенні законів святого письма.

Гадав присоромити великого князя... Накликав на друзів смерть. А його самого обвинуватили в псуванні книжок, в огуді великого князя, заслали до Волоколамського монастиря, під нагляд його запеклих ворогів...

Хотіли зламати. Бідолашні! Він відповів ще гнівнішими й пристраснішими посланнями! Друзі доставляли Максимові на заслання папір і чорнило, приносили новини. І шість років, до нового суду він ратоборствував проти мучителів, поки знову викликали на суд.

Прикро було Максимові Греку бачити, як усі, навіть колишні соратники, переписувачі Святотроїцької обителі, і серед них Медоварець, в один голос обвинувачували його в тому, в чому ніколи він не був винуватий: у чаклунстві, в невизнанні трійці, в наклепі на грецьку віру, в зв'язках з турками.

Виправдатися в тому, в чому ти не винуватий, неможливо. Тоді Максим і відчув уперше нездоланий страх. Тоді й почав каятися в тому, що не знав Русі, що погано наглядав за переписувачами... Марно каявся. Тільки гріха на совість узяв. Адже розумів: його вирішили обвинуватити й обвинуватять. Життя він, щоправда, врятував. Але на довгі роки замовк, запакований у глуху келію. А тепер життя скінчилось. Максим Грек відчував це. І на краю важкого шляху хотів тільки одного — примирення із совістю, проти якої погрішив на суді.

¹ Звід церковних законоположень, до яких приєднували різні закони Візантії та російські статті.

Після молебня, трапези, відпочинку цар Іван бесідував з ігуменом. До Максима Грека він прийшов на другий день ранком. З ним — цариця Анастасія, мамка з кволим царевичем, князь Курбський і піп Андрій Протопопов.

Днина починалася тепла, але вітряна. По молодій траві, по стінах келії, по широкій дощі лави, на якій сидів Максим, по одягу перебігало веселе ряботиння: мінилися тіні сколошканого листа.

Максим уважно придивлявся до худого царевого обличчя, до його сповнених туги й тривоги великих чорних очей. Помітив, що цариця весь час занепокоєно тягнеться до сина. Замість фраз, що їх заздалегідь заготував, мимоволі вимовив першу, що спала на думку:

— Що з сином твоїм?

Повільно, переборюючи біль у кістках, підвівся з лави, підійшов до мамки, відкинув запону, що закривала личко дитини.

Колись сам Делла Торре, великий анатом, навчав Максима таємниць медицини.

Максим обережно опустив запону. З надією й трепетом чекала Анастасія, що скаже він.

— Ти, царю, в Білозер'я зібрався? — спитав Максим. — Це важка путь...

— Я дав обітницю поклонитись, — відповів Іван.

Максим похитав головою.

— Хіба бог тільки в монастирях, государю? Бог усюди. Найбільше в палацах турботливих володарів. Коло обранців своїх господь невідступно, і найкраща молитва вінценосців — їхні добрі діла, що радують спасителя.

— Чи мої діла неугодні богові? — із затаєним гнівом перебив Іван.

— Ти взяв Казань — і звершив подвиг, якого не зміг раніше звершити ніхто. Повір, государю, що всі істинні християни в ті дні плакали від радості й молилися за тебе. І я плакав, не соромлюся признатись у цьому. Довічна хвала тобі, государю, за перемогу над невірними!

Максим піймав Іванову руку, поцілував її. Цар схвилювано переступав з ноги на ногу, куйовдив бороду.

— На все була божа воля...

— Істинно, государю. Прислухайся ж до моїх слів. Повір мені! Не в тому нині обов'язок твій, щоб святыням поклонятись, а в тому, щоб торжество християнського людюлюбства утвердити! Багато справ спішних у тебе, і негоже покидати їх на слуг. Згадай хоч би про сім'ї ратників

твоїх, що полягли під Казанню. Кому, як не тобі, належить улаштувати вдів і сиріт, показуючи приклад кесаревої вдячності й щедрості? А ти про малих оцих забув! То не гаразд!

— Повернуся з монастирів — згадаю... Говориш ти, Максиме, наче моїх порадників московських наслухався.

— Кажу я своє. А добрих порад, государю, не відкидай.

— Не бачу добра в бажанні втримати мене від поклоніння святиням!

Максим зітхнув.

— Що ж... Роби як знаєш. Тільки пожалій сина. Не вози його. Не витримає дороги царевич.

Анастасія зблідла, охнула.

— А ти молися за нього! — уперто й сердито відказав Іван, намагаючись не дивитися на дружину. — Молись. Не допустить бог поганого!

— Помолюся, якщо почує господь молитви мої...

Максим опустився на лаву й понурився. Сліпим марновірством і упертістю цар нагадував йому великого князя Василя.

— Митрополит благословив мене в путь! — стримуючи роздратування, сказав Іван. — Чи ти не віриш у силу молитов?

— Митрополит не бог... Роби, царю, як знаєш.

Запала мовчанка. Дитина на руках у мамки заплакала. Анастасія кинулась до неї.

— Іди в покої, — порадив Максим. — А повезеш — не застуди, ради бога.

Анастасія оглянулася на царя.

— Іди, — дозволив Іван.

Вони лишилися вчотирьох: Максим, цар, Курбський, піп Андрій.

— Удень і вночі молюся за здоров'я царевича, — мовив піп.

Максим байдуже кивнув.

— Ти не багато сказав про Казань, — промовив Іван. — Тільки докорив нам.

— Звершили велику справу, сам знаєш, — відповів Максим. — Чого ж повторювати це стану? Без мене підлесники знайдуться лукаві.

— Прийшов я про діла божественні говорити, — сказав Іван. — Радитися з тобою.

— Говори, слухаю, коли так.

— Чи не ти викривав неосвіченість нашу? — спитав Іван. — І чи не я, слухаючи отців церкви, запитував собор, що робити, щоб просвітити душі й учинити порядок?

— Собор ухвалив мудро.

— А нині інша турбота. Книжок не вистачає. А ті, що їх пишуть, погані.

— Знаю.

— Бесідував з митрополитом я. Казав мені владика Макарій багато що про книжки друковані... Мовляв, і в нього люди є, що могли б друк книжок налагодити. Німці ж майстрів не дають... Що думаєш ти? Чи вгодне богові зроблю, звелівши друкувати книжки?

Максим ожив, підвів голову.

— Велику справу звершиш! Слава Казані, царю, перед цим померкне!.. Чим друкування книжок може противним ученню бути? Латиняни тому свої прокляті ересі й множать з успіхом, що книжок удосталь мають. Бог же показує путь, як завдати їм сорому. Кращі й більше книжок мати, ніж мають їх католики й протестанти!

— Мої слова, государю, — усміхаючись, сказав Курбський.

— А чи не погано, що з латинян взірець беремо?

Максим похитав головою:

— Зброєю ворога господнього цього ворога разити — добре! Не віру ж переймаємо, государю, а тільки те відберемо, що істинній вірі повинно належати!

— Отже, будуть залічені мені друковані книжки перед спасителем, Максиме? На спокуту гріхів моїх послужать?

— Послужать, государю!.. Порадував ти мене!.. Дай благословлю!

Він розхвилювався, втер старечу сльозу, що мимоволі набігла в куточок кволої повіки.

— Тобі треба освічувати агарян, царю! Хрестити їх! Захід перед тобою. Багатомудрі, хитрі на словах, досвідчені в ересах вороги грецької віри. А книжка — найкращий проповідник віри. Затьмимо еретиків своїм друком, умножимо книжок незліченно — це певніше за полки й мечі... А звідки в митрополита люди?

— Наші ж переписувачі.

— Чи знають друк?

— Шукатимуть, як перевершити латинян.

— Пришли їх до мене, государю!

— Хіба ти відаєш цю справу?

— Замолоду я знав, государю, багатьох друкарів. Бачив їхні верстати, бачив їхні літери. Розкажу, що знаю.

Цар звернувся до Курбського:

— Наладив би ти, князю, гінця в Москву. Нехай митрополит прише своїх людей.

— Нині ж пошлю! — вклонився Курбський. — А чи складні верстати, Максиме?

— Не дуже й складні. Літери — шриффт — найтрудніше. Лити їх треба.

— Чи справляться наші? Літерка — не мортира...

— Труда не пошкодують — справляться, князю.

В Івана сіпнулися куточки широкого рота.

— Не потрудяться — під Фроловою вежею навчимо бути стараними.

Максим заперечливо похитав головою.

— З-під батога такого не творять, царю. Тут потрібен не страх, а зліт душі й горіння її. Не затьмарюй славного початку кров'ю. Знайдуться люди й так за божу справу подбати.

— Дай боже! — сказав Іван. — А коли недбайливі будуть, не пощажду...

Максим Грек промовчав.

Курбський почав розпитувати про італійських і німецьких друкарів, про прийоми роботи, про те, скільки книжок виходить з однієї форми. Максим спершу відповідав знехотя, потім захопився, забув жорсткий тон царів і довго говорив, креслячи на піску паличкою рисунки верстатів, пунсонів і матриць.

— Ну, ти все митрополитовим людям розкажеш, — підвівшись з лави, сказав нарешті цар. — Бачу, сам майстер ти... Прощай, Максиме. Благослови мене.

Максим спохватився, що так і не висловив Іванові своїх думок про осифлян, про те, що той нехтує государів обов'язок, про невпорядкованість багато в чому, забуту собором, але подумав, що не слід про це говорити зараз: можна тільки зіпсувати всю бесіду про книжки, відштовхнути царя од друку, і лише зітхнув.

На другий день царський поїзд потягся до Димитрова, до Песноші. Невідомим лишилося навіть, чи послав Курбський гінця в Москву.

Почекавши седмицю, Максим Грек заговорив з ігуменом про те, що треба б дізнатись, хто в Москві думає налагодити друкарню.

Написали листа митрополитові. Повідомили, що Мак-

сим Грек може допомогти друкарям, якщо в тому є потреба. Спорядили з листом ченця Мисаїла.

Мисаїл поклав що треба в торбину й почвалав.

Розділ IX

Марфа плакала, впавши головою на стіл.

Іван Федоров похмуро спитав:

— Будеш говорити, хто зобидив, чи ні?

Марфа качала головою по столу, не признавалась.

— Баби чи знову піп?

Марфа проголосила:

— Не дав мені причастя-а-а!.. Гуляючою при всьому народі обізвав!.. А тебе чорнокнижником!

— От сатана!

Іван рвонувся з лави. Марфа, забувши плакати, злякано вхопила за рукав каптана.

— Не ходи! Пожалій!

Він вивільнився, заметався по хаті. Пальці стискались у кулаки. В скронях клекотала п'яна від гніву кров. Марфа знову заридала. Він не витримав, grimнув: «Замовкни!» Схопив шапку, грюкнув дверима, попрямував світ за очі.

Уже давно життя його стало пеклом.

Івся дражнили й били великі сусідські хлопчакі. Око-лишні жінки, ті самі, що колись Марфу жаліли, плюють в її бік, обзивають поганими словами. На нього самого скося дивляться... За те, що не в законі він з Марфою? Так чи один він не в законі живе? І кому відомо, що живе він з нею? Чи за те, що з Акіндіним та іншою п'яною братією переписувачів не водиться? За те, що з Гаспаром Еверфельдом німецьку мову вивчає? Що на Ливарному дворі знайомство з гармашами завів, руки попик і витравив, над булатни-ми літерами трудячись?

Іван Федоров ішов і йшов. Ноги самі несли до Водяних воріт, геть з міста, від людей.

Люди!

Чим платили вони за Іванову жадобу творити для них добро?

Митрополит останнім часом охолонув до друку.

Піп Григорій підлоту чинить. Це не інакше як він з Акіндіним чутки пускають, нібито Іван латинську віру спізнає й хоче латинськими книжками православних бентежити.

Дурні! А як же латинських книжок не збирати та не

розглядати! В кого ж друку навчатися? В одного Макарія-чорногорця? Нічого не скажеш, майстер він, та й німці не ликом шиті...

А нещодавно до Івана Висковатого в приказ покликали. Із стрільцями водили, мов злодія. Який сором! Кажуть, розумний він, дяк Висковатий. Сам мови знає, книжний. А тут присікався: чого з німцями та італійськими гостями водишся? Чи правда, що мову визнати хотів німецьку?

Брехати довелось. Сказав, що з митрополитового відома це робив. Заради майстерства книжкового.

Відпустили. Але Висковатий пригрозив:

— Гляди мені! Довідаюся, і якщо брехав, на дибі закрутишся!

От тобі й розумний дяк! І государеві близький!

Ех! Навіть Маруша Нефедьєв, на що вже співчутливий, і той охолонув. Усе радить:

— Покинь той друк! Якщо звелять, створимо. І я не відстану. А самому наперед лізти не гаразд!..

Жодної душі близької.

Така нудьга.

Чи справді зглянутись на Марфині благання, махнути на все рукою та й поїхати кудись, де ніхто не знає тебе? Вінець з нею прийняти. В попи сільські висвятитись. Жити, як люди живуть... Он уже син підрастає. Про нього теж подумати треба.

Поїхати звідси. Все покинути...

Четвертий день, захворівши, він не виходив з дому. Іноді підводився з ліжка, чапав до столу, де був складений папір, ножі й різці, перебирав їх, та до діла не брався. Спробував одного разу різати дошку — пальці не слухались. Голова заболіла.

Лежачи, слухав Марфині умовляння.

— Хочеш — до тебе в Новгород повернемося. Мабуть, пам'ятають там. Хату поставимо. Писатимеш... А хочеш, Іванку, — і в Казань поїду. Сам же ти казав — кликали туди, до Гурія, переписувачем. Не скривдять, гадаю... А як гарно заживемо. Я вже із сил вибіюся, а обслужу тебе з синком! Обслужу, Іванку!

Іван тужливо мовчав, розглядаючи знайомі візерунки на стельових дошках.

— Житимеш тихо, в пошані, в достатку... І я заспоко-

юсь, Іванку. Занапастилася ж я! Занапастилася! На вулицю вийти не можу! Пожаліть!

— Годі... — стиха просив Іван. — Знаю... Дай одужати...

У сінях зашаркали. Охнула в прихожій Марфа.

Іван Федоров підвівся.

У світлицю влезив, усміхаючись, рудий Маврикій.

— А я тобі радість приніс.

— Давно я від тебе нічого радісного не чув... Кажі.

Подивлюся.

— Та хіба я чим тебе засмучував?.. Що це ти! А радість така: митрополит кличе.

— Чого це згадав про мене владика?

Маврикій докірливо потрусив бородою.

— Не гордися, не гордись, Іване!.. Не кликали: інших справ вистачало. А тепер твоєї черга прийшла. Від государя гонець був, і від ігумена Артемія ченця прислали. Треба тобі та Маруші Нефедьєву до Святої трійці збиратись.

— Це чого?

— Підете до Максима Грека... Звелів государ друкарню в Москві створити. Там Максим розкаже, як робити це.

Іван Федоров не пам'ятав, як зліз з постелі.

— Государ?.. Друкарню?..

— Двір друкарський велено будувати. А вам вивідати в Максима італійське майстерство.

— Маврикію! Найбільшу радість ти приніс! Найбільшу! А я ж літери почав лити... З гармашами... Господи! Нарешті!

Коли Маврикій пішов, він кинувся до Марфи.

— Чула?! Чула?!

Марфа дивилася на нього згаслим поглядом.

— Та ти не рада, чи що?!

Не відповіла.

— Нічого не розумієш! Нічого! Ех!

Він одягнувся, через силу почвалав до Маруші, від Маруші — до Твердохлебових, наступного дня похопився в Гармашівську слободу до нових знайомих Петра й Захара, з якими пробував вилити перші літери.

Дуже радів. Забув про всі злигодні. І незабаром з Марушею митрополитовими кінцями поїхав до монастиря Святої трійці.

— Доглядай Івася! — сказав він, наспіх прощаючись із Марфою. — Скоро повернуся.

— Щоб почати, зробить пунсони. Булатні літери. Ними проб'єте форми для літер — матриці. Чи зрозуміло?

— Еге ж, еге ж, зрозуміло! — усміхався Іван Федоров. — Це я вже почав робити.

Максим Грек подивився на присланого з Москви руського переписувача.

— Сам?

— Я, бач, дізнався від іноземців, що спершу з булату літери роблять, ну, з нашими литцями поговорив, спробували...

— Вийшло?

— Не дуже добре, але вийшло... От скажи, з чого по матрицях літери лити?

— Спробуй свинець або олово.

Максимові дедалі більше подобався жвавий переписувач Іван. Другий переписувач, що приїхав з ним, Маруша, був уважний, та не захоплений справою. Не йому, видно, судилося друковані книжки заводити.

— Ти ніде не бував, крім Русі? — спитав Максим Івана Федорова.

— Ні. Не довелося.

— І ніколи не бачив, як друкують книжки?

— Ні, не бачив.

— Шкода. Тобі було б легше...

Максим зітхнув і почав пояснювати будову друкарського верстата. Він говорив про верхню, що давить, дошку — тіпан, про чотирикутну раму для паперових аркушів — тимпан, про бруски — марзани, котрі вкладають у складальні форми там, де слід полишити пропуски й поля, про склад друкарських фарб і про те, як набивати фарбу на літери.

— Дивна пам'ять у тебе! — захоплено сказав Іван Федоров. — Нам так не запам'ятати одразу. Давай запишемо!

Він заставив Максима повторити пояснення, записав кожне слово, попросив нарисувати верстат і його частини.

— Знайдіть людей добрих і багатьох, — порадив Максим, відаючи креслення. — Друкуйте на кількох верстатах зразу. А працюйте так. Один повинен коло важеля стояти, другий літери фарбою змазувати й аркуші підкладати. Аркуші не згортайте. Попереду сушіть. Інакше фарбу змажете. Добре б на теплому повітрі їх провівати...

— Зробимо!

Максим кивнув. Спитав, чи знають переписувачі мови. Засмутився, що не знають.

— Латинь, а надто грецьку мову вам треба вивчити! —

наполягав він. — Книжки ж перекладають з грецької. Не погано й звіряти, помилки в переклад не вкравись би!

— Митрополит та інші вчені мужі допоможуть! — сказав Маруша.

— На інших нічого надіятися! Самі навчайтесь! Ваша це справа!

Іван, потупившись, розгладив на коліні каптан.

— Не дуже поважають у нас навчання... Я ось навчався, так до дяка Висковатого потягли. Веліли покинути.

— Словіщу митрополита і царя! Не може друкар грецької мови не знати! Не може!

Іван і Маруша пробули в Святотроїцькому монастирі три дні. Наостанку вклонилися мощам преподобного Сергія Радонезького і, умовившись з Максимом Греком, що дадуть знати, як сприйме їхні новини митрополит, поїхали до себе в Москву.

Залишивши коней і воза в Конюшках, пішки добралися до міста. Біля Марушиної хати розстались. Та не пройшов Іван Федоров і десяти кроків, як почув Марушин голос:

— Іди-но сюди!.. Твій Івась у нас... Пішла Марфа...

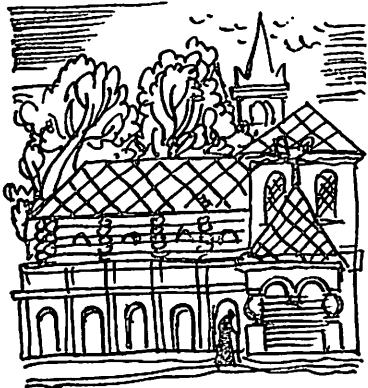
— Куди пішла?

Маруша не зразу відповів.

— Назовсім пішла, — нарешті мовив він. — Наказала Ользі, щоб не шукали. З богомолками, бач, зібралася... В монастир.

У цю саму годину Максим Грек, стоячи на колінах у Троїцькому соборі перед дивною іконою Андрія Рубльова, молився богу, щоб дарував він успіхів російським друкарям, щоб зробив життя їм легким і радісним, не таким, як було життя його друга венеціанського друкаря Альда Мануція, який завжди поневірявся в нужді й журботі.

Мирно світилися свічки, і лики на іконі були сповнені світлого смутку.

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ I

Починає світати. Зоря ще не визолотила хреста на дзвіниці Івана Лествичника. На Троїцькому майдані безлюдно. Не видно мулярів на риштуванні Покровського собору, закладеного на честь взяття Казані. Стрільці біля Фроловських воріт шуляться, позіхають. Побачивши одну постать, що простувала через майдан, жвавішають.

— Іде, хлопці! Скоро зміна!

Іван Федоров вітається зі стрільцями, проходить у ворота.

Воротар на митрополичому дворі, розбуджений настійливим стукотом, буркочучи, відчиняє хвіртку.

Іван іде до збудованої в кутку двора хати, знімає замок, проходить сіни, заходить у хату.

Посеред хати — друкарський верстат. Ліворуч, на довгому столі, — складальні дошки. Праворуч, на широких лавах, — стопи чистого паперу, полиці для готових книжок, а над лавами й полицями — мотузки з підвішеними, щоб просушувалися, аркушами.

Тісно, не повернутись. Государ звелів штанбу на багато верстатів ладнати, а грошей досі не дає. Хвалити бога, що два шрифти все ж вилили та отут, під боком у митрополита, притулитись пощастило. Все-таки друкарня!

Він скидає каптан, обполоскавши руки, бере висхлі аркуші, складає по порядку. Оглядає форми. Виковирює літери, що позбивалися, замінює новими.

Сходяться потроху інші друкарі: широкогрудий, з чорною бородою Никифір Тарасов, людина з м'яким південним говором, умілий різець, якого переманили з київської митрополії; Андроник Тимофеев, мовчазний і сутулий московський добропереписувач, що душею прикипів до новини, і найвправніший складач; давній знайомий дякон Карпо від Благовіщення; новачок Васюк Никифоров, якого привіз Маруша Нефедьєв з Новгороду...

Кожен з них особливо вправний у чомусь одному, але кожен уміє й книгу вивірити, і пунсон вилити, і фарбу накласти, й заставку вирізати.

Найпізніше за всіх з'являється Маруша Нефедьєв. Як і раніше бистроокий, він розтовстів, осів до землі, змужнів.

З волі господаря Марушу поставлено старшим над друкарськими майстрами, і тепер він більше, ніж раніше, всього остерегається. Кожен аркуш вичитує кілька разів. Це го забирає в Маруші весь час. Видно, тяжкі йому нові обов'язки, нудиться за колишнім вільним життям.

Час від часу жаліється, що очі слабшають, часто вдає з себе хворого й вилежується дома.

Замість Маруші доводиться вичитувати аркуші, ходити до митрополита, до Олексія Адашева й попа Сильвестра, які звіряють книжки перед складанням, Іванові Федорову.

До цього звикли й не дивуються.

Усі зібралися. Один стає до важеля верхньої дошки. Другий бере мацу — вовняний, на довгому держаку мішечок, — вмочає її в фарбу, набиває фарбу на закріплену в нижній дошці форму. Третій накладає на форму чистий аркуш. Натиск важеля, поворот гвинта, зворотний поворот, знову натиск важеля — і з форм знімають надруковану сторінку. Маца, аркуш, натиск, сторінка...

Найскладніше — друкувати на дві фарби. Маруша — той просто велить усе друкувати чорним, а потім розфарбовувати літери від руки. А Іван Федоров намагається друкувати в два прогони. Для цього набір покривають водрукувати папером з «віконцями» для літер і, надрукувавши щаним папером, знімають вошанку, друкують решту тексту. Іноді помічники бувають неакуратні й бруднять аркуші. Федоров сердиться. Хоч викинь таку мазанину! Але папір дорогий. Своїх паперових фабрик нема. Кожну стопу привозять здалека: з Німеччини, з франкських та італійських земель. Папір доводиться берегти пильніше за своє око.

Тому й Іван Федоров змушений миритися з наплилими одна на одну фарбами. З тієї ж причини паперової дорожечі терпить і нерівні «береги» — вільні простори по краях обрізу, і рядки виходять неоднакової довжини. Негарно, та велить так...

Був би свій папір, скількох докорів уникли б! Дав би государ грошей, хіба такий шриффт вирізали б?!

Та якби ще кілька верстатів!

Нічого нема. Ні нових верстатів, ні грошей. А інколи й чужоземний папір кінчається. Доводиться чекати, поки підвезуть новий. Тоді хата на митрополитовому дворі буває довго під замком. Тоді стрільці не відмічають часу за приходом Івана Федорова. Тоді друкарі сидять по хатах. Деякі за давньою звичкою пишуть на продаж книжки. Маруша п'є-гуляє. А Іван Федоров нудьгує. І щоб не так важко тягся час, ріже новий шриффт для майбутніх книжок, звіряє рукописні тексти, виправляє...

Він вірить: будуть на Русі і свої паперові млини, й хороша штанба, і книжки кращі за іноземні.

А поки що, коли є папір, кожного дня в будь-яку погоду чвалає із свого Заряддя до Фроловських воріт.

— Скоро зміна, хлопці!..

— Ач, знову приволікся ні світ ні зоря!..

— Почнемо, помолившись!

І глухо шльопає маца, шурхотять аркуші, стукає прес. Обкладені дошками, обтягнуті шкірою, збираються в хаті друковані книжки.

Їх беруть до митрополита.

А від митрополита розвозять по всій Русі.

Псалтир. Євангеліє. Буквар...

Найпотрібніші богослужбні книжки, яких там не вистачає.

Книжки, що з них навчаються грамоти русявоголові російські дітлахи.

Книжки, якими починається нове життя народу.

По звірені, зіставлені з грецькими оригіналами тексти майбутніх книжок найчастіше Іван Федоров ходить до думного дяка Івана Михайловича Висковатого та до царського улюбленця Олексія Адашева.

Піп Сильвестр, як і раніше, живе в государевому палаці, як і раніше, сидить у царевій Думі, дає поради. До нього так само, як і досі, навідуються дізнатись, чи в настрої цар

Іван Васильович, чи не почекати з проханням або скаргою. Але від часу, коли хворий був цар, від часу заступництва Сильвестрового за князя Володимира Андрійовича Старицького піп утратив любов і довіру цариці Анастасії.

Ходить чутка, що цариця та її рідня всіляко намовляють царя проти Сильвестра. І цар, як видно, слухає наговори уважно.

Він не забув поїздки до монастирів і побачення в Пешношській обителі із старцем Вассіаном. Старець мовив Іванові:

— Якщо хочеш самодержцем бути, не держи радника жодного мудрішого за себе: бо сам кращий від усіх; так будеш твердим на царстві й усіх матимеш у руках своїх. А коли будеш мати наймудріших коло себе, змушений будеш слухатися їх!

Переказують, що після цих слів Вассіанових цар обійняв його й заплакав. Нібито сказав:

— Кращої поради мені не дав би й батько!

Так було чи не так, а одне всім відомо: з кожним роком усе впертіший і норовливіший ставав цар. Дратується, коли суперечать. Усе норовить вершити сам. Про мир з боярами твердить, а давні звичаї порушує, місництва знати не хоче, знову людей не по їхніх родах, а по заслугах перед ним звеличує.

Он їх скільки вже з'явилось, оцих нових дворян: і Грязні, й Малюта Скуратов, і Кушникови, й Постники, без ліку їх!

Хто гору візьме? Невідомо. Та хтось візьме.

Отож-то Сильвестр завжди насторожі. Випитує, які чутки в Москві ходять.

Іванові Федорову огидно бути донощиком. Знизує плечима.

Сильвестр дивиться з-під сивих брів підозріло.

Незадоволений.

Ще прикрише бачитися з Іваном Висковатим. Пам'ятаються допити думного дяка про латинські книжки, його погрози. Від часу, коли був суд над Башкіним, до якого й дяка приплутали, Висковатий зовсім озлобився.

Знав Іван Федоров Башкіна. Книжки йому продавав. Ніколи, бувало, Башкін так не піде, а заходиться міркувати про святе письмо, на суперечки викликає. Ех, довикликався, бідолашний!

З'явився у великий піст до священника Благовіщенського собору Симеона і давай ставити питання. Чи рівний

Христос богові-отцю? Чи є хліб і вино плоть і кров господня? Чи має силу покаяння?

Симеон почав напоумляти Башкіна, а той хоч би що!

«Ти, — мовляв, — через те не відповідаєш, що сам не знаєш! Ти брехню твориш!»

Притяг з дому «Бесіди євангельські», почав суперечності в них вишукувати й вимагати від Симеона:

«Поясни! А коли не можеш, значить ці книжки не істинні й вірити їм не можна!»

Матвія Башкіна без зайвих слів узяли під варту в підвал царевого палацу, посадили на цеп.

Вивідали: збирав у себе дома таких самих шукачів, розумував про сутність сина божого, не визнавав святої соборної й апостольської церкви, кажучи, що речове у вірі не має ніякого значення, що бог у душі, а не в іконах, що житія святих — казки; до того ж усім дворовим волю дав...

Поки вивідували в Башкіна його ересь добром, він упирався.

«Покаяння ваше безглузде є! — заявив. — Треба не каятись у гріхах, а не робити їх! Ви ж рабів маєте в державі християнській! Поясніть мені, чи сумісне це із святим письмом? Тільки на постанови соборів ваших не посилайтеся! Ці постанови попи мерзенні на їхню користь писали!»

Побачивши таку впертість еретика, пригрозили йому дубою й кліщами. Тільки тоді й прозрів. Покаявся й усіх спільників виказав. Та зо страху, певно, й зайвого наплів. Ігумена святотроїцького Артемія назвав. Ігумен, мовляв, поки в Нилову пустинь не пішов, бесідував з ним і про книжки лютеранські розпитував. Та ось і думний дяк Висковатий на бесідах бував...

Башкіна, Артемія й Івана Висковатого судили на соборі митрополит і цар.

Кликали на суд і Івана Федорова, щоб посвідчив, що знає про еретиків.

Виклик стурбував Івана Федорова. Він не схвалював Башкіна, але співчував йому: через недоумство ж страждає. Артемія ж просто жалів. Розумів, не через лютеранські книжки ігумена переслідують. Повстав Артемії проти осифлян-користолюбців, котрі церкву на вотчину свою, що землями й рабами володіє, перетворити хочуть.

Ех, Артемію! Максим Грек за сутичку з осифлянами постраждав, тепер ти... От горе! Наймудріші й найчистіші серцем через користолюбство осифлянське муки терпіти мусять.

Напередодні суду, ввечері, постукали в двері. Федір відчинив: Мисаїл! Той самий чернець, що колись приходив кликати до Святої трійці, до Максима Грека. Мисаїл попросився почувати. А коли Федоров відіслав сина, сказав:

— Від Артемія я. Наказав він тобі мовчати на соборі про бесіди ваші. Не хоче, щоб і тебе у в'язницю ввергнули. Ти один залишаєшся, хто святі книжки до народа донести може. Мовчи! Слухай.

І Іван Федоров сказав на суді, що про башкінські зборища не знав, що з ігуменом Артемієм про латинські книжки розмовляв, але тільки з наміром майстерство друкарське вивідати.

Було гірко дивитися на Артемія. Камінь на серце ліг. Башкіна ув'язнили у Волоколамському монастирі, Артемія заслали на Соловки, а думного дяка Висковатого, за якого заступився цар, митрополит тільки полаяв.

Легко відбувся Іван Висковатий, проте суду не забув.

Уже довелося переконатись: кожен друкований рядок. Іван Висковатий порівнює з рукописними і знайшов, що Федоров насаволив у першому, пробному, Євангелії.

Висковатий має рацію. Та що робити? Федоров давно говорив митрополитові: в рукописних книжках слова пишуть мертво, не так, як нині їх мовлять, і радився з Макарієм, чи не пора ті мертві слова замінити на живі.

Навіщо, скажімо, й по цей день у 21-й главі Євангелія від Матфея пишуть: «Нікому ж повідайте видіння», коли простіше й зрозуміліше сказати: «Нікому ж не повідайте видіння»?

Або: нащо, приміром, всюди писати: «прийняття п'ять хлібів», «прийняття сім хлібів», якщо краще й правильніше «прийняття п'яти...», «прийняття семи...»?

Та й в інших подібних випадках чи не краще всюди писати так, як говорять, щоб кожна людина могла зрозуміти написане, не морочачи голови?

Митрополит Макарій, за своїм звичаєм, відповів, звісно, що треба обміркувати це, але Федоров не став чекати.

Справа ясна. Святе письмо для всіх, а не для обраних. Отже, й друкувати його треба так, щоб зміст розуміли.

Оце Висковатого й розлютило. Повчання митрополита Данила згадав: гріх, мовляв, простому людові читати Апостола й Євангеліє! Скаргу написав. Мене, мовляв, на соборі судили, а судити ж друкаря слід було!

Макарій скаргу припинив, та дуже лаяв Федорова,

пригадавши все: і знайомство з Башкіним, і близькість до Артемія.

Одне виручило: послався Федоров на Максима Грека і на вказівки Олексія Адашева.

Іхню, мовляв, волю виконував.

Митрополит удав, що повірив, і відпустив. Але тепер усі нові тексти Макарій почав сам переглядати, і де помітить живе слово, замінює колишнім, стародавнім.

Ще добре, що справ багато в митрополита: не все встигає углядіти.

Еге ж, слабий Макарій. Похитнулася у Федорова повага до нього.

Найприємніший Олексій Адашев. Подобається він Іванові Федорову простотою своєю, привітністю, багатьма знаннями й тонким розумом.

Завжди Адашев у державних турботах, зайнятий справами, а за чинами не вреться, нічим не вихваляється.

Одне те дороге, що тільки нещодавно государ його, найвірнішого слугу, нагородив званням окольничого, що Адашев у бояри не пнеться.

Не з користі трудиться. З переконань. Правду цареві каже прямо. Та коли цар не по його, не по-адашевському вирішить, виконує государеву волю, як свою, не за страх, а за совість.

Іванові Федорову відомо: серед близьких цареві людей точиться суперечка, на кого йти війною — на кримчаків і Польщу, щоб заволодіти окраїнними землями, чи на Лівонію: Чорне море воювати чи Свейське?

Сильвестр, Адашев і багато хто з бояр стояли на тому, щоб іти на Крим. У Кримській орді був розбрат. Великий мор згубив татар. Загибло багато коней. Посли, що прибули від дніпровських козаків, просили дати рать. Усе свідчило про можливість легкої перемоги.

Проте цар вагався. Щоправда, загони дяка Ржевського легко розбили татар, зруйнували Іслем-Кермень і Очаків, правда, ворог Девлет-Гірея прибиг до Москви, правда, князь Дмитро Вишневецький з козаками відбили Девлет-Гірея од Хортиці, заволоділи Черкасами й Каневом і знов просили про допомогу, однак Іван Васильович рішучих дій побоювався.

Вишневецького він прийняв, подарував йому Белев, але Черкаси й Канів велів віддати, щоб не накликати гніву польського короля Сигізмунда-Августа, і на допомогу дніпровцям послав усього п'ять тисяч чоловік.

Ці п'ять тисяч під командою Данила Адашева, брата Олексієвого, спустилися по Пслу, вийшли в море, зруйнували західний берег Криму, але, не дістаючи підтримки, повернулись...

Царя вабить Свейське море. Вабить надія на швидку перемогу над німецькими рицарями. Видно, бути війні з Лівонією.

І хоч Адашев передбачає труднощі боротьби, хоч він має сумнів, що шведи, литовці й поляки погодяться спокійно дивитись, як Русь виходить у Свейське море, він слухняно лякає й плутає всіх лівонських послів, що приїжджають до Москви.

Хто, як не Олексій Адашев, заплутав і обвів навколо пальця послів великого лівонського гермейстера і дерптського єпископа?

Іх було четверо, цих німців, ще по дорозі до Москви занепокоєних виглядом нових ямських дворів, понабудованих через кожні десять верст по дорозі до Ругодива, і нескінченними валками із свинцем, порохом та гарматами.

Посли везли пропозицію продовжити мир між державами ще на п'ятдесят років.

Адашев не став заперечувати, але, дуже здивувавши лівонців, зажадав, щоб вони в цьому разі сплатили Москві данину.

Першим отямився худючий Йоганн Брокгорст. Увічливо усміхаючись, він зауважив, що Лівонію ніколи не підкоряли росіяни, що в минулому країна уклала з Московією мир і, значить, була незалежна, тож він, Брокгорст, мабуть, не дочув.

Адашев зітхнув.

— Чого там «не дочув»? Ти як слід чуеш... Та хіба у вас, лівонців, нема нашого договору з гермейстером Плеттенбергом?

У послів давнього договору з собою не було.

— Ну, то ми вам свій покажемо...

У російському договорі послі, зовсім розгубившись, прочитали, що п'ятдесят років тому гермейстер Плеттенберг немовби погоджувався сплачувати Русі данину.

— Цього не може бути! — вигукнув Вальтер Врангель, багровіючи. — В наших документах подібних рядків нема!

— Виходить, ми шахраї? — холодно прищулився Адашев. — Гаразд, облишу це... Та подивіться, як ви дивно міркуєте! Наче зовсім не знаєте, що предки ваші припливли з-за моря, зайняли Лівонію, споконвічну вотчину великих

князів, силою, й тільки через миролюбність прабатька нашого государя їх не зачепили, дозволили там жити, але з умовою, щоб ви платили данину.

І жорстко, коротко закінчив:

— Не хочете війни, платіть по гривні за рік з кожної людини в Лівонії. І сплатіть за всі минулі сто років.

Схвильовані посли марно вимагали, щоб їм показали акти чи папери, котрі підтверджують, що за давніх часів данину сплачували.

— Такі папери є, — сказав Адашев, — та яка рація вам їх показувати, коли ви навіть договору з Плеттенбергом за справжній не визнали! Знову скажете, що ми шахраї... Чекаю відповіді: будете сплачувати данину?

Брокгорст натякнув на те, щоб відстрочити рішення. Його підтримав Дідріх Кафер.

— У нас, панове, нема повноважень!

Через кілька днів Адашев удав, ніби вмовив царя погодитися на поступки.

— Зробимо так, — запропонував він послам, зраділим уже самій надії якось відтягти війну, котрої лівонці боялися, — зробимо так. Ми напишемо грамоту про перемир'я, зазначивши в ній, що ви платитимете по гривні за рік з людини... Стривайте!.. Я не все сказав!.. Ви прикладете до грамоти свої печатки. Якщо гермейстер і єпископ Дерпта погодяться на такі умови перемир'я, нехай вони відріжуть ваші печатки й почеплять свої.

Посли подумали й погодилися.

Тепер грамота з їхніми печатками зберігається в Адашевому приказі. І тому що лівонці данини не сплачують, все ще мають зносини з польським королем і литовцями, не відмовилися брати мито з російських купців, що застережено в грамоті як умова перемир'я, в руках у царя є грізна зброя проти ордену.

— Не доведи боже почати цю війну! — сказав якось Адашев при Івані Федорові. — Боронь боже! Лівонців розіб'ємо. Але втрутяться шведи, Польща і Литва. І тоді буде лихо... Не стане миру й на російській землі...

Ох, боїться, боїться Адашев безладу народного! Чи не тому він і ратує за друковані книжки, всім зрозумілі, що навчають покори.

В Адашева багато книжок. Є й грецькі. Він дозволяє Іванові Федорову брати їх. Знає — той не зіпсує.

Федоров ледве розбирає по-грецькому. Спасибі Максимові Греку, навчив в азах. Шкода, минулого літа упо-

коївся мудрий старець-мученик, який так зрадів першому друкованому Псалтиреві... А вже коли жаліти, то й Афанасія Твердохлебова пожаліти треба. Теж помер нещодавно. Завжди був до Івана Федорова добрий. У біді виручав.

Люди вмирають, старіють, а ось на Акіндіна-переписувача час, здається, не діє. Обіп'ється, відстогне своє й знову шастає по Москві, вертить сизим, довгим, як у кулика, носом. Та й піп Григорій з попадею Варварою живі-здорові...

Ну їх. Жалюгідні людиці!

Іванові Федорову не до них. Ось знову не підвезли паперу. Знов друкарська хата стоїть заперта. Грошей не дають на шрифт. Свинцю не дають. Федоровських литців знову на гармати забрали.

І навіть Олексій Адашев останнім часом відмахується од прохань.

— Ох, почекай... Чи до книжок?..

Якось удень постукали під вікном. Іван Федоров відчинив двері. На ганку стояв схожий на ведмедя чоловік у кожусі, оперезаний шаблею.

— Чи не пізнав? — спитав чоловік.

— Ларіоне?! Невже це ти?!

Сиділи в хаті, пригощалися тим, що знайшлося. Син Івана Федорова дивився в рот Ларкові, що розповідав, як ходив він з князем Курбським, з воєводами Шереметєвим і Мікулінським за Уржум та Меш, за ліси, до самих башкир, а звідти вгору Камою, аж до Сибіру.

— Ми їх тисяч сто побили, татар отих, — говорив Ларко, прожовуючи їжу. — Найславніших кровопивців християнських посікли. І Янчуру Ізмаїльтянина, і Алеку Черемісіна, й інших князів їхніх. Під корінь різали, де бунтували... Не хочуть нашої віри приймати! Ну, звісно, їм прикро, що ми їхню землю взяли... А я ж, бач, Іване, й не сподівався тебе в цій хаті знайти!

— А чого це?

— Так і в нас у раті відомо про твої книжки друковані. Ну, гадаю я, в пошані ти нині. Забагатів. У хоробах живеш.

— Де там!.. А ти ж як?

— Я при князі Курбському. Землю від нього одержав. Стременим служу.

— Щедрий князь?

— І щедрий, і сміливий, а я люблю таких... Чи не чув, куди похід готують?

— На кримчаків або на лівонців.

— Угу... На лівонців би! Баби там, кажуть, найпревселіші! І багатства безліч у купців!

— Війна ж не потрібна б, Ларіоне... Лихо тільки.

— Ого! Ми не почнемо — на нас полізуть. А в нас тепер сила. Знаєш, скільки гармат і пищалей у війську? Всіх розіб'ємо!

Іван Федоров не став сперечатись. Остерігся.

Ларіон кивнув у бік Іваса.

— На матір схожий... Гей, хлопче! Ким гадаєш бути, як виростеш? Гайда до мене в ратники!.. Чи попрямуєш стопами батьковими?

Івась зашарівся, зніяковів.

— Ухиляється він у мене від грамоти, — пожалівся Іван Федоров. — Ледачий.

— Нічого! — сказав Ларко. — Ти не ображайся тільки, Іване! Поважаю я тебе й люблю — он скільки книжок у тебе мудрих, не кожен прочитає! — та дозволь правду мовити: може, без грамоти й легше людині прожити! Йй-богу!

— Справді, легше, — погодився, сумовито посміхнувшись, Іван Федоров. — Не думаючи, завжди легше жити. Не знаєш заповітів Христових, отже, й журби нема, що ніхто не дотримує їх.

— Це правда! — не збентежившись, підтвердив Ларко. — А почнеш кому дорікати заповідями, то й на цеп можуть посадити... Так? Чи ні?

— Так, так, — кивнув Федоров.

Провівши Ларка, він довго сидів, опустивши голову на руки.

Розділ II

У березні сім тисяч шістдесят шостого року до Москви прибуло нове лівонське посольство.

Рицар Гергард Флеммінг зацікавлено й з тривогою виглядав у віконце санного візка.

Зима затяглася. Сніг ще лежав. Столиця східного варяра Івана, рублена, закидана заметами, тільки ще просипалася. І в холодному ранковому повітрі, в безлюдді й тиші високі стіни Кремля, його могутні вежі здавались особливо грізними й недобрими.

— Хай змилується над нами бог! — виразно мовив над Флеммінговим вухом Генріх Вінтер.

Третій з послів, Валентин Мельхіор, сидів, не ворухавшись і щільно стуливши сухі довгі губи.

Доручення, дане їм, було невдячне й важке. Всі строки виплати данини минули. Та — ой леле — платити ніхто не хотів. Виплата взагалі означала б цілковитий розор країни. І послам належало просити, щоб цар бодай зменшив розмір данини. Скоротив її з гривни до шага.

Виряджаючи послів, гермейстер Фірстенберг вимагав:

— Торгуйтеся! Зволікайте час! Командор Кетлер уже домовився у Вільні про союз із королем Сигізмундом-Августом. Якщо нам пощастить найняти війська, ми вистоїмо. Але відтягніть час!

Гергард Флеммінг не мав сумніву, що їм удасться вмовити московських бояр піти на поступки.

Валентин Мельхіор був у невеселому настрої й Флеммінгового оптимізму не поділяв.

— Ви вважаєте, що росіяни неприторенні дурні? — невесело питав він послів. — Помиляєтесь. Вони зухвало обманули нас із грамотою Плеттенберга, і на думці в царя не мир, а війна. Згадайте царського посла Терпигор'єва...

Згадка про Терпигор'єва була не з приємних. Вісім місяців тому він прибув до дерптського єпископа і на початку спантелечив його дивним подарунком від царя — підніс для чогось єпископові шовкову татарську опанчу, двох гончих собак і шмат вишиваного сукна.

Єпископ дивився на подарунки, зовсім розгубившись. Вони були явно не по чину. В них крилося якесь знуцання. До того ж російська вижлиця присіла в єпископській залі й напустила на підлогу цілу калюжу...

Келареві Терпигор'єву поспішили подякувати й відправити його відпочивати, а гавкаючий подарунок віддали на псарню.

Та царський посол не довго винижувався. На другий день з'явився в магістрат і в найкоротшій промові з півтора десятка слів зажадав, щоб єпископ і гермейстер привісили свої печатки до підписаної посольством Брокгорста грамоти.

— Чекати не буду, — сказав посол. — Не маю нині часу. І, не чекаючи відповіді, не вклонившись, пішов.

У магістраті всі збентежились. Член єпископської ради Якоб Краббе сумовито твердив: — Тепер нас усе одно або розграбують, або зроблять невільниками!

Бюрггермейстер Берг у довгій промові намагався довести, що треба виконати всі цареві вимоги.

— Інакше нас примусять виконати їх силою! — сказав він.

Канцлер єпископа Юрген Гольцшир дав різку відсіч Бергові, обізвавши його:

— Мовчіть! Ви краще міркуєте про льон і козячі шкурки! Обмежтеся ними... А я вважаю, що слід зробити такі печатки до грамоти привісити, але грошей не платити. Подамо цю справу в імперську камеру. Римський імператор знищить усе, що ми тут вирішили. Зрозуміло? Ми покличемо посла, прочитаємо йому, передаючи грамоту, свою протестацію, пояснимо, що не можемо остаточно погоджуватись на виплату данини без згоди імператора, нашого верховного ленного государя. І нехай він з цим їде собі!

Гольцширова порада припала всім до вподоби. Німецькому імператорові зараз же начеркали прохання надіслати до Москви імперське посольство, щоб захистити лівонські інтереси. І, дуже задоволені знайденим виходом, покликали Терпигор'єва.

Той прийняв грамоту, та коли одразу почали читати по-латині протестацію, гучно перебив читання:

— Чого це один говорить, а інші пишуть?

Терпигор'єву пояснили, в чому річ.

Московський посол побагровів і насупився.

— А яка печаль моему государеві до імператора? Дали мені грамоту і досить з вас. І нема чого тут розмовляти. А не будете платити данини — цар сам її збере! — Сунув грамоту в кишеню і, поплескуючи по ній, додав: — Цю дитину треба калачем годувати й молоком поїти. Виросте, багато користі дасть... То ви, радники, глядіть! Припасайте гроші!

І пішов із зали.

Грубіані! Варвар! Нахаба!

Еге ж, згадувати про Терпигор'єва було неприємно. І все ж Флеммінг відказав Мельхіорові:

— Любий друже! Ви ж знаєте, що погрози — одне, а війна — інше. Крім того, вам не гірше, ніж мені, відомо, що московські бояри проти вторгнення в наше володарство. Навіть Адашев!

— Бачте, — гірко усміхнувся Мельхіор, — крім наших доброзичливців у Москві, є й доброзичливці царя в Дерпті. А поза всім іншим, не забувайте, що Русь не Польща. Цар останнім часом майже не слухає близьких осіб...

Посольський поїзд уже почав рухатися Троїцьким майданом, як його зупинили якісь вершники.

Виявилось, що послам не велено в'їжджати в Кремль. Їм належить зупинитись на посольському подвір'ї за містом.

Коли візок потягся назад, Мельхіор спитав:

— Бачите?

Флеммінг вилаявся. Генріх Вінтер сумовито перевів погляд з одного на другого.

— Будемо сподіватися, що нам бодай не відмовлять у вині! — нарешті промовив і він.

Цар стояв біля заграбованого вікна, дивився на засніжений майдан. Слухав густий, улесливий голос Сильвестра, який радив пристрахати лівонців ще раз, але війни не починати, і в душі у нього зростало роздратування.

Докази були не нові. Все те ж саме залякування кримцями, Литвою й Польщею.

Сильвестр замовк. Іван Васильович різко обернувся, вперся поглядом в Адашева.

— А ти?

— Государю! — вклонився Олексій Адашев. — Війна з Лівонією нерозумна.

— Ти, Курбський?

— Я б, государю, воював кримців.

— Ти, Курлетєв?

— Згоден з князями Андрієм і Адашевим, государю.

— Ти, Рєпнін?

— Негоже нам, государю, німців дратувати і свейського короля.

— Ти, Ряполовський?

— Море Свейське нам ні до чого, государю.

Іван Васильович гнівно роздував ніздрі великого носа. Очі звузилися, стали схожі на татарські очі Глинських.

— Упираєтесь! За мудрих вважаєте себе?! Зараз лівонці безсилі. Війська в них нема. Хан же з розбратом покинчив, та й усе одно турки або поляки на допомогу йому придуть! Затягнемось в степи, всі полки втратимо, а тут мить пропустимо! А коли Лівонію взяти, у фортецях засісти, хто нам страшний? Литва? Польща? Вони он ніяк на сеймах про єднання не домовляться. І не полізуть вони в нашу суперечку! Знаю, що Сигізмунд підтримку Кетлерові обіцяв, та це все слова. В королика цього сили нема своїх

підданих приборкати! Де йому тягатися зі мною?! А свейський король пам'ятає, що був битий, теж не сунеться.

— Істинно мовив, государю! — улесливо сказав Григорій Захар'їн.

Його підтримав старий боярин Басманов, ворог Адашева.

— Правий ти, государю!

— Правий, правий! — підтакнув друг Басманова князь Вяземський.

Адашев зневажливо глянув скося на них.

— Дозволь, государю, ще слово мовити!

Широке Адашеве обличчя від хвилювання взялося плямами.

— Лестоші — поганий поради́к. Не слухай голосу їхнього! Ще раз благодаю: розміркуй, государю! У поляків німців — одна віра. Їм заступатися за рицарів не соромно. А на підтримку хана Сигізмунд-Август відкрито не виступить. Як йому виправдатися перед світом у заступництві за поганих? Зв'язані руки будуть у Сигізмунда в Криму. А за нас усі православні окраїні християни, які від католиків стогнуть, підіймуться!

— Істинно, — сказав Сильвестр.

— То брехня, государю! — вигукнув Басманов. — Окраїні козаки злодіюють проти тебе. А смерди окраїні не воїни. І не гідно цареві запобігати перед холопами!

— Дурень ти, боярине Федоров! — застукав патерицю Сильвестр. — Нащо говориш про те, чого не відаєш?!

— Заступися, государю! — заволав Басманов. — Не дозволяй попові мене ганьбити!

Зчинилася сварка.

— Мовчіть! — закричав цар і від напруги на скронях у нього здулися жили. — Мовчіть, велю вам!

Він чекав, що йому вперто заперечуватимуть, і тепер почувши заперечення, зайвий раз переконався, що і Сильвестр, і Адашев, і інші близькі до нього не облишили наміру нав'язувати йому свою волю.

Не хочуть, не хочуть, прокляті, щоб цар сам правив!

Хочуть, щоб підкорявся їм!

Усе на старий лад повернути!

Тільки через те й проти війни з Лівонією повстали.

То не буде по-їхньому! Не буде!

З ненависті до суперечників Іванові Васильовичу навіть дихати стало важко.

— З гермейстером і єпископом мирові не бути! — кричав

ко сказав цар, коли настала тиша. — Од свого не відступлюся. Не дозволю рицарям кепкувати з мене... Не дозволю! Чуєте?! Послів не приймаю! Нехай їдуть назад. А вам, бояри, моє слово — готуйте рать!

— Государю... — заїкнувся був Адашев.

— Мовчи! Годі! — стискаючи кулаки, крикнув Іван Васильович. — Дуже сміливий став! Сам послів вирядиш! Ну?!

Сильвестр, Адашев і Курбський перезирилися.

Адашев і Курбський нерадо вклонилися. Старий Басманов ледве приховував радість.

Але найжачений Сильвестр усе ж повчально мовив:

— Пам'ятай, государю! Сам вирішив...

— І ти пам'ятай, попе, що самодержець я, щоб самому вирішувати.

— Самодержець ти, государю, оскільки від інших государів не залежиш. Цар, який нехтує поради, слабкий. Цар Давид не послухав свого сигліту, і мало не загинув народ ізраїльський.

— Ти погрожуєш? Погрожуєш? — зловісно й тихо спитав Іван. — Мені погрожуєш?

— Не погрожую, а до розуму твого звертаюся.

— Мій розум твердий. Твердіший за твій, попе! Ти ось про Давида мовив, а я інше скажу: горе тому градові, яким багато хто володіє! Я ж володітиму сам! От і все! Іди собі! Не потрібен ти тут!

Сильвестр підвівся з місця, вклонився цареві і мовчки пішов геть з палат.

Іван Васильович обвів гарячковим поглядом тих, що лишилися.

— Зрозуміли ви, бояри, волю мою?

— Зрозуміли, зрозуміли, батечко царю! — першим відповів Басманов.

З усіх надій лівонських послів збулася тільки надія Генріха Вінтера: у вині їм не відмовили. Але на другий же день сповістили, що цар їх не прийме, і веліли покинути Москву.

— Це неможливо, панове! — швидко ходячи у відведеніх послам покоях, хвилювався Гергард Флеммінг. — Ми не можемо повернутися з такою відповіддю! Треба хоч би побачитися із нашими людьми! Спробувати вплинути на бояр!

— Біля воріт стоїть варта, — кивнувши на вікно, меланхолійно відказав Мельхіор. — І мене повідомили, що рада з боярами вже відбулася. Цар заявив, що слухати їх не має наміру.

Флеммінг круто повернувся до нього.

— Ви переконані, що відомості правдиві?

— Абсолютно.

Флеммінг ударив кулаком по стільниці й брутально вилаявся.

Незабаром після від'їзду послів оповісники, гримочучи в бубони, оголосили на московських майданах і перехрестях государеву заборону торговцям їздити до Лівонії.

Московські гості сторопіли й розгубилися. Чутки про війну — то чутки, а сама війна — інша річ.

Де в кого до Лівонії пішли валки. Інші були пов'язані з лівонцями кредитами. А ще інші вже вклали чимало грошей на закупівлю шкіри, вовни, солі для лівонських міст. Куди тепер дівати крам?

З весни почали зганяти до Москви ратників. Проїхали мимо міста, прямуючи до Новгорода, татари колишнього татарського царя Шиг-Алея — кілька десятків тисяч вершників у собачих малахаях, на низькорослих мохнатих конячках. Проїшли лучні черемиси, мордва, чуваші. Інші вершники, більшість піші, але з луками й списами.

У червні вирушили до західних кордонів стрілецькі полки. На возах везли за стрільцями пищалі, волокли гармати, свинець і порох.

Ратники із селян зітхали:

— Гай-гай! Без нас хлібець посіяли, не нам його й збирати!

Стрілецькі жінки голосили.

Ураз зросли ціни на хліб і на м'ясо, на мед і на крупу, на полотно й на різні пожитки. До іноземного краму й зовсім хоч не підступайся! Вдесятеро проти колишнього подорожчали, а потім і зовсім зникли.

І в листопаді припишклий московський люд, боячись пропустити хоч слово, слухав, як кричать з ганку Земського приказу дяки, читаючи православним грамоту царя й государя всієї Русі, Білої і Малої, Івана Васильовича лівонському гермейстерові, дерптському єпископові та архієпископові ризькому й усієї Лівонії.

В охололому повітрі повільно літали перші сніжинки. Галич каркала над Кремлем, як узимку, сумно й настирно. В дяків з рота бухала пара.

Руки, тримаючи аркуші, червоніли, як ошпарені.

Замішавшись у натовп москвичів, Іван Федоров слухав, витягнувши шию:

«...І тому що ви божого закону й усякої істини відцуралися, не думаете про хресне цілування і зневажаєте нашу милість та милосердя, то ми вирішили з допомогою божої правди й вашої неправди, виявленої до великого хреста, мстити вам і покарати за ваші беззаконня. І якщо з волі божої пролетиться кров з обох боків, то не з нашої вини, а через вашу неправду те станеться!

Ми, християнський государ, не радіємо з пролиття невинної крові: ні християнської, ані невірної. Спізнайте вашу неправду. Ми сповіщаємо вас про нашу велику й могутню силу цією грамотою нашою, якою оголошуємо вам війну!..»

У натовпі хрестилися, зітхали, плакали.

А кремлівські дзвони дзвонили святково, лунко, не стихаючи.

Уже поїхали з Москви царські воєводи князь Курбський, князі Куракін і Бутурлін, боярин Олексій Басманов і Данило Адашев, коли з Лівонії знову прибуло спільне посольство.

Покинувши справи, ремісничий московський люд, купці й гості бігли дивитись, як їдуть лівонці в Кремль, у посольську хату.

Хрестилися.

— Господи! А може-таки, домовляться! А може, без війни обійдеться!

На кінець дня стало відомо: бояри погодилися взяти данину тільки за три роки, з тим щоб лівонці надалі виплачували государеві тисячу венгерських золотих щороку. Та зажадали зараз же сплатити належні за три роки сорок п'ять тисяч талерів. А в лівонців грошей при собі немає. Їх знову відсилають назад. Послам переказали слова цареві, що тепер він сам піде збирати данину.

Іван Федоров зайшов до Михайла Твердохлебова. У Твердохлебових сиділо кілька гостей і німець Ганс Краббе. Присівши на край застільної й попиваючи мед, Федоров слухав квапливі, плутані промови купців.

— А я, братці, так розумію, — сказав господар дому Михайло Твердохлебов. — Виручати нам лівонців треба.

— Звісно, треба б! Святе б діло зробили! — підтримали купці. — Та що ж можна?

— Можна! — вставши з лави, відрубав Михайло. — Знаєте, за лівонськими купцями ніколи добро не пропадало. Отже, треба капшуком трягнути. Зберемо ці сорок п'ять тисяч талерів, дамо послам під розписку та ще й прибуток одержимо.

— Аж сорок п'ять тисяч — легко сказати! — пошулився Гнат Шумов, що торгував хлібом.

— Ну, то згної збіжжя в коморах! — розсердився Михайло. — Чи на агліцьких гостей розраховуєш?

— Який там на них розрахунок! Скільки ж вони вивозять! У мене миші більше погризуть!

— То чого ж ти?

— Дуже багато...

— О, ви звершите велике, вгодне богові діло, не допустивши війни! — встряв у розмову Краббе. — Війна дуже, дуже погано!

Іван Федоров посміхнувся.

— Ач, Михайле! Ви з німцем в одну дудку нині дудите!

— Стривай! — відмахнувся Михайло. — Німець, німець! Не в ньому справа!.. Ну, як, братці, вирішимо? Зберемо гроші?

— Виходить, доведеться зібрати! — прокректав гладкий Борис Козел, скупник льону та вовни. — Повернуть, либонь... А без хоч поганенької торгівлі зубожіємо.

Забувши й про їжу, купці заходилися міркувати, кому скільки слід дати грошей. Засперечалися. Загомоніли. Ганс Краббе попрощався, зник.

Іван Федоров відкликав господаря дому.

— Піду я, Михайле. Ох, негоже робите. Гляди.

— Чим негоже? — здивувався той. — Чи війна краще?

Але зараз же взяв Федорова за руку.

— Чусш, Іване, не говори ні з ким поки що. Ми до завтра самі доведемо до відома государя свої роздуми. Як уже вирішить... Не скажеш, га?

— А мені що? — невдоволено низав плечима Федоров. — Та вже й ти знай — я ваших справ не хвалю. Прощай.

...Московські купці за один день виклали потрібну, щоб сплатити лівонський борг, суму.

Проте цар заборонив передати ці гроші лівонським послам. Через тих же самих адашевських людей стало відомо: вчинок купців Івана Васильовича розгнівав.

— Погано! — сказав змарнілий від тривоги Михайло Твердохлебов. — А в грамоті ж царській написано, що крові

проливати не хочемо... Брешеш! Хочемо! Давно вже до цього готувались!

Іван Федоров був збентежений.

У грамоті, справді, писалося про миролюбство.

— Мабуть, боїться цар, що знову об'являють його лівонці! — не дуже впевнено, але все ж відказав він Твердохлебову.

— Який там ще обман, коли гроші — ось вони! — похмуро відповів той. — Облиш-бо!

Розділ III

Російські війська вторгнулися в Лівонію. Двадцять другого січня, на світанку князь Курбський виїхав до ратників свого сторожового полку, яких ще затемна підняли з куренів і землянок, на бойовому коні й не в шубі, а при зброї.

— Слухай мене! — прокричав князь, спинивши коня. — З волі государя йдемо нині подбати про святу віру, повернути споконвічні російські землі, визволити з полону наших братів-християн. Німецькі рицарі обманом захопили цей край! Вони продали душу дияволу, глумляться з церков, ганблять християнських жінок і дівиць, мучать усіх, хто вірує в господа Ісуса Христа й святу трійцю! Споконвіку зазіхають вони на Русь, хочуть поневолити слов'янські племена. На нашому ж нещасті поспоруджували собі багато міст, понабивали підвали золотом, поринули в розпусту й знущаються із своїх рабів. З богом у серці і з мечем у руці йдемо нині, браття, на невірних і проклятих еретиків! Вичавіть з душ своїх жалість! Розпаліться праведним гнівом! Ісус і свята діва Марія дивляться на вас у цю годину, славному кожному! Ідіть же сміливо вперед! Вас чекають милість государева й здобич!.. З богом!

Скинувши шолом, він розмашисто перехрестився. Заспівали сурми. Гримнули литаври. Полк вирушив. Шиг-Алей із своїми мурзами був не такий багатослівний.

— Батько цар відав нам Лівонію, — мовив Шиг-Алей. — Скажіть кожному батирові, що він волен брати все! Помилуй, боже! Інш алла!

Війська заходили в країну, не зустрічаючи опору. Кинуті в бік від головної колони летючі загони мусульманської кінноти, що палила села, грабувала й убивала, зчиняли паніку.

Порубіжне місто Костер здалося, не захищаючись. Його розграбували до останньої нитки. Потім рушили до Дерпта. Звідти вийшов загін з п'ятисот чоловік. Його покляли, не давши втекти жодному кнехтові. Околишне населення, що збіглося у Дерпт, із жахом дивилося зі стін на полки, котрі обложили місто. Три дні городяни з хвилини на хвилину чекали штурму. Але війська несподівано зняли облогу й трьома колонами потекли: одні до Риги, другі до Ревеля, треті за річку Омовжу, до Свейського моря.

Вислані проти них з Везенберга і Фалькенау загони найманців було розбито вщент. Посади Фалькенау, Лаїса, Ейсінкула і Кірнелї, щоб відомстити їм за напад, російські війська попалили.

Покінчивши з ними, Шиг-Алей повернув до Нарви. Її околиці вже зруйнували війська князя Шестунова, який робив вилазки з фортеці Іван-город. Татари дограбували те, що лишилося.

Інші загони росіян повернулись до Нейгаузена, розтеклися по окрузі, зайшли в Псковську область.

І всюди війська виконували наказ царя: німців не шадити.

Німецька Лівонія заціпеніла.

А Лівонія чорного посадського й селянського люду піднеслася духом.

Ести і ліві, замучені господарюванням німців, приходили до російських загонів проводирями, самі збирались у загони, громили садиби нещодавніх господарів.

Вони юрбами з'являлися до воевод, прохаючи прийняти їх у підданство російського царя.

Ларко, призначений у дозорний загін, не кваплячись їхав на чолі десятка вершників, придивлявся до горбистої рівнини, до рідких сосен по невисоких придорожніх пагорбках.

Дивний був цей похід! Навіть татарські князі на Камі-річці воювали хоробріше, ніж лівонці! Тільки двічі й довелося Ларкові виймати шаблю, та й то — хіба могли дрібні загінчики кнехтів устояти проти лавини російської кінноти? І порубатися як слід не довелося...

— Отак... Вина й їства вистачає, звичайно, та от злотця не багато, і баби тутешні не дуже принадні.

А все ж не брехали про рицарів, що люті вовки вони. Вже на що свої сільця бідні бачив, а таких злиднів і убогт-

ва, як тут, і не мислив собі. Скидається на те, що цих лівів та естів наче за собак німці тримали. Недарма й нашійники на рабів надівали. Як тільки годувалися тут бідолашні селянки? Хіба що піском та камінням? Справді сироти й мученики. Шматкові хліба радіють, із слізьми беруть.

Ех, неправда людська! Звісно, селянинові господар і хазяїн потрібен, та вже так розоряти народець не по-божому. Ні, не по-божому!

Раптом Ларко побачив попереду на шляху вершника. Ще здалека розпізнав — не воїн, сидить на конячині без сідла, хоч щось схоже на спис у руці тримає...

Зблизилися. Вершник — чи то ест, чи то лів — радісно усміхався, в руках у нього була коса.

Він заходився щось схвильовано пояснювати, притискаючи до грудей знятий із скуйовдженої голови ковпачок, раз у раз обертаючись і показуючи в той бік, звідки приїхав.

— Німці? Гермейстер? — спитав Ларко.

Вершник заперечливо замотав головою, безпорадно усміхнувся, поглядаючи то на одного ратника, то на іншого, потім повернув коня, мовби запрошуючи їхати за ним. Знаками пояснив: треба поспішати.

— Щось трапилось там у них, — вголос подумав Ларко. — Як, хлопці? Поскачемо? Все одно по дорозі...

— Веди! — озвалися ратники, які вже замерзли від повільної їзди.

Ларко підвівся на стременах, гикнув, помчали.

Ест нещадно поганяв мокру конячину.

За поворотом побачили село.

— Туди? — очима й кивком спитав Ларко.

— Туди! — закивав селянин.

Залишивши його далеко позаду, Ларкові вершники вскочили в село. Звідкись із кутка чути було крик і постріли. Ратники кинулися туди.

Юрба обідраних селян перебігала вздовж огорожі багатого, як видно рицарського, будинку. Поодинокі сміливці пробралися в сад. У сміливців з дому стріляли.

— Братці! Там німець засів! — крикнув своїм Ларко. — Ану, спішитесь!

До Ларка підбіг кремезний ест, із слізьми на очах обійняв його.

— Чи ти ба!.. Облиш!.. — зніяковілий і зворушений, сказав Ларко. — Не дівка я!

Ест тикав себе в груди, показував на ніж, що висів біля Ларкового пояса.

— Зброї просиш? — здогадався Ларко. — На! Братці! Дай їм хто на що багатий!

Діставши хто ножа, хто списа, селяни знову кинулися до рицарського будинку.

— Стривай! Стривай! — гукнув Ларко. — Не розуміють! Перестріляють же їх, скажених!.. Ану, хлопці! Заряджай пицалі! Торохніть по вікнах!

Грім російських пицалей залунав далеко навкруги. Задзвеніли шибки у вікнах. Полетіли тріски з віконниць.

Селяни, підбадьорені, з ревом кинулись до будинку. Звідти пальнули раз-другий і замовкли.

— Ходімо! — наказав Ларко. — Бери німця, трясця йому в живіт!

Сокирами висадили двері, ввалилися в холодні чужі сіни, розбіглися у будинку.

З радісними вигуками селяни виволокли звідкись свого господаря. Ще молодий, огрядний, високий, одягнений у камзол з розідраним у сутичці мереживом, він рвонувся в селян з рук, залопотав, благаючи про щось Ларка, якого визнав за старшого.

Селяни невпевнено затупцювали, очікувально дивлячись на росіян. Кремезний ест, той, що дістав від Ларка ножа, підскочив до них і, показуючи на німця, гаряче, з надривом заходився пояснювати.

— Усі ви мов німі! — розвів руками Ларко. — Не розумію нікого. А бачу, допик тобі німець... Ну, бери! Бери!

Німець і ести напружено дивились на Ларка. Німець — з надією й острахом, селяни — ладні підкоритися будь-якому наказові.

— Ех, не розуміють! — зітхнув Ларко. — Ну, коли так...

Ступив уперед, змахнув шаблею. Бритоборода голова стукнулася об підлогу, підскочила, покотилася в куток.

— Усе бери! — гучно звелів своїм Ларко. — Все ваше!

Ступав по килимах. Почув жіноче вищання, зойки. Посміхнувся. Зламав шаблею одну скриню, другу. Натрапив на срібні посудини, золоті жіночі прикраси, карбовані тарелі.

— Ага! Гей, хлопці! Давай мішки!

Вийшов на ганок. Велів приторочувати здобич. Спитав в усміхненого ратника:

— Де баби?

— Порішили їх.

— Так...

Ести виводили з рицарської стайні коней, волокли мішки з вівсом, зброю.

— Гей! Овес у них відберіть! — велів Ларко. — І коней, котрі кращі, теж заберемо... Пашко, Микола! Волочіть солому. Спалити гніздо треба.

Кремезний ест підійшов, подав ніж.

— Залиш собі! — сказав Ларко й відхилив руку з ножем.

Ест широко усміхнувся, показуючи великі зуби. Взяв Ларкову руку, міцно-міцно потиснув.

— Бач! Друга я собі знайшов! — крикнув своїм Ларко.

Ратники розреготалися. Ест, нічого не зрозумівши, теж засміявся. Сміялися й інші селяни. Вони норovali діткнутися до росіян, приторкнутись до їхніх тегиляїв, лат, до їхньої зброї.

— Ну, погостювали! На коня! — скомандував Ларко.

З-під високого черепичного даху будинку вже викидалися язички вогню.

Усі побігли з рицарського двору.

Ларків загін повернувся на шлях.

Через сорок днів після початку війни Шиг-Алей припинив бойові дії.

Цареве доручення було виконано. Жаху на лівонців нагнали. Слід було спробувати, не зв'язуючи себе облогою фортець, одержати потрібні державній казні гроші.

Шиг-Алей надіслав дерптському єпископові грамоту. «Ви безпомічні й битися не можете, — писав Шиг-Алей. — Сплатіть застережену в Москві суму, і тоді я проститиму государя, щоб він змилюстився над вами. Інакше візьмемося за ваші міста».

На терміново скликаному в місті Вендені сеймі лівонських рицарів і городяни після довгих суперечок вирішили сплатити цареві.

Перед великоднем до Москви вирядили нових послів з грошима. Та поки послі тяглися, стались події в Нарві й Іван-городі.

У великий піст п'яні німецькі кнехти обстріляли через річку росіян, які мирно збиралися до церков.

Воеводи, чекаючи царського наказу, чи порушувати перемір'я, забороняли військам відповідати. Іван-город мовчазно терпів тривалу стрілянину з гармат.

Нарешті надійшов наказ: «Нарву бити, але інших міст поки що не чіпати».

Ударили десятки російських гармат. Загомоніли російські пищалі. Жителі Нарви побігли з посада, що загорівся, до фортеці, але німці їх туди не пустили. В Нарві зчинився заколот проти рицарів.

Міські купці, і серед них наш твердохлебовський знайомий Йоакім Крумгаузен, очолили тих, хто схилився на бік росіян.

На початку квітня Нарва оголосила, що відстає од свого фогта, від гермейстра й від усієї лівонської землі, і запросила передиху для переговорів.

Йоакім Крумгаузен і його товариш Арндт фон Деден спішно виїхали до Москви.

У цей час регельський командор Франц фон Зеєгафен сповістив фогта Нарви, що висилає йому на підтримку своїх і ризьких кнехтів.

У Нарві піднеслися духом. Незабаром кнехти справді увійшли в місто й підсилили його гарнізон.

Сам регельський командор, з'єднуючись із загоном Гергарда Кетлера, підійшов і став за десять верст від Нарви.

Зараз же ратман Ромашон оголосив російським воеводам, що нарвці не послали Крумгаузена і фон Арндта до царя, що ті поїхали зі своєї волі.

Послану проти Кетлера сторожу зім'яли. Російські загони побігли за річку.

Проте ця невдача не збентежила воевод. Навпаки. Занепокоївшись, вони дали наказ бити по Нарві з гармат безперестану.

Російські гармаші падали з ніг, обпікали руки об стволи гармат, але з місць не сходили.

Від шаленого бомбардування почалася в місті пожежа. Жителі знову намагалися схватись у фортеці, зітнулися з кнехтами, що не пускали народ за стіни.

Скориставшись із заколоту, російські війська переправилися через річку, перетягли за собою гармати.

Дізнавшись про ці успіхи росіян, Кетлерові загони не пішли на підмогу обложеним. Побоялися засідки.

Тим часом російські гармаші позбивали головні гармати нарвської фортеці. Вони дедалі посилювали вогонь.

Долю Нарви було вирішено. Тієї ж ночі нарвський фогт здався на ласку переможця.

Ранком одинадцятого травня рештки німецьких військ

вийшли з фортеці, склавши зброю. Рицарі відступали всюди. На допомогу російським військам прибув із Пскова царський намісник Троєкуров із свіжими полками.

Один за одним падали Нейшлотт, Тольсбург, Везенбург. Увесь простір від Чудського озера до Свейського моря й узбережжя річки Нарови було приєднано до Москви.

Проте лівонські послы, котрі перебували о тій порі в царя, не дали згоди на це приєднання.

Тоді їх відіслали геть, не взявши й привезених грошей.

— Віднині ми самі господарі в наших споконвічних землях! — сказали послам.

У захопленому краї за царським указом будували православні церкви. Велено було приймати лівів і естів, які втекли сюди.

А в самій Москві відмінили піст, що тривав від самого початку війни.

Дзвонили в усі дзвони й правили молебні...

Настало літо, що принесло нові перемоги. Військо князя Петра Шуйського і Федора Троєкурова оволоділо Нейгаузеном. Дізнавшись про це, загони гермейстра Фірстенберга і дерптського єпископа, зібрані поблизу Кіріємне, не зважилися стати до бою. Фірстенберг відступив до Валка, єпископ — до Дерпта. Його загін російські війська наздогнали за двадцять п'ять верст від міста, гнали лівонців до передмість, відбили обоз, захопивши полонених, порох, гармати й ядра.

Мимохідь було взято Курславлі.

Перед облогою Дерпта князь Шуйський зажадав від городян здатися на ласку цареву і, щоб пристрахати їх, послав у місто знівечених німців і німкень.

Побачивши росіян, частина єпископського війська таємно покинула місто. Канцлер Гольцшир з піною на губах вимагав вилазки, а коли йому дозволили вийти в поле, повернув і втік до Риги.

І все ж Дерпт вирішив оборонятись. Під прикриттям туману городяни послали гінців до гермейстра і єпископа. Заперли ворота. На вогонь відповіли вогнем.

Але підмоги не було. А стіни від ударів гармат валилися, ядра запалювали покрівлі будинків, і міська рада запросила перемир'я.

Дерптці просили зберегти лютеранство, дотеперішні доходи купців, школи, рахункові книжки, що досі були, звільнити їх від російського суду, зберегти виборність службових осіб.

Шуйський на все погодився. Він обіцяв не руйнувати міста. Тоді йому вручили ключі від воріт.

Тих, хто хотів покинути місто, росіяни під охороною проводили мимо татар. Ордам Шиг-Алея взагалі не дозволяли зайти в Дерпт. По всіх вулицях і майданах поставили варту стежити за порядком, за тим, щоб мешканцям не чинилося кривди.

Шуйський виконував цареву волю. В Москву вже сипалися скарги на звірства татар. Лівонські скажники оббивали пороги в Швеції, в Литві, в Польщі, розмальовуючи московські насильства, катування й убивства.

Слід було показати себе м'якосердечними й людьми.

Городяни, що спочатку поховалися були по домівках, скоро осмілилися. Купці взялися до торгівлі, в кірках почались відправи, в школах — навчання...

Ларкові місто подобалося. Будинки високі, під черепицею, чисті. Вулиці, щоправда, вузькі, вужчі за московські, і поміі тут просто на бруківку лють, сморід, та й у московському Зарядді не краще.

А живуть багато! В будинках, залишених мешканцями, ратники знайшли чимало добра й замуваного в стінах золота.

Чи дивно, що в місті знайшлося п'ятсот гармат, незліченна кількість свинцю й пороху?

Коли гроші є, все купити можна!

Ларко пив і їв досхочу, в обозі у нього лежало в мішках чимало добра, награбованого в поході.

Коли від царя надійшла грамота, що заохочувала росіян селитися в Дерпті, Ларко подумав, що не погано було б і залишитись тут назавсім.

Але майже одночасно з грамотою царські гінці привезли наказа князеві Курбському повернутися до Москви.

Ларко був завдячений князеві землею і поїхав разом з ним.

Розділ IV

«Припадаю до ніг вашої милості, благаю бога продовжити вам життя. Мушу сповістити вас про дуже гіркої новини. Минулої суботи в Успенському соборі Московського Кремля відбулася огидна комедія. Узурпаторові й людоїду великому князеві Івану при величезному напливі наро-

ду митрополит Макарій зачитав грамоту константинопольського патріарха, що підтверджувала спадкоємні права візантійських володарів за московськими великими князями.

Було прикро слухати, як загарбникові й поневолювачу нещасної Лівонії схизматик патріарх припоручав прийняти владу благородних візантійських царів і бути царем і государем православних християн усього всесвіту!

Віднині розпусник і п'яниця має стати надією й упованням християн, визволити їх «від варварської тяготи і гіркої роботи», так мовиться в грамоті!

У Москві тужу не тільки я. Тужить багато й багато знатних і заможних людей. Якщо великий князь, спираючись на служивих, і раніше вже відмовився од послуг обраної боярською думою ради найрозумніших родів, то тепер він узагалі, мабуть, перестане зважати на будь-кого.

Не так давно в раді цар знову розійшовся в думках із Сильвестром і при всіх обізвав його неуком. Сильвестр більше не ходить на ради. Він озлоблений і говорить про своє бажання відійти далі од справ.

Не краще становище й в Адашева. Іван довіряє йому все менше й менше. Хоч Адашева і вважають за голову Посольського приказу, але більшість справ віднині вирішують без нього. На перші ролі виходить думний дяк Висковатий і дехто з досі не відомих людей.

Очевидно, Адашева скоро буде усунено від переговорів з послами.

Похитнулося й становище князів Курлетєвих, Репніних, Мстиславських, Горбатових-Шуйських та інших, близьких боярській раді при великому князі.

До царя наближаються Басманови, Челядніни і Вяземські.

Ці в усьому підтакують великому князеві, підохочують його одноособово вирішувати справи й потурають будь-якій його вигадці.

Це вони стояли за те, щоб продовжувати війну з Лівонією, і підтримали царя в рішенні відмовитись од запропонованої данини, з тим щоб захопити всі лівонські землі після падіння Нарви.

Якщо великому князеві й раніше твердили, що він обраний богом, що він усім отець, то тепер на додаток до цього посилено твердять, що він єдино мудрий, єдино справедливий, зовсім непогрішний у своїх діях володар, що кожен крок його позначений божественним провидінням тощо.

Подібні лестощі, навіть коли вони грубі, навіть коли їх мовлять з явною метою здобути від них користь, усе ж завжди приємні.

Останні ж події — я маю на увазі лівонські перемоги, — очевидно, сприяють цілковитому переконанню великого князя в правдивості улесливих слів, що їх вислухує він.

Настоявши на вторгненні в Лівонію всупереч думці своєї ради, напрочуд легко захопивши величезні землі, цар може вважати, що зробив мудро, а що радники його нікчемні й тільки заважають йому.

Кажуть, цими днями він так і заявив Адашеву. Причиною великокнязівського гніву була звістка, що командор Ревеля здав замок і місто датському полковникові Христофору фон Мекінгаузену і що російські воеводи не наважилися штурмувати Ревель після цього.

Цар кричав:

— Якби не ваші поради зачекати та не поспішати, я б давно володів і Ревелем і Ригою! А тепер воевод привчили оглядатися та боятися!

Не знаю, що відповідав Адашев. Мабуть, промовчав. Він тепер дуже багато часу перебуває дома, посилаючись на хворобу. Гадаю, що падіння Адашева засмутить небагатьох, незважаючи на те, що він справді незвичайна людина. І ось чому. Адашеву великий князь доручав розбирати суперечки між боярами й дворянами, між багатими й бідними. В подібних суперечках кожна сторона завжди вважає себе правою, і, природно, Адашева визнали за ворога і багато бояр і багато дворян. А ті, кому він допоміг, звичайно, не відчувають особливої вдячності. Вони й так вважали, що повинні бути переможцями.

До Москви повернувся друг Адашева князь Курбський. Його було прийнято привітно й одпущено відпочивати в свої ярославські помістя. Перед від'їздом Курбський, здається, бачився віч-на-віч з Адашевим.

Є чутки, що князя Шуйського скоро буде замінено в Лівонії князем Дмитром Курлетьевим. На Шуйського сердяться за Ревель. А Курлетьеву, приятелю Адашева, хочуть, здається, дати нагоду довести відданість цареві не на словах, а на ділі.

Ваша милість! Я і мої добрі знайомі в Москві не маємо права, звичайно, судити про вчинки королів, але я мушу написати, що багато хто з наших одновірців у Московії дивуються з того, що великому князеві Івану так легко віддають Лівонію.

Ніхто з нас не має сумніву, що відсіч цій потворі буде дано. Ми також розуміємо, що не завжди легко зібрати потрібні військові сили. Однак якщо військ ще не зібрали, то можуть діяти послани!

Мене повідомили, що цар Іван найбільше боїться одночасного протесту Швеції, німецького імператора та короля Польщі й Литви Сигізмунда-Августа.

Рішуче подання цих могутніх володарів присадило б московитів і могло б скоротити їхні апетити.

До речі, сповіщаю, ваша милість, що, прагнучи поліпшити торговельні справи, цар настійливо спонукає тутешніх купців вести справи з Англією через Студене море. З цією метою там будується нове місто і будуватимуть кораблі. Крім того, англійці побудували свої двори в Холмогорах і Вологді, на шляху до Москви. Вони ж обіцяють цареві майстрів для будування морських кораблів, що могли б плавати з Риги й Ревеля до Лондона.

Здійснення подібних планів підірвало б і Швецію, і німецького імператора, й Польщу. В Москві це ясно усвідомлюють. Чи усвідомлюють це в нас на батьківщині?

Я молю бога, ваша милість, щоб він примусив державних мужів усіх країн істинної віри прозріти й покласти край Івановому хазяйнуванню на узбережжі Лівонії.

Нехай не думають у нас, що Іван такий сильний, як може здатися завдяки теперішнім успіхам росіян.

За моїми відомостями, в Лівонії не більше п'ятнадцяти тисяч ратників.

Підірвана торгівля дається взнаки. Іноземні товари в Московії важко знайти. Багато купців розорилося. Подорожчало все, навіть хліб. Новгородці, псков'яни, а втім, і купці інших міст, які завжди мали справу з Лівонією, ремісники, з майстрових людей мають роботу тільки ті, хто працює на війну. Литці, сідлярі, лимарі, порохівники, списники, бронники та до них подібні. Решті дуже скрутно.

Жалюгідна подоба до штанби, котру тут заснували, давно нічого не виробляє все з тієї ж причини військових дій, витрат на війну та перервану торгівлю.

Дістати в Москві паперу майже неможливо. Його продають мало не потайки й утричі дорожче.

Я не хочу вас обманювати, ваша милість. Звісно, загальний дух москвітян не можна назвати сумним. Звістки про перемоги підтримують людей, вселяють їм надію на шкоро й шасливе закінчення війни, на поліпшення життя.

Та як тільки війна затягнеться, як тільки росіяни почнуть зазнавати поразок чи бодай битися з перемінним успіхом, обстановка загостриться.

Дадуться знаки втрати — і невинуваті, й ті, що не окупаються, витрати, застій у торговельних справах.

Якщо кримський хан збереться в силі, то становище великого князя стане сумним.

Дай боже, щоб це сталося швидше!

На закінчення, ваша милість, змушений знову просити у вас грошей. При теперішній московській дорожнечі вони особливо потрібні. Я вважаю, що якихось сто талерів не будуть вам великою витратою, мені ж вони дозволять підтримувати необхідні зв'язки.

Молю бога продовжити ваші дорогоцінні роки!

Ваш найпокірливіший слуга...»

Розділ V

Друкарня не працювала. Маруша Нефедьев, посилаючись на немощі, упросив митрополита відпустити його на спочинок. Поїхав у підмосковне сільце і в Москві з'являвся рідко коли. Никифора Тарасова теж відпустили назад у Київ. Диякон Карпо помер. Із друкарів лишилися тільки Іван Федоров, Андроник Тимофеев та Васюк Никифоров.

Сиділи, писали книжки, звіряли тексти Євангелій і Апостола, який задумано було друкувати, одержали від митрополита й Адашева багато рукописів, а також грецькі та німецькі книжки. Чекали, може, щось зміниться?

Нічого не мінялось.

Ларкові розповіді про те, що твориться в Лівонії, викликали жах. Ще хай би самі татари та черемиси мучили й убивали! Так ні, й свої, християни, росіяни, теж лихе творили.

— А ти якою уявляв собі війну? — з прикрістю спитав Ларко здивованого Івана Федорова. — Ми ще по-божому... А дорвалися б німці до нашої землі, ще не того натворили б.

Ларко побув у Москві недовго — поспішав у свої села: зібрати податі, доглянути господарство, привести ще з десятків ратників.

Михайло Твердохлебов, трохи лаючись, взявся до торгівлі з англійцями.

Готувався по першопутку їхати до Холмогор.

Осінь випала дощова, непролазна, тривала. Зливу змінював дощичок, після дощичка — знову злива.

Мокрі баби повзали в городах, стараючись швидше впратися з овочами.

Бігаючи босим, захворів Івась. Горів, метався. Іван Федоров через Еверфельда запросив німецького лікаря, старого Миколу Любчаніна, щоб той пустив хлопчаківі кров. Лікар пускати кров не став, дав якихось порошоків, Івасеві полегшало.

Сидячи тепер дома, Іван Федоров уважніше придивлявся до сина. Обличчям він з роками дедалі більше був схожий на Ярину. Це і хвилювало, й тривожило. Дівоча краса хлопцеві ні до чого, та й вдача бабська, що відчувалася в Івася, добра не віщувала.

Можливо, тому, що був слабенький, а може, через те, що сусіди все ще скося дивилися на Федорова, Івась мало дружив з однолітками. Часто сидів у хаті сам, поринав у мрії, та до письма й книжок цікавості не виявляв. Грамота давалася йому важкувато. Писав незугарно, чужими мовами не цікавився. Це сердило Івана Федорова. Він вичитовав синові, карав його. Траплялося, й бив. Івась кріпився, терпів, але зрештою заходився плачем. Не стільки від болю, скільки від образи.

Івана Федорова починали мучити докори совісті. Єдиного сина, сироту, який ласки не знає, недоглянутого, як чужого, шугонув... Ех!

Підходив, невміло гладив русяву голівку, поплескував хлопчика по спині, що аж здригалася.

— Ну гаразд... Не гнівайся на татка...

Ні, не вдалося йому життя!

Невідомо вже, чи трапиться в ньому ясна, погожа днина, чи так і піде воно з дощичка на зливу, як нинішня осінь...

Якось Іван Федоров одвідав Маврикія. Спитав про здоров'я митрополита. Здається, на останній відправі в соборі, коли патріархову грамоту читали, митрополит Макарій зовсім погано почував себе.

— Нездужає, нездужає, — підтвердив Маврикій. — По-старів вельми... Та ще й новини кепські.

І пошепки сказав, що війська в Лівонії після перемог зазнали й гіркоти поразок.

— Гермейстер Фірстенберг, бач, зібрав грошей, найняв солдатиків. Напали на наших. Місто Рінген узяли. Голову тамтешнього Ігнат'єва на палю посадили. Решту посікли. Хоч і невелика перемога — наших усього дев'ять

десятків стрільців було, — та все ж не гаразд. І, крім Рінгена, глухі містечка зачепили німці... у Псковщину зайшли. Там безчинствують.

— А чого ж Курлетєв?

— Допомоги просить. Государ гнівається. Послав до нього раті з Пскова і Шелонської п'ятини, але велів сказати, щоб умів своїми воїнами справлятися.

— Це ти мене не порадував... Про друкарню теж, мабуть, нічого доброго не говориш?

— Не мовлю.

— Отак...

Рік скінчився. Почався новий. Государ знову напустив на лівонців татар, черемисів і п'ятигорських черкесів під командою князя Мікулінського-Пункова. Князь пройшов до самої Риги, знову розорив жителів Лівонії, та ніяких міст не взяв, фортець не захопив.

Рицарі бідкалися перед чужими дворами, просили допомогти звільнитися від нашествия.

З весни знову зачастили до Москви посольства. Першим з'явився литовський посол Тишкевич. З литовцями ждали розмови про кордони, про Смоленськ, Полоцьк та Київ і готувалися, боячись татар, піти на поступки. Але Тишкевич завів мову про Лівонію, і переговори з ним припинили.

Потім прибув посол від старезного дідка Густава Вази — шведського короля, який, за чутками, вже трохи з глузду зсунувся. Швед ні на чому не настоював, тільки не сміливо просив пощадити Лівонію.

Його висміяли.

З великою шанобою зустріли посла нового датського короля Фрідріха II. Щоправда, послові дали відсіч, як тільки він згадав Коливань і Вірляндію: нехай, мовляв, ваш король цих земель своїми не називає! Вони надбання князя Ярослава, який заснував Юр'єв, що його німці перехрестили на Дерпт.

Проте на прохання посла — дати лівонцям перемир'я — погодилися. Дали півроку, з тим щоб гермейстер сам чолом цареві Івану Васильовичу бив.

Ці переговори вів знову Олексій Адашев.

Скидається на те, що він і Сильвестр після невдач воевод минулої осені набували колишньої шани.

Митрополит Макарій, усе ще думаючи про друковані книжки, домовився з Адашевим, що той виправить перші глави Діяній Апостольських.

Іван Федоров ходив до Адашева по аркуші, але Адашев поки що нічого не виправив. Тільки заспокоїв:

— Не сумуй. Скоро й тобі радість випаде. Одержимо гроші з гермейстра, штанбу добудуємо, попрацюєш!

Був Адашев веселий, жартував, радив подумати про новий шрифт і нові заставки.

— Книжки видаватимемо добре! — пообіцяв він. — А колишні шрифти грубі, та й заставки дуже однакові.

І настійливіше, ніж досі, радив очищати текст від старих слів і незрозумілих висловів.

— Знову чаклують! — чув Іван Федоров у себе за спиною незадоволені вигуки переписувачів. — Не начаклувалися ще.

Акіндін пробігав мимо, відвертаючи спиту морду, наче не пізнавав.

Федоров зважився попросити в Адашева грошей на новий верстат.

Але Адашев відмовив. Федоров помітив: від веселості окольного не лишилося й сліду. Стурбований. Говорить уривисто.

Скоро зрозумів, чому. Гермейстер Фірстенберг і не думав їхати до Москви або посилати послів. Він скористався з передишки, щоб зібрати війська й заручитися допомогою польського короля Сигізмунда-Августа.

Кoadьютор гермейстра Гергард Кетлер підписав з поляками договір про допомогу. Лівонці пішли на те, що віддали в заставу Польщі багато своїх земель з умовою, щоб після перемоги над росіянами викупити їх за шістьсот тисяч гульденів, тільки б поляки втрутилися у війну своєю силою.

Ратники Миколи Радзівілла, віленського воеводи, зайняли замки Росітен, Сельбург, Дінабург, Люцен і Бовсько.

Гетьман литовський Григорій Ходкевич збирав війська.

А царські воеводи дримали.

У жовтні Захарій Плещеев, начальник над великою раттю, прочув, начебто гермейстер і коадьютор збираються на нього напасти.

Плещеев виступив у поле. Російська сторожа захопила «язиків». «Язики» підтвердили все, що знав Плещеев, але не сказали, що лівонські війська вже під боком.

Полки розташувалися на ночівлю, не виставивши доброї сторожі, зовсім не думаючи про небезпеку.

Тим часом під прикриттям густого туману Фірстенберг і Кетлер підійшли до росіян упритул і вдарили з усієї сили.

Лівонці вчинили справжнє побоїще. Полягло в бою бага-

то воєвод і дітей боярських, не кажучи вже про тисячі загинувших ратників. Сам Плещеев ледве врятувався від лівонської погоні.

Торжествуючи перемогу, Кетлер кинувся до Дерпта, п'ятдесят днів намагався взяти його облогою і хоч не взяв, та захопив коло нього російські обози й купецькі товари.

Потім підступив до Лаїса, завдав утрат російським загонам і там.

Тільки ремство кнехтів, котрі вимагали виплатити їм платню, примусило Кетлера відступити до Оберпалена.

Цар розлютився. Весь гнів обрушив на Адашева і Сильвестра. З їхньої, мовляв, провини повірив проклятим датчанам, проклятим рицарям, з їхньої провини лівонці зібралися в силі!

Сильвестра цар заборонив пускати до себе. Коли піп попросив відпустити його в монастир, відповів згодою.

Мовив начебто при цьому:

— Чим скоріше, тим державі краще. Нехай гріхи замолює!

А Олексія Адашева усунув від Посольського приказу. Наказав йому збиратися й їхати до Лівонії, у військо.

— Покутуй провину!

Останній раз Іван Федоров побачив Олексія Адашева напередодні його від'їзду.

Адашев був задумливий, стомився.

Відаючи Федорову, щоб передав митрополитові, аркуші Діяній Апостольських, перебрав їх, погладив долонею.

— Жаль, мало встиг я... — сказав Адашев. — Ну, нічого. І без мене справитесь... Адже справитесь, Іване?

Іван Федоров схвильовано вклонився.

— Дай тобі господь бог удачі, Олексію Федоровичу! Багато добра від тебе бачив. Чекатиму. А може, зглянеться доля.

— Доля!.. — гірко посміхнувся Адашев. — Ні вже, від моєї долі добра не діждеш... А ти дерзай. Роби, як думали: щоб усім святе слово зрозуміле було! Без цього покірливості й лагідності людей не навчиш...

Це була їхня остання розмова.

Наступного ранку Олексій Адашев поїхав з Москви, діставши наказа сісти воєводою у Фелліні, в маленькому лівонському містечку з невеличким російським гарнізоном.

— Пропаде! — сказав диякон Маврикій. — О, господи! Гріхи, гріхи...

Друкарню довелося знову замкнути.

Настала зима. Довгі вечори й ночі. Глухі замети. Загублена на небі крижинка місяця.

Напарившись у бані до знемоги, Ларіон відлежувався в передбаннику, відчуваючи солодку німоту й розслаблення, потім накинув поверх спіднього шубу, вступив у валянки і, все ще дихаючи спекою, попростував до своєї хати.

В очі било січневе холодне сонце. Сніг рипів, блискотів, трохи пахло твердим антонівським яблучком.

«Ач яка благодать, хай тобі грець!» — шулячись, подумав Ларіон.

У хаті було чути ситний дух нещодавно напечених пирогів, гусятини й меду.

Очманілі куховарки накривали на стіл. Ларіонова втіха — лебідонька, дочка кабального смерда Антипа, дівка Секлетея, яка вже звикла до нового свого становища, милувалася собою в кругле срібне люстерко, прихоплене в Дерпті.

Надувала пухкі губи, схиляла збоку вбік голову в перлинній кичці.

«От дурна!» — розчулено подумав Ларіон.

Скинувши шубу, одягнувся в сукняні штани, в синю шовкову сорочку, в скарлатний каптан.

— Гей, баби! — крикнув. — Голодом заморити хочете?

— Припрошуємо, батечку, пообідати! — вклоняючись, проспівала старша з куховарок. — Усе зготували, як велів.

Розвеселившись, Ларіон звелів кликати дівок і домрачків, які є.

Набилася повна хата народу. Ларіон не скупився.

— Пий! Раз живемо!

Заставив дівок танцювати й співати. Обдаровував пряниками, горіхами. Парубкам і мужикам поставив відро гарячого вина.

Одна пісня Ларіона розжалобила. Підпер щоку рукою, у ведмежих очах блиснула сльоза.

Мужики, сп'янівши, лаялися один з одним.

— Геть звідси всі! — схопившись, загорлав на них Ларіон. — Холопи! Я кров за них проливав, а в них ніякої поваги немає!

— Не репетуй! — сказав хтось. — Ач який горлань!

А ось спитаємо: навіщо дівку собі забрав та її зіпсував?
А якщо в суд?

— Суд?!

Він кинувся до світлиці, вискочив звідти із шаблею в руках.

— Кому суд?!

Змахнув клинком, свиснув над чиеюсь головою, зачепив жалою шматочок шкіри.

— Рятуйте, вби-и-ивають!

Мужики й парубки, перелякані, повибігали з хати. Дівки за ними. Секлетея сповзла під стіл. Голосила там.

Ларіон тяжко дихав. Почувши, що хтось іде, ступив наперед, занесши шаблю.

У двері протиснувся закутаний у кожух гонець князя Курбського Ларіонів знайомий Гарасько. Відскочив.

— Ти чого це?

Ларко пізнав гінця, кинув геть шаблю, розреготався.

— Завмер, герою?! То не на тебе. На смердів... Дай обійму! Догодив! У самісіньку годинку завітав!

Гість скинув кожуха, випив чарку з дороги, ухнув, обтер рукою губи.

— Міцна!.. Чого воюєш?

— Нудно! Смерди — хами. Сідай, бенкетувати почнемо!

— Звістка в мене...

— До біса лахматого всяку звістку! Бенкетуємо!.. Секлетеє! Вилазь! Глянь, який гість до нас!

Ранком Гарасько, похмелившись, стурбовано повідав:

— Чуєш, Ларіоне! Наказав князь їхати тобі до нього. І ратників брати.

— Навіщо?

— Знову на государеву службу кличуть. Знов, бач, у Лівонію.

— Ех, тоді побенкетуємо наслідок!

І вони пили, галасували, парилися в бані з бабами ще три дні. А на четвертий опухлий Гарасько заліз у сідло, а Ларко, нахлебтавшись огіркового розсолу, заклопотався, забігав, почав збиратись.

Зимовий шлях позаносило. Їхали один за одним. У кожній з ніздрів валила пара.

Цар приймав князя Андрія Курбського віч-на-віч. Видно було, що чекав нетерпляче його приїзду. Радів, усміхався, часто торкався руки Курбського, розпитуючи про здоров'я, про дружину й синів.

Курбський, занепокоєний долею Сильвестра, Адашева, Курлетьєва й інших Іванових радників, турбувався й за себе, тому відповідав стримано, дивився допитливо.

Цар зрозумів причину стриманості князя Андрія. Враз перестав розпитувати його. Помовчав. Дивлячись поверх плеча Курбського в далекий куток покою, криво посміхнувся:

— Ну, викладай, що тобі вже нашепотіли...

— Шептатися я, государю, не звичний, — холодно відповів Курбський. — А чув усе.

Іван подався до князя всім тілом, уп'явся в нього змученим поглядом.

— Що все? Що все? Бояри злобують, наклеп розпускають, невдячним мене ославили!.. А що Олешко й Сильвестр говорили, ти знаєш? Ти бився, воеводи гинули, а вони тут сіті навколо мене плели! З послами цяцькалися! Затьмарили мені розум, на перемир'я вмовили, коли не можна було лівонцям і годину передиху давати! І що! Плещеєва розбито, міста лівонці облягають, беруть, обози мої грабують!

Цар схопився з місця.

— Ти теж проти війни з лівонцями був, а от послав я тебе, і ти вірно боровся, бився, тягот у походах зазнавав. А вони? Вони вперто стояли на своєму, гидке творили. Чи так християнам і добрим радникам діяти належало? Скажи, Андрію, так? Скажи!

Курбський вагався.

— Трудно вірити, государю, що зі злим наміром вони...

— Якби зі злим, страти їм було б мало! Від гордині, від нерозуму! А все ж з їхньої ласки державі шкода! Гермейстер і єпископи склавши руки не сиділи! Он від імператора Фердинанда вже гонець приїздив. Вимагають, бач, залишити Лівонію. Вона, мовляв, імперська. А від Сигізмунда й досі посол у нас сидить. Мартин Володкович. Уже й Сигізмунд сунеться. Йому, мовляв, імператор Лівонію доручив, ідіть звідати! Дулю Сигізмундові! І Фердинандові дулю! Але ніхто б і не втручався, коли б не гаялися й воювали як слід! Чи гармат було мало? Пороху не вистачало? Чи люців я шкодував?

— Ти нічого не шкодував, государю, твоя правда.

— Ти знаєш, знаєш, Андрію! То чому невдач зазнаємо? Не хотіли бояри цієї війни. Проти них я, бач, вирішив! Тільки тому!.. А ти як гадаєш нині? Поступитись? Упокоритись?

Курбський похитав головою.

— Ні, государю. Коли вже почали, треба до кінця доводити.

Іван аж просяяв, простягнув до Курбського руки.

— Люблю тебе, князю Андрію, за вірність твою. Не з тих ти, хто нишком шипить. Що не подобається, вголос скажеш. А про державу і віру подбати доведеться — ти перший! Я ж, Андрію, все пам'ятаю. І рани твої казанські пам'ятаю, і як хана ти бив кримського, і як князків у Сибіру підкоряв мені! Інші можуть зрадити — ти не зрадиш. Благородний ти! Чистий серцем і душею!

— Рід Курбських, государю, завжди своїй землі і вірі чесно служив.

Іван мовби не розчув, що князь сказав «своїй землі», а не «цареві», пустив обмовку князеву повз вуха.

— Знаю, знаю, тому й полюбив тебе більше за всіх інших. — Стишивши голос, признався: — Прикро мені, Андрію. Прагну до єдиного — віру утвердити, християн оборонити, державу зміцнити. А хто розуміє це? Про себе лише всі думають!.. Тільки митрополит і ти розумієте благо держави. Нікого більше не бачу довкола себе розумом дозрілих.

— Государю, російська земля ніколи не була бідна на розумних мужів. Боюся, не хочеш ти бачити їх.

— Хотів би, Андрію! Хотів би! Не бачу!

— Вірю я, государю, що виправдається перед тобою Олексій Адашев. І Курлетьев і Плещеев теж провину знімуть.

— Дай боже! Та поки що самої біди натворили. Погано, князю Андрію, у Лівонії!

Вони ще довго бесідували, міркували про польські, литовські, шведські й кримські справи, а наприкінці знову повернулися до розмови про рать.

— Тепер, після втечі моїх воевод, я мушу сам іти на Лівонію або тебе, мого любимого, послати! — сказав цар. — Більше нікому! Йди, князю, послужи мені! Чи готовий ти до цього?

— Готовий, государю, — відповів Курбський. — Скажи, коли йти звелиш.

Цар вирішив московській раті виступити, як тільки скінчиться весняне бездоріжжя.

— Усе виконаємо, — сказав Курбський. — Не сумнівайся, государю. З божою допомогою лівонців розіб'ю вщент. Не вперше.

Князь Курбський дотримав свого слова. Навесні очолювані ним війська увійшли в Лівонію і вирушили до міста Вайсенштейна. Тут захопили «язиків». «Язики» розповіли, що обраний під Валком замість Фірстенберга новий гермейстер Гергард Кетлер пішов із Ревеля і стоїть з великим військом за п'ятдесят верст від міста, серед боліт, які прикривають його кнехтів. У гермейстера п'ять кінних та чотири піших полки.

У Курбського було лише п'ять тисяч ратників. Проте він зважився дати бій.

— Кнехти — нікудишні вояки, — сказав він воеводам. — Мені відомо, що єпископи езельський та ревельський налякані. Вони продали свої володіння шведському герцогові Магнусу й виїхали в Німеччину. Не здивуюся, коли дізнаюсь, що й гермейстер більше думає про втечу, аніж про битву. Отож ми його поб'ємо, а може, й введемо з ладу.

Найближчим прибічникам, у тому числі й Олексієві Адашеву, князь повідав ще й таке:

— Переможемо — розвіємо всі наговори. Доведемо государеві, що не правий він, злобу на нас затаївши.

Курбський двинув війська просто через болота. Ратники іноді брели по пояс у воді. Кінноті довелося спішитись. Гармати у багnistих місцях тягли на руках.

Стояла спека. Дурманно пахло буяхами, гнилою, не придатною для пиття водою. Люди обливалися потом, мучилися від згаги, провалювались у трясовину, видиралися з неї і знову йшли та йшли.

Напередодні трійці передові загони лучників зав'язали перестрілку з Кетлеровими кнехтами, які займали високе, сухе поле.

Росіяни пускали стріли, кнехти відповідали вогнем з пищалей та гармат.

Насувалася примарна лівонська ніч. Курбський послав підганяти Великий полк. Версту, що лишилася, ратники з останніх сил бігли. Курбський звелів військам годину перепочити. Біла ніч тривала, м'яка й ніжна. Кнехти, гадаючи, що до ранку росіяни не вирушать, припинили вогонь. Осмілівши, десь в кущах затьохкали солов'ї.

Воеводи підняли людей. Ударили російські гармати. Ки- нулася вперед, із проклятих мочарів на сухе, кіннота. З лайкою та криками посипали піші.

Дійшли до лівонців. Зчепилися врукопашну. Рубали, кололи, шматували і самі падали на политу кров'ю землю, щоб ніколи вже не підвестися.

Не витримавши рукопашного бою, лівонці подалися, по- бігли до річки, що була в їхньому тилу. Під безладним на- тиском юрби єдиний міст провалився.

Кетлер метався на коні, намагаючись зібрати війська, підбадьорити їх. Але, довідавшись про катастрофу, покинув солдатів, уплав переправився на протилежний берег річки і поскакав геть. Над ранок від дев'яти лівонських полків ні- чого не залишилося. Кнехти розбіглися. Переховувалися у траві, у хлібах, у болотах. Їх вишукували, рубали. У полон потрапило сто сімдесят лівонських дворян. Росіяни втрати- ли усього кілька сотень пораненими й убитими.

Перемога була повна.

А незабаром завдали ще одного нищівного удару по лі- вонських рицарях.

Рухаючись із Дерпта на фортецю Феллін, де засів ко- лишній гермейстер Фірстенберг, Курбський та інші воеводи дізналися, що поблизу Ермса на них задумав напасти мар- шал Філіпп Бель.

У Беля було чудове численне військо. Рицарі називали його «останньою надією Лівонії».

Воеводи й виду не подали, що знають про задум Беля. Зупинили військо немовби на полуденний відпочинок, ви- ставивши лише незначну сторожу.

Здавалося, російський табір безтурботно спить.

Філіпп Бель не міг пропустити такий сприятливий мо- мент. Захована в лісі лівонська рицарська кіннота і піші кнехти вийшли із засади й кинулися на ворога.

Тим часом могутні загони російських військ, що їх міс- цеві селяни провели в тил Бею, уже приготувалися до атаки.

Лівонці, котрі наступали, раптом побачили, що вони ото- чені з усіх боків.

Лівонські ряди змішалися. Зчинилася паніка. Солдати кидали зброю і здіймали руки.

«Остання надія Лівонії» наказала довго жити.

Самого маршала Беля спіймав холоп Олексія Адашева. Крім Беля, в полон потрапили всі одинадцять лівонських воевод — контурів — і сто двадцять рицарів.

Ларко захопив двох контурів і сімнадцять дворян, але й сам був поранений.

Поранених відправили на підводах у Дерпт.

А князь Курбський, Адашев, князі Шуйський і Мсти- славський, взявши з полонених слово, що вони ніколи більше не повернуть зброю проти царя, разом із Белем та конту- рами до ранку бенкетували.

Російські воеводи вихваляли хоробрість лівонських ри- царів, лівонські — російських проводирів.

Бенкетові завадили були лівонські селяни, приславши до воевод своїх ходоків. Ходоки пояснили, що лівонці ото- чили садибу, де зібралися німецькі поміщики, і просять під- моги.

Князь Курбський велів гнати чорних людоців геть. Над ранок стало відомо, що на виручку німецьким дворянам прийшли рейтари фон Мекінгаузена, чернь було розбито і покарано.

— А Мекінгаузен де? — спитав Курбський.

— Пішов до Риги.

— Чого ж мене тривожите? Пішов, то хай іде! Бог з ним. Мені Фірстенберг потрібен...

Російські війська одних за одними розбили тих, що поспішали у Феллін, на допомогу Фірстенбергові, лівон- ського ландмаршала та литовців гетьмана Ходкевича, а двадцять першого серпня після канонади прийняли ключі від міста й фортеці Феллін.

Здавалося, що з Лівонією покінчено.

Написавши цареві переможну грамоту, князь Курбський відправив до Москви разом із нею і полонених.

У листі Іванові князь повідомляв, що лівонські маршали й контури — знатні й достойні рицарі і що обіцяв їм цар- ську милість.

«Відомі вони родами й доблестю, — писав Курбський, — а тому, государю, і обіцянку таку дав. Бо не годиться до- стойних принижувати».

Була осінь. Наближалася зима. Російські загони розі- йшлися по зайнятих містах.

У ці дні в далекій від Лівонії Москві обрадуваний пере- могами цар смиренно вислухав митрополита, який докорив йому тим, що він забув божественні справи.

Митрополит нагадав цареві, що він і досі не дав грошей на добування друкарні — штанби, забрав умілих ливни- ків і книжки не друкуються.

— У моїй казні грошей немає, — сказав митрополит. — Ти ж, государю, багато добра здобув у Лівонії. Чути, що й паперу франкського в тамтешніх містах дуже хорошого взяли. Для душі спасіння, звели друкарню налагодити. Ну як нам без книжок? Як?

— То діла ратні мене одволікали, — відповів цар. — Нині ж усього дам: і паперу, і грошей, і ливників... А чи друкарів ти зберіг, владико?

— Зберіг, государю. Та добре було б їх у твою палату царських майстрів примістити. Нехай уже одне діло роблять, не турбуючись про харчі.

— І багато їх?

— Зараз є троє, але, дасть бог, ще знайдемо.

— Ну й гаразд. Звелю писати указ. Ти скажи дякам імена цих друкарів.

— Скажу, скажу, государю...

Осіннього дня Івана Федорова покликали в Розрядний приказ. Там дяк Іван Висковатий об'явив, що Іван Федоров, Андроник Тимофеев і Василь Никифоров віднині вважаються друкарських справ майстрами.

Цар і государ всія Русі Іван Васильович поклав на них турботу про друковані книжки, налагодження штанби і платитиме за це жалування.

— Андроникові Тимофееву за будуванням двору пильнувать, — сказав Висковатий, — а тобі та Василеві Никифорову верстати і шрифти налагоджувати. Чув?

— Чув, чув! — радісно відповів Іван Федоров. — Спаси й борони, боже, царя Івана Васильовича!

Розділ VI

Життя Івана Федорова майже два роки плинуло у спокійній праці, без колишніх турбот про шматок хліба. Установлене царем жалування виплачували справно. Від роботи над шрифтами ніхто не відволікав. Олова давали, скільки попросиш. Привезли французький папір, цупкий, білий, зі знаком міста Парижа — веселим, під вітрилами корабляком. Папір чекав, друкуй тільки!

Друкарі розділилися. Василь Никифоров і Андроник Тимофеев різали свій шрифт, Іван Федоров з майстром Петром Тимофеевим, що приїхав з Литви, з Вільни, — свій.

Рисунки шрифтів затвердили цар та митрополит. Цар забажав, щоб Апостол, який готувався до друку, надрукували федоровським шрифтом.

Шрифт удавався: тонкий, гарний півустав, трохи нахилений вліво, він нагадував найкращі московські рукописні книжки.

Було схвалено й заставки. Різав їх Федоров разом із Петром Тимофеевим, що прозивався Мстиславським — за рідним його містом.

Частину заставок зробили широкими і поле в рамках оздобили тонким переплетінням пишних квітів і плодів, стеблинок трав та шишок.

У різьбленні відмовилися од звичної форми. Заставки зробили не у вигляді літери «п», як рисувалося у давні часи, а прямокутні.

До першого аркуша вирізали фігуру Луки Євангеліста, що сидить, тримаючи на колінах розгорнуту книжку. Зразок узяли з німецької Біблії, а колонки навколо Луки зрисували з колонок кремлівських палаців.

Маврикій, розглядаючи рисунки перед тим, як подати їх митрополиту, засумнівався, чи гоже зробили, що німців учителями взяли. Та митрополит і цар нічого поганого в рисунках не знайшли.

Різьблення, відливка пунсонів, а потім і літер вимагали наполегливої, безперервної, з ранку до вечора, праці.

Потім довелося деякі пунсони міняти, відливати нові літери.

Робота радувала. З Петром Тимофеевим Іван Федоров порозумівся швидко, і заприятелювали вони міцно. Подобалося Федорову, як без зайвих слів, моторно і вправно працює литовський майстер.

Петро Тимофеев бував у Німеччині, він дав багато порад щодо виготовлення літер, верстання книжок, палітурної справи.

І все було б добре, живи собі та працюй, аби не сумніви, які дедалі дужче й дужче бентежили Федорова, позбавляли його душевного спокою і через які життя ставало нестерпне.

Навіть самому собі страшно було признатися в тому, що переживав.

Хиталася його віра у справедливість і мудрість царя Івана.

У справедливість і мудрість вселенського государя, глави всього християнського світу.

Іван Федоров з дедалі більшою тривою спостерігав за тим, що діється навколо.

І дедалі важче ставало виправдувати те, що коїлось.

Ще тієї зими, що настала за перемогами князя Курбського, було сподіяно жорстокість.

Цар не помилював присланих у Москву полонених. На допиті в Івана рицарі трималися гордо, відмовилися визнати його своїм володарем, а маршал Філіпп Бель пострікнув царя безчинствами татарських орд.

Філіппові Белю краще було б мовчати. Адже сам лютував над чужинами не гірше за татарина.

Однак і цар учинив з німцями негоже. Філіппа Беля, його брата Вернера, контура гольдингенського, а з ними ще трьох рицарів: Генріха фон Галена — фогта баушенбурзького, Христофа Зіброва — фогта кандавського, і Рейнгольда Зассе — провели заради втіхи московськими вулицями. З рицарями погнали старезного Фірстенберга.

Оточені стрільцями й царевими ближніми дворянами: Малютою Скуратовим-Бельським, братами Грязними, Шуриновими, Яковлевими, — рицарі повільно брели між тісними стінами натовпу, що позбігався.

Без шуб, в самих камзолах, з непокритими головами. Христоф Зібров — кульгаючи на пробиту кулею ногу, Фірстенберг — похиливши сиву голову, що трусилася, і плачучи, Філіпп Бель — нестямно стиснувши зуби і вперто дивлячись у крижану синяву січневого неба, фон Гален — волаючи про пощаду, а Вернер Бель — тицяючись з боку в бік, мов сліпий, і раз по раз падаючи від слабості, — ішли рицарі.

Дворяни безупинно били їх тугими, з бичачої шкіри нагаями. Нагаї розкошлатили одяг на плечах та спинах полонених, зі свистом шматували їхні тіла. На Ільїнці наглай Васька Грязного вибив праве око Філіппові Белю. Око викотилося і повисло на щоці кривавим яблуком. Бель похитнувся, але не зойкнув, тільки ще вище підніс голову.

— Народе! — п'яним, не своїм голосом кричав Григорій Грязний. — Дивись на кровопивців християнських! Дивись на супротивників великого государя Івана Васильовича! Звелів цар за беззаконня та знущання з православних катувати й стратити оцих гаспидів і насильників!

Народ дивився. П'яниці кривлялися і шпурляли грудками снігу. Жінки хрестилися і плакали. Торговий і майстровий люд похмуро мовчав.

Розходилися, ховаючи одне від одного очі.

Іван Федоров не пішов на Болото, де рицарям відтяли голови. З важким серцем побрів додому.

Якщо рицарі — мучителі, варвари, насильники, то цар повинен був, мусив стратити їх.

Але глумитися із беззбройного та безпомічного — це всупереч ученню християнському.

Нічим государ рицарів не принизив, тільки мучениками виставив, жалість до страждань їхніх пробудив.

Навіщо? Навіщо?

Ще нестерпніше стало, коли померла цариця Анастасія і почалося гоніння на родичів та ближніх Адашева.

Хвороблива, тяжко перенісши пологи трьох синів і двох дочок, цариця давно слабувала. Влітку сім тисяч шістдесят восьмого року, налякавшись пожежі, вона занедужала й померла.

Вороги Адашева й Сильвестра привселюдно, на всю Москву галасували, що Анастасію отруїли за намовою опального попа та опального окольничого.

— А піп Сильвестр і до цього чари на царицю напущав! — торочив знайомим боярин Олексій Басманов. — Іезавеллю називав лагідну сію голубицю, над слідами її бурмотів! Я сам бачив! Давно батенькові царю кажу: зловредний і лихий попик! Лютого покарання заслуговує!

У Москві знали: Басманови злобують на Адашева за минулі його суди над ними, а на Сильвестра — за підтримку Адашева, за те, що дурнями невченими Басманових у вічі називав.

Проте цар повірив наговорам на колишніх радників. Не дозволив Адашеву та Сильвестрові, котрі просили суду, з'явитися до Москви.

Олексія Адашева взяли під варту, посадили в темницю у Дерпті й там, у казематі мурованому, в холоді, тримали хворого на гарячку, доки не помер.

Сильвестра ж засудили соборно, не при ньому, заслали в Соловки, і по дорозі Сильвестр, якщо вірити чуткам, пропав...

Митрополит Макарій спершу намагався заступитися за звинувачених, намагався говорити цареві, що негоже людей судити, не вислухавши, але Іван Васильович розпалився образою, відмовився приймати Макарія, і той одступився від нещасних.

Маврикій тривожним шепотом повідав Федорову: — Чуєш, государ крикнув владіці нашому, що своїм заступництвом він йому Іоасафа нагадав... О лихо!

Федоров похитав головою. Іоасафа ж Шуйські прогна-
ли... Погана погроза! Негідна царя. Супротивна церкві. І не
на добре це, що цар і митрополит не заодно...

Кажуть, дуже любив цар Іван Анастасію, убивається,
через те й усі біди кояться. Та якщо так сильно любив, то
чому ж на восьмий день після смерті Анастасії посольство
у Краків відрядив до польської принцеси свататись?

Чому, як і колись, в розгул пустився?

Соромно слухати про те, що витворяє на бенкетах Іван
Васильович. А до цих соромітних, ганебних чуток ще й
кров домішалася безневинна...

Охоплений жахом, клякнув натовп на Болоті, коли стра-
чували рідню та близьких Олексія Адашева.

Дяки вичитували народові з государевих грамот:

— «За лиходійства, за умисел на життя государя всіа
Русі...»

Ну, нехай так. Хай Данило Адашев винуватий, хай його
тесть Туров, хоч і зовсім старий, також винуватий, хай
брати дружини Олексія Адашева — трое Сатіних — вину-
ваті, хай Олексієва приятелька Марія, хоч і славилася досі
благочестям, недобре замишляла! Хай!

А дванадцятирічний син Данила, якого кат на батькових
очах за волосся на плаху тягнув, — хіба він винуватий?

В Івана Шишкіна дрібних діточок сокирою порубали —
дівчинці одній шість років було — хіба вони винуваті?

А п'ять синів Маріїних, усі малолітки, що поклали на
плаху свої посинілі від морозу шийки, — хіба теж вороги?

Ридала Москва, дивлячись, як п'яні кати лівою рукою
тримають, мов курчат, дітей, що борсаються, а правою со-
кири підносять.

По-іродському вчинено. Забули завіти господні. Млосно
робиться від цього. І віри не ймеш, не віряться, що винува-
тий Олексій Адашев!

Коли б хто інший зрадив, повірив би, а Адашев... Хто
твори Івана Даниловича Пересветова про султана Махмуда
перший перебілював? Олексій Адашев! Про що ці твори?
Про те, що государеві невірних бояр треба звести, на слу-
жилих спиратися, одному царствувати! Хто перший ці тво-
ри читав і хвалив? Олексій Адашев! Хто життя і трудів не
шкодував для держави? Олексій Адашев! І ось маеш —
зрадник...

Ех, якби ж то ще не пам'ятати прощальних слів та гіркої
усмішки його! Може, легше було б! А так немає спокою.
До того ж, нечутний, як тінь, підповзає до серця страх.

ЕЖЕ ѠНІА ТОВА СІАГО ЕУАЛІА ГЛАВЪ
ВЪ ВЪ ВЪ ВЪ ОНЪ СІЕНІ О ТРОУЩІНЪ
РЪ ВЪ ІІ ѠПРОПОВѢЦІ ТВОЕНОЕ ЕМЪ
ОУЧЕНИ СПЕНТЕЛЕВЪ БЛЖНЫ ІІ СІ
ПРОСАЖЕНЪ МЪ ДЪ ЛХ ВІ
СОТНИЦѢ ЛОУНІ ВІ ѠАННѢ С
ТЕЩІ ПЕТРОВѢ МЪ ВЪ ЛХ А
НСЦѢ ЛѢ ВШІ ѠРАЗІ НЫ НЕ ДЖА ГІ ХІ
НЕ ПОВЕЛѢНІ МЪ СЛѢ НІ ТИ ІІ ЛГ
ЗАПРѢЩЕНІ В ОДА МЪ МЪ ІІ МЪ КГ
ДВОЮ БѢ СНОУ НЩОУ НСА МЪ АІ МЪ КД
ТРОЖДОВАТѢ МЪ МЪ Е ВЪ ГІ ІІ Ѡ С
МАТѢ ЕН МЫ ТАРН МЪ МЪ С ВЪ АІ
АЩЕРН АРХІ СІ НА ГО ГОВѢ МЪ ВІ ВЪ КЕ
КРОВОТОУ ЧІ ВѢ Н МЪ ГІ ОЛОУЦѢ КС

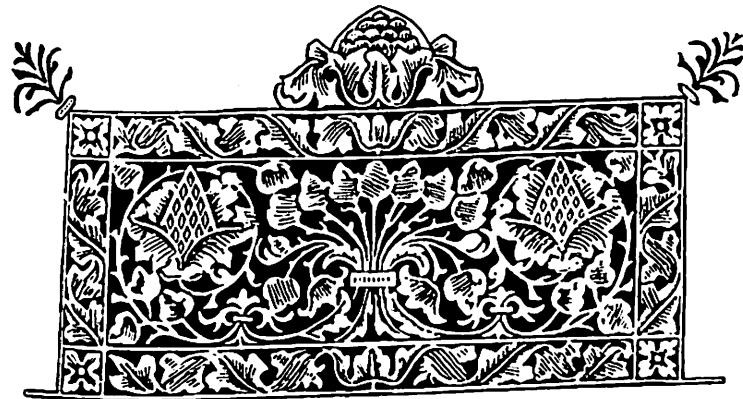
Л
Г
А
С
З
Н
А
Г
А
В
П
А
Е
С

СВЯТЫЙ ЕВАНГЕЛІЙ

ГЛАВЫ КОЕМОУ ЖДО ЕВАНГІИ ИЗЪ
БРАНЫМА СТЫМА, И ПРАЗНИ
КОМУ • ИЦЪ ЕПТЕВРИИ • И МА
ДИИ, А ДНЬ ИМАТЬ УАСОВЪ,
ВІ. АНОЦЬ, ВІ. НАУА ПКОКЪНО
ВЪЛЪТОУ. И ПАМА ПРПЕНАГО
ОЦАНШЕГО СІМЕШНАГО ПНИКА.
ЕВНОВДЪТЪ ШМ ГЛ, ГІ. И СІМЪ
ШМА ГЛ, МГ. С ПГО МУНКА МА
МАНТА. И ПРПЕНАГО ОЦАНШЕГО
ІШ ПНИКА. ЕВ ШІША ГЛ, Н.
ПЪГО СЩЕНО МУНКА АНДІМА.

Сторінки з Анонімного Євангелія —
московської першодрукованої книги.

ВЪНЪШНІЕ СЪВЪТЪ

ВЪНЪШНІЕ СЪВЪТЪ
НАЧАЛО ЕВАНГІИ ІСХВА
НА БЖІА. ЯКОЖЕ ЄСТЬ
ПИСАНО ВЪ ПРЦЪ. СІАЗЪ
ПОСЫЛАЮ АГГЕЛА МОЕГО
ПРЕДЦЕМЪ ТВОИМЪ,
ИЖЕ ОУГОТОВИ ПЪТЬ
ТВОЮ ПРЕ ТБОЮ. ГЛА
САВОПИЮЩАГО ВЪ ПЪ
СТЫНИ ОУГОТОВАТЕ
ПЪТЬ ГНЬ ПРАВЫ ТВОРИТЕ СЕ
САГО. БЫСТЬ ІШАНЪ КРТА
И ПР ПР СЩЕНО ІЕМЪ

ЗА
А

КНИГА РОДСТВЪ ІСУСА СНА

ГЛА
А

ДВАВА, СНА АВРААМА.
 АВРААМЪ РОДИ ІСАКА. ІСАА
 КЖЕ, РОДИ ІАКОВА. ІАКОВ
 ВЖЕ РОДИ, ІЮДУ ІБРАТІЮ
 ЕГО. ІЮДАЖЕ РОДИ, ФАРЕСА І ЗАРА
 ШДАМАРЫ. ФАРЕСЖЕ РОДИ, ЕСРШ
 МА. ЕСРШМЖЕ РОДИ, АРАМА. АРА
 МЖЕ РОДИ АМІНАДАВА. АМІНАДА
 ВЖЕ РОДИ, НААССУНА. НААССУ
 НЖЕ РОДИ, ГАЛМШНА. ГАЛМШНЖЕ
 А ДА ПРЖТВО ХВЫМЪ СТЫ ШЦЪ.

Наоумъ прркъ . главъ , Г . МА
 Чбвакѹмъ прркъ . главъ , Г . МВ
 Софоніа прркъ . главъ , Г . МГ
 Фгген прркъ . главъ , В . МА
 Захаріа прркъ . главъ , ДІ . МЕ
 Чулахіа прркъ . главъ , А . МС
 Прѣвые маккавѣнскіе . главъ , СІ . МЗ
 Вторые маккавѣнскіе . главъ , ЕІ . МН
 Третіе маккавѣнскіе . МД
 главъ , З .

ОГЛАВЛЕНІЕ КНИГ НОВАГО

ЗАВѢТА .

Прінде бо истинна гь нашъ іс хс
 снъ слово бжїе , начнаетъ евлїе .

Евлїстѣ	МА	ГЛА КН .	ЗА	РСІ .	Н
Евлїстѣ	МА	ГЛА СІ .	ЗА	ОА .	НА
Евлїстѣ	ЛУ	ГЛА КА .	ЗА	РАІ .	НБ
Евлїстѣ	ІО	ГЛА КА .	ЗА	ЗЗ .	НГ
Аѣа аплвекан		ГЛА КН .	ЗА	НА .	НА

Зразки шрифтів, вжитих у змісті Острозької біблії.

Сторінка з Анонімого Євангелія —
 московської першодрукованої книги.

вновь тварь повсему обновлѣтиса . и прѣ
зданъ прочее быти обрѣзаніи . хвалит же
ихъ нѣсладженіи крѣтѣимъ , и повелѣваетъ
имъ наипаче оумножити . оукарѣже
влицѣ хвалѣщихса , нечитаетъ всѣ елика
пѣснѣи харан . и видѣніаже казѣтъ
ѣже видѣ , неже вран и до третїаго неси
въ хищеніе . тѣже завѣщаваетъ несогрѣ
шати , неогрѣшанимъ каѣтиса . и си
це съблагодареніемъ скончаваетъ посланіе .

иное сказаніе .

Всѣ слово есть в посланіи семъ о себѣ и о корнѣ
и дѣлахъ , и о жнхъ апостолѣхъ . и всеа
вны преходитъ въ ѣже о благодати бжїи .
и о добромъ жителѣствѣ , по добрѣи
совѣсти . и подвижѣ дхѣбны .

и не серебробїи . и о по дѣтелни
добро дѣтелн . и о хка

вствѣ и гордостн

лжн апосто

ливъ

Сторінка, якою завершується
одна з глав Апостола 1564 року.

о подобіе востанцихъ растѣцихъ ѣменъ .

и зміненіи вѣлаво

ненавъ .

глазѣ оубо , черныхъ . в нихъ же . єі . кра
сныхъ . вкѣпѣже вѣхъ , кд . єпистолин
кориндвскїа .

сказаніе єже к кориндо , перваго посланїа
їе посылаетъ ѡфееса аїнїсаго . видѣвъ
оубо ихъ и наоучивъ . и вспоминаетъ имъ
посланіемъ снмъ . и звѣтъ же посланію сн
єсть . кориндане ѡмвопрѣнїа воднїи .
раздѣлахъ вса разумы . неѣша прочаа
внхъ расколы . неѣши мъ расколомъ ,
преднрахъ поимшаго мачехъ свои . и иїже
хотяхъ оставлѣти жены свои , и звѣтъ
во здержанїа . неѣци иже втребнцнхъ и
дольсїснхъ іадахъ . и аконеповиннымъ єс
цнмъ и доложертвеннымъ . и иїже и ныхъ
оубо оумнцнжахъ аглюцнхъ разлнчнми

Одна з кінцівок і початок однієї з глав Апостола 1564 року.

КЪ ФІЛІМОНУ ПАСТРОМЦУ

Навелъ ѿзникъ іс хвъ . и ти мо ден
 братъ філімонъ возлюбленномъ
 неспѣшникъ нашемъ . и ап дин
 сестрѣ возлюбленнѣи нархиппъ
 іущемъ воннѣ нашемъ , и до ма
 шнѣи твоѣи цркви благодѣ
 вамъ и мнрѣ , шѣга шца и га нашего іса хв .
 благодарю бга моего всегда паматъ творѣ въ
 млтвахъ моихъ . слышавъ любовь твою
 и вѣрѣ иже и машн когдѣ нашемъ іс хв ико
 вѣтмъ стымъ . іако да ообщеніе твоѣе
 вѣры дѣиствовано будетъ , вразумѣ все
 мѣ блгу иже охъ ісѣ радость бо и мамъ
 многѣ ноутѣшеніе , о левн твоѣи . іако
 оутробы стыхъ почнша твоѣи брате . сего
 радн и много дерзновеніе и мамъ охъ , пове
 лѣва ти тебѣ іже потребноєсть любве радн ,
 маца поємврїа , кв на паматъ стѣаго апла
 філімона

СКІЗІИ ЗВѢТІИ ХОПСАНИ

зачаі

бнлю плехи . антифонъ . а . ѱломъ . ѳс .
 В оскликнете гвн вса земля . м лтвами
 бца спсе спси насъ . т аже и дрвга страна
 тоже . тн п онтеже и мени іго да днте
 славу хвалѣ его . м лтвами бца спсе спси
 насъ . тн . цѣте бгови колы страшна
 абаа твоа . м лтвами бца спсе спси насъ .
 тн . в са земля да поклонити се и по
 етъ тебѣ . м лтвами бца спсе спси насъ .
 ла и ннѣ . м лтвами бца спсе спси насъ .
 антифонъ . в . ѱломъ . ѳс . бже оущѣ
 дрнны и блгословнны , и просвѣти лице
 твоє маны . пенны снє бжн воскресъ и з
 мртвы поющн ти алладіа . г . тоже и дрв
 га страна . тн да познаемъ на земли
 пѣть твою . и вѣѣхъ и зыцѣхъ спсєніе
 твоє . пенны снє бжн воскресъ и з мртвы .

Заставка, абзац, видѣніи киновар'ю слова і букви у текстѣ Апостола.

Заставка, абзац та буквица з Апостола.

СВЯТАГО ПАВЛА ПОСЛАНИЕ КЪ РИМЛЯНОМЪ

Иаковъ бѣ и҃сꙋ х҃ꙋ рабъ , ѡбѣма на
десѣте колѣнома и҃же вразсѣлѣни ра
доватисѣ . всѣмъ радость имѣнѣте бра
тїе моѣ , егда воискꙋшенїѣ впадаете
различна . вѣдающе ꙗко и҃скꙋшенїе ва
ше авѣры , содѣловаетъ терпѣнїе .
терпѣнїе же дѣло совершено имать , ꙗкогда
бꙋдетъ совершено и҃всещѣан , и҃ннчїи же ли
шенїи . ащеже кто ѡбвѣсѣ лишенъ есть пре
мростн , да проситъ ѡдающаго бѣ всѣмъ
вкꙋпѣ и҃непоношающа и҃дастъ всѣмъ ѣмꙋ . да
проситъ же вѣрою ничтоже съмнѣсѣ . св
мнѣмъ оꙋподобнѣсѣ волненїю морекѡмꙋ
вѣтры возмѣтаемꙋ и҃развѣваемꙋ . да не
мнїтъ члкъ ѡнъ ꙗко прїиметъ что ѡбвѣ
мꙋжъ двоедꙋшенъ неꙋстроенъ во вѣхꙋ

31
п

Заставка, абзац, ініціали та виносні знаки в Апостолі.

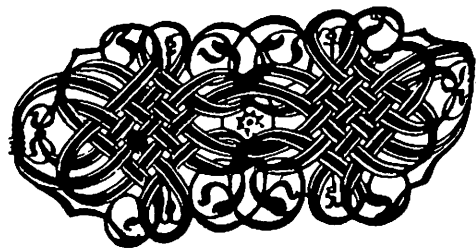
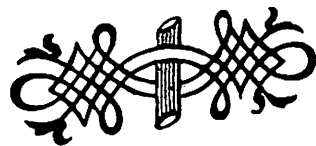
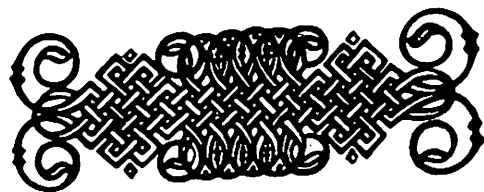
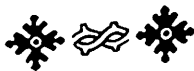
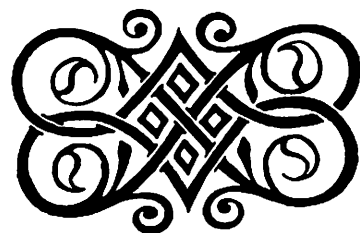
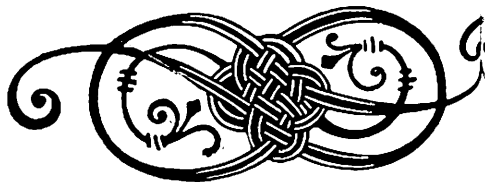
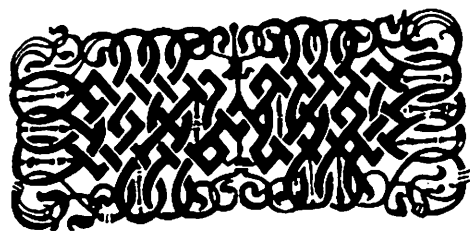
СВЯТАГО ПАВЛА ПОСЛАНИЕ КЪ РИМЛЯНОМЪ

Старець и҃збраннѣи господынн и҃ча
домъ еѣ . и҃хже ѣзъ любн воистн
пнꙋ , и҃не азъ точїи , но всен разꙋмѣвшїи
нїстннꙋ , занїстннꙋ пребывающїи
в насъ и҃не амн бꙋдетъ во вѣкн . да бꙋ
детъ свѣамн блго дѣть мѣть мнрꙋ ѡбга
ѡца и҃са х҃а сна ѡча воистнннѣи любн .
во зрадовахсѣ сѣло ꙗко ѡбрѣтохъ ѡча дѣ
твои хѡдаща воистннѣ ꙗкоже заповѣди
прїѣхѡлиъ ѡца и҃ннѣ молїта госпѡжї
нї ꙗко заповѣдїишѣ тебѣ новꙋ нѡеѣже
и҃мамы и҃перва далїемъ дръгъ дръга . и҃
сїѣ есть любн да хѡдїи по заповѣдемꙋ е҃го .
сїѣ есть заповѣдъ ꙗкѡ слышасте и҃перва да
внїи хѡдїте . занїмно знлестцїи в нн доша
в мнрꙋ не и҃сповѣдꙋюще и҃са х҃а прїшедша во
плотн сїѣн есть лстїцъ и҃антїхрїстъ .

32
о

пѣ ле нѣ . старецъ и҃збраннѣи .

Заставка, абзац, ініціали та виносні знаки в Апостолі.

Заставки й кінцівки з Острозької біблії.

Давно уже не полишає він Івана Федорова, і не без причини: один за одним зникають безслідно люди адашевського приказу, його слуги, навіть випадкові знайомі. Дехто, боячись такої долі, втік з Москви. Їх розшукують. Стрільці хапають сім'ї тих, що втекли.

О господи! А раптом і тебе звинуватять у злочинних замірах! Мало того, що Сильвестра та Адашева знав, по аркуші до них ходив, так і донині, Апостол вивіряючи, усе робить, як задумано було.

Не самі тільки російські тексти бере; а й грецькі, німецькі і, як у перших книжках друкованих, усі іноземні, чужі російській мові слова відкидає, замінює рідними, зрозумілими.

Чинити ж інакше ганебно. Негоже зі страху неукам поступатися і користолюбцям, котрі святе письмо і те у простого люду одібрати хочуть! А що скаже простій людині слово «макелія», уживане в усіх рукописних Апостолах? Анічогісінько. Ось і дивуватиметься вона, а тоді й геть рукою махне на читання книжок, де слова незрозумілі. Чи ж не краще перекласти їх? Тоді прочитає людина замість «макелії» звичне наше слово «торжище» і все збагне!

Треба перекладати незрозумілі слова, треба замінювати старі новими. І Іван Федоров їх перекладає і замінює. І пише текст майбутнього Апостола по-московському, а не так, як у Болгарії та Чорногорії писали.

Більше того. Він також і ті фрази, яких немає в російських списках, у текст вводить, щоб зрозуміліший був, беручи їх з латинських книжок, бо латинські книжки багато в чому повніші й точніші. Це Максим Грек йому показав...

Однак страшно! Як ще подивляться на таку роботу. Досі цар, до простого люду вдаючись зі скаргами на бояр, схвалював живі слова, а як нині подивиться, коли тільки одного себе визнавати став, забуває про народ?

Страшно, тривожно!

Настала була передишка — оженився цар Іван Васильович через рік після кончини Анастасії на черкеській князівні Марії Темрюківні. Другий шлюб гріховний, але собор дозволив Іванові Васильовичу одружитися, і Федоров знав: сподівається митрополит на те, що уляжеться горе цареве, припиняться нові безчинства Іванові.

І схоже було, опам'ятався цар. На Полоцьк сам повів війська. В'їхав у місто, що здалося без бою, і над своїми не звірствував, лише їдеїв у Двіні всіх потопив.

Та недовго передишка ота тривала! Пропали надії митрополита Макарія, як тільки вернувся Іван Васильович до Москви. Заново почав до безтями пиячити, усякі еллінські безпутства з жінками, блазнями та рожевопиким Федьком Басмановим заходився витівати.

І знову почалися покарання на смерть. Тепер уже боярські.

Боярин Дмитро Овчина-Оболенський пострікнув зухвалого Федька Басманова за те, що неналежним чином уперші бояри лізе. Не головою бере...

Царські псарі за словом государевим зіштовхнули Овчину-Оболенського у винний погріб і задушили, а цар прикинувся, ніби нічого й не знає, послав уранці до бідолашної вдови спитати, як спалося бояринові...

Боярин Михайло Репнін не дозволив на сивину свою машкару блазнівську натягти — умертвили. Князя Дмитра Курлетьєва, воеводу лівонського, без суду в Каргопольський монастир з усією родиною заслали і там і його, і дружину, і дітей убили. Князя Воротинського без суду вбили. Князя Юрія Кашина з братом убили. Микиту Шереметєва убили...

Немає кінця-краю смертним покаранням. Будь-який наклеп цареві милий, аби тільки на боярина зведено. Обмовлених не питають ні про що, а душать, топлять, тягнуть на плаху. Тепер і бояри тремтять, перелякалися. Деякі, подібно до дяків адашевських, усі маєтки покидали, повтікали в Литву та Польщу. Цар же на тих, хто залишавсь, іще дужче розлютився. Примусив усіх доручні записи давати, що не зрадять. З Глинських, Мстиславських, Телятьєвських, Умних, Михайлових, Горенських, Романових, Васильєвих — зо всіх узяв!

А притихли бояри — все одно знайшов приключку на них напасти. Боярина Бельського, за якого дуже багато знатних родів поручилися десятма тисячами золотих карбованців, підмовив сказати, що хотів утекти до Сигізмунда-Августа. Бельському «простив», а поручителів на тортури відав...

Не знався Іван Федоров з боярами. Не кликали його в боярські дома на бенкети ні досі, ні тепер. Більше того, царевий двоюрідний брат Володимир Андрійович Старицький усюди ганив друкарську справу, друкарів диявольськими слугами називав.

Те ж саме і бояри Количєви, і ті ж таки Шереметєви правили. Плювали, повз друкарню проїжджаючи. Писарів

навчали всяку капость про Федорова і товаришів його по Москві розносити.

І багато кривди усьому людові чинило боярство. Все це так.

Та чому без суду, всіх без розбору, цар січе? Не всі ж бояри подібні до Старицьких та Количєвих.

Хіба князь Курбський такий? Хіба Овчина-Оболенський таким був? Вони ж — книжники, ратники, великої честі мужі!

Іван Федоров не розумів: що воно коїться?

Якось Івана Федорова покликав митрополит Макарій. Зайшовши до покоїв, Федоров здивувався і розгубився. Знав, що Макарій хворіє, але не гадав, що він такий слабкий: від колишнього бадьорого старця нічого не лишилося.

Сидів у глибокому німецькому кріслі сивенький, схудлий дідок з тремтячими жовтими ручками, не міг як слід і благословити того, хто увійшов.

Страшна думка зупинила Федорова на порозі: це не митрополит!

Та знайомий голос слабко покликав: «Підійди ближче!» — і безглузда думка відлетіла.

Мабуть, Макарій помітив у погляді Федорова співчуття.

— Ось, перебуваю на краю трудів земних... — промовив Макарій.

— Дасть бог, оздоровієш, владико, — пробурмотів Федоров.

— Не втішай. Смерті не боюся. Смерть — відпочинок для грішного... Страшуся відійти, справ не довершивши...

Митрополит помовчав, перепочиваючи. Поштиво мовчав і Федоров.

— Чи ж верстати готові? — спитав Макарій за хвилину.

— Ось-ось закінчимо з ними, владико. Над фарбами б'юся, та й печей ще не склали.

— Підганяй народець, підганяй... А що там з фарбами?

— Міцності потрібної немає. Колір не густий.

— Німців не питав?

— Питав. Тепер сам мудрую.

Митрополит кивнув.

— А звірені аркуші бережеш?

— Як око в лобі пильную.

— Отож-то... А як нові звіряєш?

Федоров скинув очі, повагався. «Признатися? Але ж митрополит хворий... Тільки клопоту завдавати...»

— Звіряю, наскільки розуму вистачає...

Митрополит зітхнув.

— Гляди не крути. Не прикинув, чи великий Апостол друком вийде?

— Близько трьохсот аркушів, владико. Це коли по двадцять п'ять рядків на сторінку класти.

— Чи довгий рядок?

— По три десятки літер.

— На скільки книжок паперу вистачить?

— Книжок на чотириста, владико.

Макарій перехрестився, навіть усміхнувся ледь:

— Боже, боже! Чудо істинне учинимо!.. А не помиляешся у числі великому?

— Не помиляюся, владико. Не раз підраховував. Чотиреста книжок надрукую.

— Поможи тобі, господи!

Митрополит знову замовк. Дивився на друкаря. Думав. Видно, хотів спитати про щось. Нарешті промовив:

— Не перевелися ще огудники?

— Таїти не стану. Не перевелися. Однак і відкрито ганити не сміють. Боятися, певно.

— Кого?

Федоров затнувся, похилив голову, ледь вимовив, не розтулюючи вуст, неохоче визнання:

— Государя, владико.

— Розповідай, що в Москві поговорюють... Не приховуй. Кажі, як перед богом!

Федоров мовчав.

— Ну, кажи! Не лукав!

— Говорять, владико, всяке... Ненависники порівнюють царя із Саулом, від якого господь одступився... А народ і багато відданих слуг государевих душею знемагають. Уболівають за нього. Не розуміють, чого стільки крові проливається... Побоюються незліченних бід від того...

Митрополит слухав, наставивши вухо. Жовті його ручки на бильцях крісла тремтіли. Відповів не зразу. Чіпляючись пальцями за панагію, ніби ловлячи її, повільно, уривчасто заговорив:

— Сумніватися в цареві — все одно що сумніватися в богів... Вчинки государя не підлягають осудові... Гнів його — гнів божий... Жорстоким царя зробили слуги недбайливі, ледачі, невірні... Владу царську применшити хотять... А применшення її — применшення церкви Христової. Бо ж безпомічна вона без меча мирських володарів... Якщо сми-

ренності, любові й миру жадаємо — ріки крові перейти мусимо... Тяжке припало на долю государя... Того й мучиться, в сумнівах і в тузі метається... Людина — це... Та не вбачай її слабості. Вбачай її силу. Вбачай вінець її!.. І роби діло своє на благо государеві! Так і втіху знайдеш...

Федоров наважився сказати:

— Боюся, владико, що старання мої недруги обірвати можуть.

— Чого боїшся?

— До Адашева ходив... Колиметів знав... Та й інших людей...

— Не бійся. Поки живий, заступлюсь... Нагадав, замовлю слово государеві...

Федоров уклонявся.

— Ну, йди з богом. Маврикію розповідай, як працюєш... Щоб я про все відав...

— Неодмінно, владико!

Повертаючись додому, Федоров, невесело усміхаючись, подумав про те, що митрополит обіцяв заступитися, поки живий... А чи довго жити Макарію лишилося?

І все-таки це побачення підбадьорило друкаря.

У квітні сім тисяч сімдесят першого року московську друкарню було добудовано.

Рублені, обшиті шалівкою високі стіни її, що здійнялися поряд з ветхими будівлями Нікольського монастиря, майже навпроти Казанського постоялого двору, під весняним сонцем сяяли яечною жовтизною.

Біля міцних воріт стала стрілецька варта. Заграли, виблискуючи сонячними зайчиками, леза бердишів.

Цікавий люд, раззявивши роти, дивувався на високий паркан, із-за якого трохи пахло димком, залізом та ще чимось диковинним, незвичним для православної Москви: то пахло фарбою, що там варилася.

Зів'якам, які напірали просто на ворота, стрільці діловито давали по шії: прохось, не товпись, нічого тут стовбичити!

Затрюхана проскурниця, що вилізла погожого дня із запічка, шкандибала помаленьку до Богоявленської церкви; побачивши, як народ юрмиться біля друкарні, про щось розводить, і собі влізла в натовп, тицалась від купки до купки,

п'яла підсліпуваті очиці в обличчя тих, хто розмовляв, намагаючись по губах здогадатися, про що гомонять.

Так і не здогадалася.

Торкнула костуром мужика в синьому каптані, що стояв найближче.

— Рідненький! Чого це народ позбігався? Чи не ікону стрічають?

— Ікону! — зісно пирхнув мужик, який щойно дістав по потилиці. — Аякже!.. Диявола тут зустрічають!

Проскурниця сторопіла. А люд так і юрмився навкруги. І кожен товкмачить своє. Хтось каже: у латинську віру тут хреститимуть. А ще хтось — священні книги спалюватимуть. Мовляв, звичайний вогонь не бере божого слова, так наладили печі величезні, порошок німецький у них палають і тим порошком сподіваються істинні писання знищити...

— Бре-е-еш! Правду порошком не зчешеш!

— Слово боже патріархи в душі зберігають!

— Народе! Розійдися! Не лиходійствуй!

— Бий! Бий! Биттям істину не задушите!

— Дурень! Сволоцюга! Тут святі книги государ ладити наказав!

— Не слухайте, православні! Брешуть! Святі книги старці та переписувачі перебілюють!

— А-а-а! Брешемо! Бери його, Федоте!

— Братці, рятуйте!

— Ми тобі покажемо «рятуйте»! На дибі об'явиш, чий слова повторяв! Агей, хлопці, на поміч!

Підскакали кінні стрільці.

— Що тут таке?

— Лиходійствував супроти царя! Друковані книги диявольськими проголосив.

— Не говорив, не говорив я цього! Перед богом...

— А ну, заткнися! Дай йому, Фролко! Бери на вірвоваку! Волочи!

— Ряту-у-йте!

Людина зі зв'язаними руками біжить за стрілецькими кінями униз по Нікольській. З розбитого лица крапле кров. Із рота вихоплюється тужливий зойк:

— Ряту-у-йте!

Сяють під весняним сонечком рублені стіни штанби государевої.

Весело виблискують бердиші стрільців.

А народ норовить обійти прокляте місце стороною, помітно перехрестившись, одвернувши обличчя.

Недобрі погляди проводжають друкарів, що заходять у ворота двору.

— Московський люд темний! — засмучено мовить Петро Тимофеев.

— Та й ваші литовці друкарню Скарини підпалили! — намагається захиститися Іван Федоров.

— Це було дуже давно, Іване! Тепер друкарі в Литві користуються великою пошаною.

— Зажди-но, і в нас порозумнішають... Ось тільки освятить митрополит штанбу — перестануть дивитися скоса.

Друкарню освятили при великому скупченні народу.

Цар приїхав на Нікольську з гуртом бояр та дворян. Виліз із візка, перехрестився, пішов поміж стрільців у голловний дім, до верстатів.

Друкарі, вбрані по-святковому в кольорові шовкові сорочки, в найкращі каптани, чекали государя, стоячи біля своїх місць.

Іван, високий, але сутулуватий, з припухлим, пожовтілим обличчям, насамперед глянув на покуття. Довго хрестився на яскраві, ретельно дібрані для двору ікони.

Звелів дякові Мятлеву:

— Показуй!

Дяк, уклоняючись, називав друкарів. Цар швидко кидав на кожного байдужий погляд своїх темних очей.

Обійшов верстати, поторкав шрифти, папір. На аркуші, до якого він доторкнувся, залишився темний слід свинцю.

Цар глянув на руку, обтер її хусткою, що йому подали. Кивнув.

— Починайте, починайте! — засичав Мятлев. Батирник, на якого шипів дяк, безпорадно й тривожно глянув на Федорова. Государ стояв біля відерця з фарбою, батирник не міг накладати фарбу на літери, не зачепивши й не забруднивши царя.

Ступивши крок уперед, низько вклонившись, Федоров попросив:

— Одійди трошки, батеньку цар! Не дай боже, замастишся...

Мятлев витріщив очі, побагровів, а тоді зблід.

Іван розгублено подивився на відерце з фарбою, на свій каптан і мимоволі відступив.

— Спаси тебе бог, государю! — знову вклонився Федоров. — Тепер, якщо дозволиш, почнемо.

Мятлев люто насварився кулаком. Цар, ледь усміхаючись, запитав:

— Завадив я тобі, значить?

Бояри знали цю слабку усмішку, цей майже покірливий голос і завмерли не ворухнувшись.

Низько-низько схилився Іван Федоров перед царем, а коли випростав спину, спокійно дивлячись у темні очі, твердо й просто сказав:

— Государю! Єдиний ти наш володар і заступник. Народив нас, закликав і щедротами не обходиш ні на часинку. Хіба ж можеш ти заважати? Ясне сонце лише п'ятьмі на заваді стає, жене її геть. Ми ж волею твоєю царському, християнському світлу, істинам добра й любові служити прийшли. З твоєї великої волі, твоїми турботами силкувалися зробити якомога краще... Дозволь показати мистецтво, тобою облагодіяне, государю!

Цар, слухаючи Федорова, заспокоївся. Уривисто похвалив:

— Прямий... Як звати?

— Іван Федоров, государю.

— Пам'ятаю. Митрополит про тебе казав... Спасибі тобі, Іване, що подбав про особу мою, і за слова твої спасибі. Ну, показуй майстерство!

Іван Федоров подав знак тередорникові та батирнику, перехрестившись узяв аркуш паперу, наклав на змащені фарбою літери. Верстат запрацював. Без скрипу ковзнув униз піан, притиснув папір до літер, придавив щільно. Без скрипу ж і піднявся.

Обережно знявши віддрукований вогкий аркуш, від якого смачно пахло фарбою, Іван Федоров передав його просто в руки цареві.

Бояри й дворяни підвелися навшпиньки, повитягали шиї.

Цар міцно тримав цупкий аркуш. Примружував очі.

На аркуші чітко і ясно, напрочуд красиво лежали літери. «Діяння Апостольські. Послання Соборні та Святого Апостола Павла Послання...»

Іван Федоров тим часом швидко змінив набірну форму. Знову заковзав піан. І новий аркуш зійшов з верстата.

Яскраво-червоний з чорним. З великою гарною заставкою. З пишною, в орнаменті, літерою. З чітким, легким рисунком знаків.

І цар усміхнувся. У нього давно не було такої веселої

усмішки. Він давно не міг нічим порадуватися. Вісті з Лівонії не віщували перемоги. Звідусіль плинули скарги. Щодня надходили доноси на ближніх. Чужоземні та й свої вороги уперто протистояли усім замислам. В усьому не щастило останнім часом... Здавалося іноді, що марно все: походи, бої, нові уложення, страти й катування. Все приречено на невдачу. Боявся, що й друкарі доморошені підведуть, осоромлять, виставлять на глум з новою вигадкою. Почнуть тоді хихикати ненависники, глузувати: грошей он скільки вгатили, а даремно... Пусте придумує цар!..

Тепер затихнуть, гадюки потайні, із сичанням своїм!

Ось вона, друкована книга, його царською волею зроблена. Дивовижна красою. Невидано оздоблена. Жодній чужоземній не зрівнятися!

Цар не міг одірвати погляду від аркушів. На шоках у нього пробився рум'янець. Тьмяна вода темних очей заіскрилась.

Ці перші друковані аркуші мовби переконували, що немає діянь нездійснених, немає подвигів незвершених.

Можна всього добитись, усі замисли втілити, як втілено ось цей — з друкарнею!

Цар повернув аркуші Федорову, який ревно й бережно прийняв їх.

Випростався.

Обернувся до тих, хто супроводжував.

— Бачили, що вірність государеві й старанність творити здатні?

— Бачили, бачили, государю!

Губи в Івана покривилися.

— От якби всі ви, як оці друкарі, про віру та державу дбали! Прості мужики, а вас розумом перевершують і честю. Не земельку канючать, не почетею вишукують, а шлях торують до престолу господнього...

Цар окинув поглядом схвильованих майстрів, що збилися коло верстата.

— Хвалю! Довели, що можемо латинян у всьому перевершити! Що з нашою вірою істинною еретикам не змагатися віднині!.. Дарую всім місячину. А вам, — він ткнув перстом в Івана Федорова та Петра Тимофеева, — вам ще й шуби з мого плеча... Мятлев! Запам'ятай!.. А ви ж — чуєте! — ви не послабляйте зусиль своїх! Несіть людям слово боже в чистоті, як перші апостоли несли. Просвітлення сліпих і тих, що в п'ятьмі блукають, довірив вам і з вас же питатиму за недбалість!.. Чули?

— Чули, государю! — за всіх відповів Федоров.

— Не забувайте! А вам, бояри і дяки, особливий мій наказ: майстрам друкарським перешкод ніяких не чинити, в грошах та папері не утискувати їх!

Наперед виступив дяк Іван Михайлович Висковатий:

— Зробимо, як ти сказав, государю.

Цар уклонився іконам, перехрестився і рушив до сіней. Уже біля дверей зупинився, звелів:

— Перші аркуші мені нехай пришлють. Сьогодні ж.

Друкарі лишилися самі. Андроник Тимофеев потиснув руку Федорову:

— З удачею тебе, Іване! Дивись, у цареву милість увійдеш!

Федоров обійняв його.

— І тебе з удачею! Усіх вас, хлопці, з удачею! Господи! Збулося! Почнемо тепер працювати від душі...

Веселі пішли з двору. Стрільці замкнули за друкарями ворота. На Нікольській ще не розійшовся люд. Обступили Федорова та його товаришів.

— Ану, заждіть! — сказав Федоров своїм.

Він обвів натовп радісним поглядом, розправив плечі:

— Люди московські! Нині за царським велінням налагодили штанбу для книжок! Покликані ересь посоромити та латинян і посоромимо їх во славу церкви і всього люду християнського! Бо віруємо в господа бога нашого Ісуса Христа і святую трійцю! Бо вам послужити хочемо!

Розділ VII

Митрополит Макарій тихо помер через півроку після того, як було відкрито друкарню.

Напередодні його провідав государ. Довго пробув один біля ліжка конаючого, вийшов з опочивальні швидким кроком, ні на кого не дивлячись, обличчя його сіпалося.

Маврикій, постарілий, змарнілий, таємно повідав Федорову: благав митрополит царя мир у царстві вчинити, не страчувати більше бояр, обличити пиятику та розбещеність.

— А государ?

— Бігав по опочивальні, скаржився, лаявся... Сказав, що не хоче й слухати про бояр. Що не митрополитове це діло — за зрадників заступатися...

— Так, так...

— Великому лихові бути, Іване! Відчуваю! — озирнувшись, мовив Маврикій. — Якщо вже і з церквою святою государ сварку замислив, не бачити добра на Русі...

Федоров мовчки хитнув головою.

Після похоронної відправи по Макарію він не пішов у друкарню, ноги самі привели додому.

Сидів, похиливши голову на руки, думав.

Багато чим він був зобов'язаний митрополитові. У Москву прикликав, підтримував, коли скрутно доводилося, віднаклепів боронив... Був добрий і дбайливий, хоча й не завжди відвертий, а часом і лукавий, слабкий, як і всяка людина, проте намагався, щоб по правді життя чинилося, усім блага хотів...

Хто замінить Макарія? Немає рівних йому розумом серед нинішніх архієреїв. Не буде вже біля царя батька духовного, який міг би пом'якшити серце Івана Васильовича.

Що ж тепер чекає державу?

Як то власна доля складеться?

Чи не підведуть голови старі вороги?

Побоювання Івана Федорова почали збуватися надивовижку скоро.

Уже на п'ятий день після обрання на митрополита архієпископа чудського Афанасія новий владика покликав до себе друкаря.

Маврикій устиг попередити:

— Намова на тебе...

Афанасій був товстий, кругловидий, але повнота його ішла, певно, не від здоров'я, а від прихованих недугів. Карі, з невловимим поглядом очі нового митрополита — в невпинній мишачій біготні.

Почав Афанасій з вереску. Потрясав якимсь аркушем паперу, не даючи його Федорову в руки, паплюжив друкаря, не скуплячись на брутальні слова.

Іван Федоров похмуро чекав, коли Афанасій видихнеться.

Потім спитав:

— За що соромиш? У чому я винуватий?

— На коліна, на коліна стань, рабе лукавий! З ким розмовляєш, язичнику! Страх божий утратив!

Іван Федоров, спохмурнівши, опустився на коліна.

— Розбестив вас покійний Макарій, царство йому небесне! Розбестив! Волі багато дав! Загордилися!.. Ти хто такий є?

— Государів друкарський майстер.

- За що сану позбавили?
- Не позбавили мене сану... Дружина в мене померла...
- А з якою бабою опісля жив?
- То годівниця синові була, владико.
- Брешеш, сатано! Усім відомо!

Іван Федоров мовчав.

— Признавайся, собако! Покайся!

Федоров через силу промовив:

- Каюся, владико... Але ж те давно було...
- Мовчи! Давність гріха не виправдує! Марнословити звик, бачу! Ти що ж? Розпусничав і священних книг торкався, нечестивцю? Так?
- Торкався, владико.
- Ага!.. Правда, значить, що не шануєш ти бога! Правда? Відповідай!

Іван Федоров підвів сумні очі.

- В господа бога нашого вірую свято.
- Свято? А чого латинські книжки зберігаєш? Чого з лютеранської біблії рисунки перемальовував?
- Латинські книжки мені покійний митрополит дав. Він же і перемальовувати з них велів.

— Не зводь наклепу!
— І сам государ Іван Васильович наказував за зразок їх брати.

Афанасій трохи притих.

- Спитаю государя.
- Спитай, спитай, владико. Государ нас багато за рисунки хвалив.

Іван Федоров був задоволений, що хоч цим досадив Афанасієві; той одразу ж розгубився, почувши про царську похвалу. Проте й митрополит не лишився в боргу.

— Ті книги мені принесеш. Погляну...

Маврикій, блідий, смутний, утішив:

- Не зважай... Мене також лає... Не протився.
- Я цареві скажу! — збуджено промовив Федоров. — Нізашо хула!

— Краще стерпи, — упалим голосом порадив Маврикій. — Стерпи...

У розряді, як і раніше, давали друкарям жалування, дяк Іван Михайлович Висковатий, що пильнував за друкуванням Апостола, разів зо два вимагав на перегляд готові аркуші, однак повернув їх без зауважень, нічого не сказавши, і по всьому відчувалося: друкарнею ніхто не цікавиться. Митрополит Афанасій, як повідав Маврикій, навіть порем-

ствував одного разу, що до друкування книжок узялися... Мовляв, дорого, й клопітно, і на порушення звичаїв... Тільки переписувачів образили...

Щоб менше роздумувати, Іван Федоров квапив товаришів з роботою і сам від ранку до вечора стояв біля верстатів, допомагав друкувати, вичитував проби, виправляв набірні форми.

Приходячи додому, мов сніп падав і засинав. Майже не розмовляв із сином, якого навчав палітурній справі. Син однаково не поділив би батькових тривог. Не цікавили його книжки.

Лише одного хотілося Федорову: закінчити роботу над Апостолом без перешкод.

За світлими, венеційського скла шибками штанби займалися і гасли зорі, а потім небо затяглося сірою дерюгою вересневих хмар, заплакало безземельною удовицею, і по шибці поповзли важкі сльози...

Іван Федоров та Петро Тимофеев працювали.

У деякі дні наполегливої праці їм удавалося відтиснути по двадцять п'ять аркушів тексту для чотирьохсот томів Апостола.

По десять тисяч разів на день піднімався і опускався піан, десять тисяч разів руки брали папір, укладали під прес, натискали на важелі, знімали готові аркуші, вішали їх просушитися.

Вранці на свіжу голову аркуші зайвий раз вичитували. Знову і знову ковзав піан, шелестів папір, скребла по набраних формах маца, і знову сушилися готові відбитки.

Від їдких запахів дерло в горлі. Друкарі кашляли, одверталися від форми й паперу. У Федорова наприкінці дня починала боліти голова. Він не скаржився. Лише прикривав іноді очі, обманюючи самого себе вигадкою, що так легше...

Бували дні, коли, прокинувшись, Федоров відчував: немає сили підвестися, іти на Нікольську, відмикати двір і знову до вечора стояти на ногах, підкладаючи папір під дошку, яка байдуже опускалася.

Здавалося, нічого не трапиться, якщо пропустить він одну добу, відпочине, полежить на постелі, поштовхається, як усі люди, в рядах або на Троїцькому майдані...

Та коли б піддався він слабості, зробив поступку собі, так і потяглося б — сьогодні аркушів не додрукував, завтра післязавтра... А час не жде. Зла у світі не убуває. Лиха не

таке чувано було?.. Просте ж духовенство хвалило книгу за зрозумілість. З далеких монастирів та скитів приїжджали у штанбу ченці, просили книгу продати. Приїжджі не наважувались з'являтися на Нікольській, піджидали Федорова в його хаті, прохання свої переказували пошепки.

— Говори голосно! Чого ти так? — сказав Федоров одному ченцеві.

Той затряс руками.

— Боронь боже! Наказав ігумен не підводити тебе!..

— Та книга ж ця в государевій друкарні зроблена!

— Все, все розуміємо! Та боїмося, щоб не ополчилися користолоюбці.

Федоров занепокоївся... Певно, ніхто не вірив, що його нововведення дістануть схвалення у митрополита і в царя.

Тривожило і те, що з Олександрової слободи нічого не чути було про Апостола. Чи сподобалася книга цареві, чи не сподобалася? Чого ждати? Похвали чи покарання?

А найбільше засмучувало те, що, як і досі, скрутно було з папером, що нікого не турбує неробство друкарських майстрів.

Чекаючи яких-небудь змін,— все одно вже, поганих чи хороших,— Федоров зібрав друкарів, об'явив, що почнуть готувати до друку Євангеліє і Псалтир. Посадив усіх за роботу над заставками та шрифтами, а сам узявся готувати тексти.

Знову сходилися на Нікольській, різали дошки й метал, сперечалися над рисунками, звіряли свої та чужоземні книжки, але хоч як Федоров намагався пожвавити роботу, бачив: немає в людях нещодавнього вогню, та й самому інколи ввижалося, наче все не по-справжньому робиться.

Був грудень, тріскучий, холодний. Починали й кінчали роботу при свічках. В останній день місяця Василь Никифоров трохи запізнився і в палату вбіг задиханий, зляканий...

— Чого ви тут сидите? Хіба не знаєте нічого?

— А що? Що сталося?

— Государ Іван Васильович із Москви поїхав геть!

— Як-то поїхав? Куди поїхав?

— Невідомо! Оце щойно... Вийшов з Успенського собору після обідні, уклонився всім, сказав: «Покидаю вас! Поганій я вам, бачу! Живіть самі!» Сів у візок і поїхав...

Залишивши роботу, друкарі заквапилися на вулицю. Федоров постеріг, що стрільців біля воріт немає. По Нікольській униз, до Троїцького майдану, поспішав народ. Змішавшись із юрбою, друкарі прибігли в Кремль. Ніхто нічого

до ладу не знав. Бояри поховалися. Митрополит кудись зник. Дяки з приказу розбіглися. Стрільці озиралися, мов зацьковані звірі, не тямлячи, що робити, коли юрба напірала на них...

— Дожились, православні! Без царя zostалися! — кричали в одному кінці соборного майдану.

— То бояри, цареві супротивники, в усьому винні! — стогоном відгукувалося в другому кінці.— Ріж бояр, православні!

— Тепер нас татарва і король Сигізмунд, як мальків, проковтнуть!

— Люди! Забуто бога на Русі! Правду християнську в крові потоплено!

— Брешеш! Боярської крові не жаль!

— Де митрополит? Митрополита сюди-и-и! Хай відповідає!

Гримнув десь залп із пищалей. Ще один. Іще. Розляглися зойки.

— Стрільці по народів б'ють!

— Тікай!!!

Так само швидко, як позбігався у Кремль, натовп схлинув. Стрілецькі голови розводили стрільців по караулах. Настановляли бити по всякому, хто сіє смуту.

У Кремлі вдалося навести лад. Але на московських вулицях, у посаді, народ метався, як і досі. Пограбували деякі багаті доми. Рознесли царевий шинок...

Священиків, які з намови митрополита почали перекопувати народ і пояснювати, що цар нездужає, не слухали.

— Брешете, довгогриві. Кажіть правду, а то в Московію кинемо!

Попи позамикали церкви, причаїлися.

Третього січня уся Москва збіглася до Лобного місця, де государів служилий Костянтин Поливанов, що прибув з Олександрової слободи, читав царську грамоту, звернену до Москви.

Поливанов, високий, гучноголосий, читав, неначе рубав: — «...І поклав я гнів свій царський на архієпископів, на дворецьких та казначей, на конюшого, на дияконів, на дітей боярських і на приказних людей!..»

У грамоті перелічувалися всі крадіжки, всі розорення, допущені боярством за часів малолітства государевого, перелічувалися зради бояр, дворян і дяків. Цар скаржився на те, що воеводи та бояри розібрали його землі, утискують

самочинно народ, тікають із царської служби, а коли він, Іван, хоче їх покарати, знаходять підтримку й захист у архієпископів та єпископів.

— «Тому,— закінчив читання Поливанов,— я, ваш господар, не міг більше терпіти і поїхав оселитися там, де господь бог накаже».

Натовп чекав продовження, та Поливанов згорнув папір і сунув його за пазуху.

Заголосила якась баба. Юрба озвалася загрозливим гомоном. Він наростав. Ширився. Озираючись навколо, Іван Федоров побачив темні обличчя, гнівні очі, зціплені зуби...

— Народе! — пролунав знову голос Поливанова, і гомін змило. — Народе! Ось ще царева грамота, до простого московського люду... Слухай!

Юрба жадібно оточила, обліпила Лобне місце. Затамувавши подих, ловили царські слова про те, що на купців, гостей, майстрів та інший люд царського гніву й опали немає. Про те, що уболіває господар, змушений покинути своїх бідолашних підданих...

І тільки-но Поливанов закінчив, як увесь майдан здригнувся від ревища:

- То бояри царя вигнали!
- Все мало їм!
- Цар за правду страждає!
- Убити!
- Убити!
- Убити!

Бояри, притиснуті до помосту, бліді, розгублені, важко дихаючи, відштовхували руки, що тяглися до них...

Не розгубився, не втратив од страху розуму лише князь Петро Щенятьєв. Оградний, важкий, він несподівано легко збіг на поміст, став поряд із Поливановим, зняв шапку, уклонився натовпові:

- Народе московський! Дозволь слово мовити!
- Геть його!
- Всі бояри — одного поля ягідки!
- Стій! Дай сказати...

Князь, не зволікаючи, почав:

— Люди московській! Сумую разом із вами з приводу гніву великого государя нашого Івана Васильовича... Не дружи вивели із себе царя, поклали край довготерпінню його! Усім відомі гріхи Адашевих, Мстиславських, Телятьєвських та іже з ними!.. У вир горя ввергнули нині государя супротивники!.. Немає і покійного митрополита Макарія,

щоб підтримати государя. Митрополит Афанасій, а з ним і інші чини — нездатні пастирі... Лихо державі нашій! Лихо православному людові!.. Слухай, народе!.. Треба їхати до царя Івана Васильовича, благати, щоб не покидав нас! Щоб змінив гнів на милість! Щоб повернувся у царюючий град свій!

Натовп, спочатку недовірливий, підхопив:

— Ихати! Благати!.. Бояри та служилі винуваті — хай вони і їдуть! Хай каються!.. Ихати!

Довго вирував народ. І тут же, біля Лобного місця, вирішили відрядити до царя бояр, митрополита та служилих людей, щоб просили прощення, щоб ублагали Івана Васильовича не залишати трон, не покидати Москву.

Іван Федоров та Петро Тимофеев увечері зійшлися в Андроника, пили мед, але не веселилися.

Царська грамота не давала спокою.

— Тепер очі відкрив мені цар! — гарячився Федоров. — Він же сам мученик! Того й терзався, того й у вині втіхи шукав... Хоч негоже це, зате зрозуміло! А покаються бояри — настане мир у нас.

Андроник невпевнено підтакував, а Петро Тимофеев мовчав.

Цар з'явився у Москві через місяць, другого лютого. Москвичі ахнули, коли Іван, зійшовши на Лобне місце, зняв шапку і вклонився їм.

Стояв перед Москвою не той високий на зріст і кремезний Іван, якого бачили недавно, а сутулий, схудлий, з обличчям жовтою головою, з рідкою, вилізлою борідкою і нестямним поглядом.

Баби запричитали, заплакали. Мужики розгублено хрестилися.

Тремтячими руками Іван притиснув до грудей шапку. Почав тремтячим голосом. Та, перелічуючи образи й зради, які він витерплює, розпалився, голос підвищив.

Об'явив, що вирішив зглянутися на прохання, повернутися на царство, проте в Москві не житиме, а стане двором в Олександровій слободі, і то, якщо погодиться народ, щоб цар, окрім колишніх бояр та служилих, оточив себе вірними людьми, яких він сам особливо ретельно підбере.

Із цих опричних людей він, цар Іван, сам вибиратиме бояр, окольничих, дворецьких, скарбничого, дяків, приказних людей та майстрів.

Сам також визначить міста для харчування опричного люду. А людей таких потрібно тисячу.

Якщо згоден народ, то згоден і він, Іван, царем бути...

— Згодні! Згодні!

— Роби як знаєш, батеньку!

— Зрадників, коли звелиш, самі стратимо!

— Згодні на опричницях!

Так кричав Троїцький майдан, і цар уклонявся натовпові. Потім випростався, посміхаючись зійшов з Лобного місця, зачинився у візку і покинув місто.

— Як же це буде? — хвилювався Василь Никифоров. — Мало старих бояр та дворян, так ще нових нароблять?.. І ким же тоді цар правитиме? Одними опричниками?

— Чого там! Буде, як і досі...

— Та ж нині дві землі виходить: опрична і земщина... Чи, може, не розчув? Цар опричними володіє, а земщиною бозна-хто...

— Оце так... Головне, куди нас приділять.

— Мабуть, в опричину.

— А якщо в земщину?

Ніхто нічого до ладу не знав, збагнути не міг. Федоров пішов у Розрядний приказ. Знайомий дяк у відповідь на розпитування лише руками розвів.

— Про друкарів нічого не сказано...

— А жалування цареве з кого одержувати?

— Та поки не одмінили, до нас ходіть.

— Це ж як «поки»?

— А так виходить... Хіба відомо, що взавтра зчиниться?

Федоров здивовано дивився на дяка.

— Але ж друкарня государева!

— Воно-то так... Проте книги у вас духовні. Митрополитові б вами відати.

— А ти знаєш, скільки грошей на друкарню потрібно? Хіба в митрополита вони є?

— То не мій клопіт.

— А не твій, то й не говори! — розсердився Федоров. — Нинішній митрополит від друкованих книжок відхрещується.

Гнівний і дуже стривожений повернувся Федоров до своїх. Сказав про розмову в приказі товаришам.

Василь Никифоров почухав потилицю.

— Якщо й далі так піде, то подамся я, певно, в рідні краї...

Настали дивні часи. Ніхто друкарів не квапив, ніхто ні про що не питав. Іван Михайлович Висковатий, якому належало стежити за друкованими книгами, поїхав до царя. Стрілецький голова Бурмін хоча й виставляв ще варту до воріт, проте грозився незабаром її зняти:

— Ніхто більше не велить мені хлопців сюди ставити!

З Олександрової слободи вісті надходили одна від одної дивовижніші. Мовляв, цар Іван влаштував не двір царський, а щось подібне до монастиря. Сам у цьому монастирі за ігумена, князь Вяземський у нього келар, Малюта Скураігумена, інші опричники служать за братію. Цар підтов — паламар, інші опричники служать за братію. Цар підтоводиться опівночі й разом із синами лізе на дзвіницю, дзвонить до всеношної. О четвертій годині — до заутрені. Заутреню служить до семи, а о восьмій в нього уже обідня... І ходить цар не в царських ризах, а в рясі та чорному клобуці.

Навколо ж Олександрової слободи, за три версти від царевого монастиря, стоїть варта і нікого не пропускає.

Тільки й того, що у дзвони цар калатає, а пиячить і страчує, як і досі, та ще дівчат гвалтує, котрих приводять йому, а потім, зганьблених, вішає власноручно...

Жити в Москві ставало страшно.

На вулицях з'явилися опричники.

Чорний одяг, шапки з чорного хутра, біля сидельного арчака — собача голова і мітла, під сидлом — вороні коні...

За велінням царя між Арбатом та Нікітською почали будувати перший двір для опричників.

Москва раз по раз дізнавалася: схопили рідню князя Горбатого-Шуйського, закатували князя Ряполовського, а там просто пограбували купця, у бронника молоду дружину забрали, в золотих справ майстра, який у земстві опинився, все золотце одібрали, а золотце ж те чуже, на обробку віддане, майстрові хоч у зашморг...

Одного разу вранці прокинулись від рушничної стрілянини: то цар з дружиною опричників підступив до Москви, обложив садибу князів Ростовських, побив князівських слуг, князів убиває. Невдовзі побачили дим: спустошену садибу Іван спалив...

А в травні надійшла з Лівонії звістка: перший царський воевода, переможець казанців, німців, поляків та литовців князь Курбський утік із Дерпта у Вольмар, переметнувся до короля Сигізмунда-Августа.

Зрада Курбського приголомшила царя. Почав пити без просипу. В нападі безсилої гніву то сварився, то плакав,

то заходжувався жорстоко катувати близьких до Курбського людей.

Іван Федоров ходив розгублений. Не можна було ганти Курбського за те, що життя рятував, але й простити йому зраду, перехід до католика Сигізмунда також не можна було.

— У скит пішов би! У скит! — говорив Іван Федоров Петрові Мстиславцю.

— Наче ти не знаєш, що монастирські стіни — для царя не загорода, — заперечив той. — Ех, Іване...

А Михайло Твердохлебов похмуро сказав:

— Тепер Лівонію втратимо. Згадаєш мої слова. Рано чи пізно, а втратимо. Наші воеводи здатні тільки за стінами відсиджуватися. У полі їм уже не воювати...

Розділ VIII

Бовкають, бовкають дзвони московських церков. Як і рік, як два, як і три тому. Проте це лише так видається, — в мідному передзвоні вчувається безнастанна тривога, і глухі удари його падають на місто важко, як сокира на плаху...

Гіркий, страшний час переживає Русь! Москва завмерла. Менше народу, ніж у минулі роки, товчється на Троїцькому майдані, немає вдосталь товарів у крамницях, люди неговіркі, поквалпиви, ходять оглядаючись, не влаштовують бенкетів, рано замикають ворота, зачиняють віконниці...

Колись до півночі пісні та дівочий вереск було чути, а нині ледь смеркне — тиша, хіба тільки копита кінські шалено процокотять вулицею, та розкотиться стукіт у чиїсь двері, і відчайдушний крик розітне нічну пітьму.

В сусідніх будинках люди підводять голови з подушок, тулять вуха до стін, припадають до шпарин у віконницях. Заклякнувши, дивляться, як тягнуть опричники зв'язаних людей, хрестяться...

Господи боже мій! Та що ж це таке? А тут же яку зраду вишукали? З малолітства усіх знали, нічого поганого за людьми не водилося... Коли так триватиме, гляди, завтра й тебе потягнуть... Напевно потягнуть! Адже кого тільки в недолюдка Малюти Скуратова та звірів Грязних у катівнях не побувало!

І ремісничий люд на дибях вішали, і купців живцем в окріп кидали, і попам з ченцями кістки ламали.

Ну, зрозуміло, коли бояр-зрадників не щадять. А май-

стровий люд — які ж вони зрадники? Не зрадники, а страждальці!

У кожному московському будинку, перед кожною іконою моляться за те, щоб позбавитися гонителів, знешкодити їх.

І вже не без зловтіхи потайки переказують чутки про нові цареві юродства, про страти в самій Олександровій слободі.

Малюта Скуратов — зовк, без чужої крові йому тепер жодного дня не прожити. Привчив государя до наклепів; якщо не стане їх, безумний Івашка самого Малюту, як ба-рана, оббілує. От і старається кат! Листи якісь до бояр від Сигізмунда-Августа відшукав, підсунув цареві.

Першим старий конюший Іван Петрович Челяднін поплатився життям. Цар, пам'ятаючи, що Челяднін — винуватець загибелі Глинських, силоміць примусив конюшого в царське вбрання облачитися, посадив у сльозах на трон, а сам плазував, кричав:

— Помилуй, государю! Помилуй нерозумного Ваньку! Не підведуся, доки не помилуєш!

Челяднін, не знаючи, куди подітися, і прошамкав:

— Прощаю, прощаю!

Іван схопився на ноги та ножем просто на престолі й за-колов конюшого. І дружину Челядніна, стару жінку, стратив.

Чи слід жаліти Челядніна? А чого його жаліти? Хіба не з його намови десятки інших поплавилися життям та маєтками?

Опричних бояр, страчених царем, жаліти нічого!

А ще менше жаль служилих людей царевих.

Самі, самі на інших зводили наклепи, самі інших об-брівували, самі цареві в усьому потурали — ось їм і по-карання!

О, боже! Та бодай би їх цар усіх там скарав, усім голо-ви відтрав, та й сам би в тій крові скоріше захлинувся!

А так і станеться! Не інакше! Бо у вовчій ватазі друж-ба коротка. Отож, мабуть, і Малюта, і Грязні, та й інша наволоч опрична ночами спати не можуть. Тремтять, ма-буть, як би хто з доносом не випередив. Не інакше! Вихо-дить, вони один одного й зжеруть!

От тільки чи дасть бог дожити до тієї світлої хвилини? А дзвони бовкають тривожно, тужливо, і глухі удари їх падають на місто важко-важко...

На очах в Івана Федорова збувалися найгірші пророку-

вання Олексія Адашева. Беззахисна Лівонія стала причиною незгод між царем Іваном, Польщею, Литвою та Швецією.

Налякані поразками, ревельці присягнули королю шведів Еріку, а лівонські рицарі вирішили, що подальше існування ордену неможливе, склали із себе духовні звання і віддалися під захист Сигізмунда-Августа.

Королівським намісником Лівонії став литовський гетьман Радзівілл.

Колишнього гермейстра Гергарда Кетлера він оголосив спадкоємним князем Курляндії.

Тепер війні не видно було кінця. Цар упирався, не хотів і слухати про перемир'я, відхилив литовські пропозиції поступитися лівим берегом Двіни натомість діставши Полоцьк. А щоб убезпечити себе від шведів, змовлявся із шведським королем Еріком про одруження з жінкою ув'язненого Ерікового брата Іоанна.

Польського ж посла кинув у темницю...

Правий був і Маврикій, що пішов у монастир на Соловках: цар пересварився з духовенством, з духовними пастирями народу.

Митрополит Афанасій, не витримавши царевих безчинств і не бажаючи потурати їм, удав із себе хворого, пішов на спочинок.

Дурний був, недоумкуватий, але й у нього, певно, совість живою лишилася.

Ніхто з архієпископів виставлятися у митрополити не бажав. Силою примусив цар прийняти митрополичий параманд казанського владику Германа, однак той посмів заперечити проти нового шлюбу Івана, і Германа прогнали. Запхнули вночі у візок і повезли з митрополичого двору невідомо куди.

Тепер митрополитом став соловецький ігумен Філіпп. Довго не піддавався на умовляння, зрештою наважився, діставши цареву обіцянку взятися до церкви.

Однак усе йде по-старому, і Філіпп та государ живуть також не в ладах.

Що буде з Філіппом, невідомо. Добра не жди!

Добра взагалі нізвідки чекати!

За нововведення в Апостолі вся боярська Москва і багато хто з священників на Федорова злобують. Акіндін аж пінився та кричить повсюди, що Федоров непотребство вчинив, на святе письмо, мовляв, нападався!

Неуки завжди злостиві. Їм же нічого, крім злості, не лишається! Сама лише жадібність у серцях у них, сама

нікчемна думка в тупих головах: свого не втратити, мзду одержати. А на царство боже, на те, що всі повинні словом божим перейнятися, братами стати і здобутком поділитися, на це дурням хапугам наплювати...

Та не буде по-їхньому! Хай кричать і злоствують! Лемент їхній загложне, а книжки Федорова, для всіх людей призначені, залишаться!

Залишаться!

Тільки от знову з друком важко стало... Після Апостола випустили всього дві книги: Часослов та Євангеліє, і то біди набралися.

Часослов (для церковних служб нема книги потрібнішої за цю) спершу для купців Строганових на їхні кошти друкувати довелося. Купці підганяли й правити книгу не дали. Тільки тоді, як її почали друкувати, і від царя гроші та папір видали. Тепер уже Федоров текст виправив... Та ось знову скільки часу ні грошей, ні паперу немає. Цар, начебто, зовсім про книжки забув, а митрополит Філіпп невдоволений Федоровим.

Сердиться, що в Часослові, для царя зробленому, Іван Федоров по-своєму молитви надрукував. Що старої нісенітници до уваги не взяв, очистив молитви від неправильних висловів та чужоземних слів.

Ех, митрополите, митрополите! Куди ж очі твої дивляться, Філіппе?

А якщо скрізь у рукописах переписувачі бездумно пишуть: «розбійницьке покаяння рай окраде», то й мені вслід за ними дурницю друкувати?

«Окраде» — значить «обмануло»... А в грецьких книгах тут інше слово стоїть, те, що означає «отверзло», «відкрило».

Ех, темнота!

І в усіх інших випадках друкований Часослов правильніший, аніж рукописні, хоч сердься ти, хоч не сердься, Філіппе!

Однак що ж робити? Як жити?

Знову цар прожене митрополита, який проти опричини повстає, — ще одне неугодне богові діло звершиться.

Коли ж митрополит владу над царем візьме — на Федорова за книжкові нововведення гоніння впадуть...

Та й не мириться душа з тим, що діється на російській землі.

Було колись: мріяв, що єдинокоролівський володар покладає край боярським безчинствам, стане жалувати усіх по

службі й за ревність, утвердить божеські заповіді любові й братерства по всій землі.

Для того в Часослові й слова молитви змінив. Замість «Спаси, господи, люди своя... перемоги царем нашим на супротивні даруй» викинув слова «царем нашим» і надрукував: «перемоги благовірному цареві нашому». Бо ж один повинен бути государ у православних, государ, що стверджує істини вчення Христового!

Так, вірив у Івана...

А що з того вийшло? Скрізь кабала, знову дворянські побори, не кращі за боярські, і війна точиться, і кров безвинних лється.

Он і Михайла Твердохлебова взяли до Малюти. Катували, стратили, а добро все розтягли.

Доніс на Твердохлебова червононосий п'яничка Акіндін. Це Федоров певно знав від знайомого піддячого. Наплів Акіндін, що Твердохлебов якісь листи в Литву та Польщу писав. За таку заслугу Акіндін нині частину майна твердохлебовського одержав. Незабаром довідалися через того ж таки піддячого: листи писав зовсім не Твердохлебов, а німець Ганс Краббе, той самий, що колись з Ливарного двору Федорова проганяв... Краббе вислали: чужоземців не карують, а Акіндін живе собі, з опричниками бенкетує.

Страшно стало жити в Москві. Страшно й соромно.

Не можна виправдати злодіянь царевих, не можна виправдати опричнину, і підлим себе почуваєш, боячись сказати те, що думаєш.

Якось Петро Тимофеев, сидючи у Федорова, погладжуючи одну із старих дощок з вирізьбленою на ній заставкою, сказав:

— Поїду я звідси.

Федоров втупився в Петра здивовано.

— Поїду звідси! — повторив той, відкладаючи дошку. — Не можу я тут більше...

— Та як же? Куди?

— Куди-небудь... Недобре в Москві.

— І друкувати кинеш?

— Хіба тільки в Москві друкують.

— Істинні, святі книжки лише ми друкуємо!

— Знайдуться всюди християни... Допоможуть...

— Пусте мовиш! У кого на друкарню грошей вистачить? Цар насилу набрав! І то скільки років возилися!.. Не можна нам діла полишати, Петре! Треба терпіти й трудитися!

Спроби відрадити Петра були марні.

— У Литві й Польщі є багаті православні князі, — спокійно відповідав Тимофеев. — Приймуть майстра радо... Ось хоча б гетьман литовський Ходкевич. Сам знаєш: він цареві писав, просив дати друкарів...

— Друкарів просив, а з царем воює?!

— А цар — християнин?

Петро Тимофеев запитав про це з несподіваною жорстокістю та прямою, і Федоров розгубився, не зміг відповісти...

— Цар порушив усі заповіді божеські! — з раптовою запальністю вів далі Петро. — Тричі оженився. Пиячить. Блазнює. Гвалтує дівчат. Убиває без суду... Християнин! Він збожеволів! Він знущається над самою вірою, над церквою!.. А попи марновірні й тупі. Ми їм не потрібні! Зажди, вони ще доберуться до наших книжок. Ще палитимуть їх!.. Ні, я поїду.

Іван Федоров тоскно чекав від'їзду товариша. Покине Петро Москву — зовсім ні з ким буде душу відвести...

Важко вирішити: правий Петро чи ні? Те, що цар безумний, що священники темні й злобліві, правда. Та чи годиться обов'язок зраджувати? Чи годиться покинути налагоджене діло через самий лише страх? Може, перетерпить, мине?

— Скільки ти вже терпиш? — заперечував Петро. — Все життя ти чекаєш і терпиш. Живеш чужою милістю. А хіба друковані книжки цар і митрополит створили? Ти, та я, та інші друкарі. Навіщо ж уповати на чийсь милість у проповіді слова божого?.. Не дають проповідувати — не упокорюйся, не вимолой на колінах права на проповідь. Сам іди й проповідуй людям істину! Чи, може, боїшся?

— Який з тебе пророк... — невесело посміхнувся Федоров. — Чи ж давно говорити навчився?

— Кривда й ненависть підлості вчать! Ніде я такого, як у Москві, не бачив серед християн.

— Не народ винен...

— А ти, з усім примиряючись, народ на темноту й горе прирікаєш!

Федоров похилив голову.

На початку травня, прийшовши вранці у штанбу, Федоров та інші друкарі побачили розгублені обличчя стрілецької варти.

— Чуєш, ми не винуваті! — сказав старший із стрільців. — Сам Васько Грязний приїжджав...

Стривожені майстри поспішили в друкарню. Там усе було перерито. Грецькі книжки й аркуші дорогоцінних, вивірених з оригіналами російських текстів валялися на підлозі, затоптані брудними чобітьми. Із складальних шухлядок був висипаний і перемішаний шриффт.

— Навіщо? Навіщо? — безтямно повторяв Федоров.

— Шукали, чуєш, листів польських... — пошепки пояснив стрілець. — Ти тільки не виказуй мене.

Федоров тупо дивився на нього, не розуміючи. Потім насилу збагнув, що прихід у друкарню польського посла Гарабурди, який попросив дяка Висковатого показати книжки, не випав з-під уваги опричників.

Але ж відтоді, як поїхав Гарабурда, минуло місяць!

Петро Тимофеев одвів Івана Федорова вбік, схвильовано признався:

— Іване! Це я зустрічався з Гарабурдою. Кликав він мене у Краків.

— А листів не давав?

— Господь з тобою! Як ти міг таке подумати?!

— То навіщо ж вони?! Навіщо?!

— Опричники, Іване...

Седмицю друкарі прожили в тривозі й замішанні. Ніхто нічого не розумів. Кожен чогось боявся.

А на початку нової седмиці Андроника покликали в Розрядний приказ. Повернувся він звідати зляканий і стурбований.

Залишившись наодинці з Федоровим, пом'явся і сказав:

— Вибач, Іване... Не свої слова кажу... Не велено тебе більше в штанбу пускати.

Федоров не зрозумів.

— Андроне! Та як же це?.. Адже я тут усе... Кожну літерку!.. Оцими руками!.. Аркушик кожен!.. Як же це?!

Андроник Тимофеев співчутливо порадив:

— Не карайся! Певно, наговор... Ти піди до Висковатого.

— Так, так... Я зараз... зараз і піду.

Він п'ять днів підряд ходив до думного дяка Івана Михайловича Висковатого, простоював годинами біля Посольського приказу, біля ганку дякового будинку, але приймати Висковатого не зміг. Слуги твердили одно:

— Ніколи дякові тебе бачити...

Федоров зрозумів: Висковатий його приймати не хоче і не прийме.

У ті ж дні сполоханий Петро Тимофеев прибіг до Федорова в хату зі страшною звісткою: митрополит Філіпп хоче віддати їх обох до соборного суду, як еретиків, за виправлення в Апостолі та в Часослові.

Федоров сторопів.

Пригадалася доля Максима Грека.

Одразу збагнув: якщо і живий залишиться, друкарні йому більше не бачити.

— Що ж робитимемо? — збліднувши, запитав він після довгого мовчання.

— Я їду, — сказав Петро Тимофеев. — Поїду у Вільно. Там купці є знайомі, Мамоничі. Давно хотіли книжки друкувати... А якщо не почали ще, у Краків поїду... Ідь і ти, Іване! Не гайся! Ідь!

— Куди мені?

— Поїдемо зі мною!

— В Литву?!

— Ти ж не королю поїдеш служити! Церкві! Он ігумен. Артемій, твій же доброзичливець, пішов у Литву, а віру ж не зрадив! Прославив себе боротьбою з аріанцями!.. Богові служити скрізь можна, Іване, аби тільки дали змогу служити! У Москві вже не дадуть!

— Пропадемо ми на чужині...

— Пусте! Не пропадемо! А волю дістанемо, щоб книжки видавати!.. Як усі майстри друкарські живуть?! Хіба вони від королів та імператорів залежать? Вони самі собі хазяї!

— Де грошей візьмемо на друкарню?

— Знайдемо! Не турбуйся! Книжки в Литві й Польщі високо цінують! А православного друку там немає. Ми єдиними майстрами будемо.

— А Русь?

— Наші книжки розійдуться по всій Русі! І в Москву, і в білі землі, і в українні!.. А в Москві ти нічого не створиш. Не дадуть більше. Не простять, що народові слово боже ніс...

Невідомо, як обернулися б справи, але в Москву знову надійшов лист від литовського гетьмана Ходкевича, який ще раз звернувся до царя з проханням прислати умілих майстрів друкування.

Ходкевич, наляканий зазіханнями польської знаті на Литву, скаржився на те, що гине православна віра в його вітчизні і важко її підтримати, не маючи хороших і в достатній кількості книжок.

Федоров дізнався про лист гетьмана в Розрядному приказі. Дяк, що викликав друкаря, озирнувшись, порадив:

— Ідь, чуеш... Адаже государ дозволив кого-небудь послати. Все одно: не до книжок нині Іванові Васильовичу... Ідь від гріха!

Дяк мав рацію. Захисту від царя Іван Федоров не чекав. І раніше цар до розпачливих листів не прислухався і тепер прислухатися навряд чи стане. Та, може, й не доходять листи до царя...

— Збирайся, Петре, — скрушно сказав Федоров через два дні своєму товаришеві. — Твоя правда. Треба їхати. Одну, видно, ми заслужили нагороду — вигнання...

Ніхто не чинив друкарям перешкод, коли виносили вони зі штанби шрифти й дошки, ніхто не зупинив, ніхто не відмовляв. Приказним дякам наплювати на книжки, а решта друкарів та ливників розуміли: у Москві Федорову не життя...

Федоров вирівняв папір, у якому говорилося, що він разом із Петром Мстиславцем та сином Іваном за велінням государя посилається на службу до литовського гетьмана Ходкевича. Папір мав служити перепусткою...

Вийжджали з Москви рано-вранці, в холодок. Місто спало. Ніхто й не глянув услід возам. Лише кілька друзів-майстрів проводжали своїх товаришів. Ішли поряд з Федоровим та Мстиславцем, похиливши голови й не утішаючи.

На прощання міцно обняли вигнанців:

— Не згадуйте лихом, рідні...

— Прощайте. З богом...

І довго мовчки дивилися услід невеселому обозові.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Розділ I

Незрозумілий, відчайдушний, проте дуже веселий людина дрібні торговці. В декого тільки й того добра в запічному козубі, що кусок полотна, два десятки голок, моток кольорових ниток та разок обручок, а його несе з Мінська в Новгород, з Новгорода — в Москву, з Москви — в Київ, з Києва — у Львів, із Львова — у Франкфурт, а то, дивись, іде-іде такий бідолаха, вигодуваний молоком вологодської чи путивльської матері, та й опиниться зненацька не де-небудь, а в самому Римі або Мадриді.

Який біс його заніс у Рим чи Мадрид? Навіщо йому здалися руїни Колізею, Собор святого Петра, красуні Прадо чи похмурі плити Ескуріала?

Гадаєте, не знає?

Знає!

Не лише мрія про багатство гонить його в незнайомі краї та землі.

Жене його невтримна цікавість, бажання знати, як живуть на землі люди, і глибоко затаєна, нікому не виказувана, прихована під личиною балясів гостра нудьга за обітваною землею, де немає насильства, неправди, зрадництва, убивств, війн, поборів...

Скільки віків уже бродить цей дрібний торговець стежками, дорогами, караванними шляхами!..

І не всякий повертається у рідні краї.

Зате ті, що повернулися, бажані гості повсюди.

Їх упізнають одразу, обступають, вітають, пригощають пивом, а то й винцем, щоб розвеселилися, розв'язали язика, не скупилися на розповіді.

І ті не скупляться.

Підохочувані зітханнями та оханнями простого люду, підігріті хмелем, заводять билиці-небилиці, і сам корчмар, забувши обрахувати п'яного проїжджого шляхтича, стоїть біля нього, роззявивши рота і навіть не кліпаючи.

Ай-яй-яй, які дива бувають на світі! Ай-яй-яй, що тільки коїться! Римські папи гріховодять із власними дочками! Московський цар живцем здирає шкіру зі своїх князів! А в Індії є птах фенікс, так той сам себе спалює і народжується з полум'я заново, ще прекрасніший і молодший! Ай-яй-яй!.. А що чути про Литву й Польщу?

Пан купець із самого Любліна? То чого ж пан купець досі не сказав? Такому гостеві-ціни немає, а він мовчить, немов, вибачайте, води в рот набрав... Виплюйте вашу воду, пане, і випийте ліпше моєї горілки. Га? Що? Добра горілка? Та ще й яка добра, пане! Ах, який гість! З Любліна! Чуєте, люди?! Пан із самого Любліна! І пан усе знає! Він же, можна сказати, мало не поруч із королем сидів. Га? Що? Чи не так? Бий мене сила божа, якщо я брешу! Ну, може, не зовсім поруч, але ж у Любліні він таки був!.. Закусіть огірочком, пане! Ви погляньте, який це огірочок! Таких огірочків король навіть литовським панам-магнатам не підноси́в, авжеж, ні! Він їх іншими пригощав, га?.. Що, що ви кажете? Пани-магнати розсердилися і поїхали геть із Любліна? Уй-уй! І пан Радівіл, і пан Ходкевич, і пан Волович?.. І що ж їм не сподобалося, пане? Їм таки не сподобалося, що король Сигізмунд хоче об'єднати Литву з Польщею! Ще б пак! Як їм може це подобатися! Їм це, вибачайте, аж ніяк не може подобатися! Приміром, вибачайте, мені б також не сподобалося, якби я володів корчмою, володів, кури́в вино, кури́в, і раптом прийшли б і сказали: «Корчма тепер буде нашою спільною. Вона залишиться на місці, тільки доходом ділитимешся з нами!..» Отакої! Уклібно дякую! Я так спав і таке уві сні бачив, щоб своє добро комусь чужому віддавати?! Ой, даруйте, я вам перебив, пане!.. Значить, отак магнати й поїхали із сейму? І як же воно буде тепер? Війна? Що, що кажуть у Любліні? «Нині унія з Литвою—напрочуд у згоді йде: ніяких переговорів, натомість війна гряде?» А таки дотепні пани живуть у Любліні, дай їм бог здоров'я! Так жартують, так жартують, навіть

сльози на очах у всього народу навертаються!.. І все ж таки я вам скажу, панове, що війни не буде. Не буде, та й годі! Ні, у мене немає ворожильних книг, ні отого російського «Шестикрила», ні книги Сібілли. У мене навіть кофейних зерен немає... Де ви бачили, щоб бідний єврей пив каву? Ха!.. Воду ми п'ємо, воду, панове, он що!.. Га? А причому тут Талмуд? Не вистачало, щоб у Талмуді про панів писалося!

Звідки я знаю, що не буде війни? Ех, панове, панове! Ось у східних народів існує повір'я, немовби як довго дивитися у смарагд, то можна побачити потойбічний світ. Камінь вони вважають вікном у рай... А я так скажу, панове: хочеш заглянути в майбутнє, заглянь у кишеню до шляхтича... А чому я згадав про шляхтичеву кишеню, так я вам скажу, чому згадав! Рік тому в литовської шляхти в самі дірки, даруйте, самі дірки. Це дуже невесело — перегризти полякам горло. Щоб я так жив! Однак у Кракові створюють не тільки краков'яки. Ви мене розумієте, га? І ось там створили універсал, такий собі не дуже великий універсал, усього лиш якийсь аркуш паперу, пфе! Але у правах він урівняв литовську шляхту з польською. Всього-на-всього! Цей універсал дав литовській шляхті те, чого їй ніколи не давали і не дали б литовські магнати... Тож дозвольте вас іще раз поспитати: за кого воюватиме литовський шляхтич? Може, за пана князя Радівіла? Може, за пана князя Ходкевича? Може, за пана підканцлера Воловича? А я вам скажу, за кого. За короля він воюватиме, панове! За свою кишеню без дірок!.. Іще горілки? Будь ласка, пане, ось вам горілка, пийте на здоров'ячко!.. Як, як ви кажете? Я забув про православний народ?.. Як я можу забути про православний народ, пане, вибачайте, якщо всі довколишні мужики п'ють у мене тільки в борг і я вдень і вночі мушу пам'ятати, хто скільки заборгував? Я так про них пам'ятаю, як московський князь Іван не пам'ятає! Ай, це, звісно, сміх крізь сльози. І не говоріть мені про народ! Я сам знаю, як живе мужик і в нас, і на Поліссі, і на Волині... Не дай боже моїм дітям такого життя!.. Та скажіть, чи ви бачили коли-небудь, щоб вовк їв ріпу?.. Не бачили?.. Ну, то ви швидше все-таки побачите вовка, що жере ріпу, аніж литовського князя, який піднімає мужиків на короля!.. Га? Що? Я боюся, що Литва з'єднається з Руссю? А таки справді, боюся, панове! Ви, либонь, не чули, що вся моя рідня жила в Полоцьку? Так от, вона в Полоцьку

жила. Я й кажу — жила, бо її більше немає. Так, немає, панове. Ні мого дев'яностолітнього діда, ні моїх дворічних онуків. Московський цар Іван їх усіх потопив. Ви ж розумієте, це ж страшні вороги цареві — дворічні діти! Ай, не звертайте уваги на мої сльози. У старого єврея очі завжди на мокром місці... Краще випийте ще горілки, панове... Так... А, мене кличуть... Я зараз... Ну, ось я і вернувся, панове. А для чого я вернувся? Для того, щоб сказати: я нічого не маю супроти росіян. От, будь ласка, у нас в Заблудові живе один росіянин. Федоров Іван. Він друкує книжки для гетьмана Ходкевича... Певна річ, у нього є свої вади. Він, приємно, ніколи не посидить у мене в корчмі... Сміюся, сміюся, панове!.. Тож я хотів сказати: хай цей росіянин живе собі в нас і поживає на добре здоров'я! Такі росіяни не топлять дітей і не гвалтують дівчат! Але ж Федоров таки сам утік від свого царя! Дуже розумний чоловік, мудрець, а змушений поневіритися на чужині! Це християнин із християн, творець християнських книг!.. То скажіть, що ж буде з нехристиянами, якщо Литва об'єднається з Руссю? Що буде зі мною?.. От я і боюся, панове! Широ признаюся — боюсь! І сподіваюсь, що цього не станеться...

Справді, дивний народ ці дрібні торговці й корчмарі. Одні з них — добровільні гінці й вісники народу, інші — його міністри іноземних справ та фінансів. І, як правило, вони поважають і цінують один одного. От чому свенцяньський корчмар, відомий усім любителям хреститися кухлем під кличкою «Йоселе — щоб я так жив!», запідозрив неладне, приймаючи в себе пізньої осені тисяча п'ятсот шістдесят дев'ятого року постояльца, котрий сказав, що йде із Шадова.

Одягнений той постоялець був бідно, ніс за спиною козуб, назвався торговцем, проте сів осторонь від усіх інших і в розмову не втручався.

Спершу «Йоселе — щоб я так жив!» подумав, що новий гість хворий. Та гість у відповідь на співчуття і турботу послав «Йоселе — щоб я так жив!» до бісової матері, од вина відмовився, а коли корчмар спробував розпитати про лівонські справи, порадив забрати геть свою пику, доки ціла.

«Йоселе — щоб я так жив!» замислився.

Не те, щоб його вперше в житті вилаали. Ні. Але ж його вперше в житті по-панському вилаав тверезий дрібний торговець.

Це вже щось та означало! А означати це могло тільки одне: гість, що видає себе за торговця, — зовсім не торговець. А якщо людина не торговець, а видає себе за торговця, то хто ж вона?

«Е-ге-ге! — сказав собі «Йоселе — щоб я так жив!» — Це буде цікаво панові свенцяньському судді!»

І він послав за паном свенцяньським суддею.

Пан суддя одразу ж прибув у корчму в супроводі двох аужих слуг і приступив до торговця з розпитуванням.

Оскільки гість і пана суддю послав туди ж, куди незадовго перед цим посилав корчмаря, то пан свенцяньський суддя велів зухвальця схопити.

Торговець, проте, не побажав бути скрученим, вихопив з-під куртки кинджал і вчинив лютий опір.

Тільки при допомозі шляхтичів, які під'їхали до корчми, торговця таки обеззброїли і зв'язали.

Тоді він раптом затих, назвався воеводичем Глебовичем, заявив, що везе листи від російського царя Івана до православних литовських князів, яких цар умовляє обрати його великим литовським князем, і попросив звільнити себе, давши чесне благородне шляхетське слово, що не втече.

Глебовича розв'язали. Він подав враженому й гордому зі своєї удачі свенцяньському судді цареві листи, а «Йоселеві — щоб я так жив!» пообіцяв повернутися і випустити всю кров із жил. Потім Глебовича одвезли до короля у Краків.

Цей випадок не лишився без наслідку.

Король, підтриманий усіма польськими сенаторами й послами, спираючись на древні права корони й на відомості про зраду литовських магнатів, видав привілей, за яким Полісся та Волинь приєднувалися до Польщі.

Литовські магнати, спіймані на гарячому, змушені були привселюдно зректися царя Івана.

А «Йоселе — щоб я так жив!», довідавшись, що Глебовича помилувано і він став на службу до короля, спішно продав корчму і переселився до Львова.

Остання подія, між іншим, у літописах не була зазначена.

Верховний гетьман великого князівства Литовського, віленський каштелян Григорій Олександрович Ходкевич, змушений на початку літа тисяча п'ятсот шістдесят дев'ятого року за вимогою короля повернутися на сейм у Любліні для остаточного розв'язання питання про об'єднання Польщі та Литви, сидів у кабінеті свого люблінського дому.

Огрядне тіло старого гетьмана заповнило все глибоке й широке шкіряне крісло. Пухкі, але вже із слідами старечої жовтизни руки у коштовних перснях, що повпиналися в товсті пальці, лежали на м'яких поруччях нерухомо й безживно. Сива голова похилилася на груди. Коричневі повіки — стулені. Чорнило на листі, початому Ходкевичем до віленського воеводи князя Миколи Радзівілла, давно вислохло... Проте гетьман не спав.

Просто він перечікував, коли минеться приступ різкого головного болю, що дедалі частіше й частіше турбував його в останній тривожний час.

Та ось біль одступив, послабнув. Коричневі повіки трохи розтулилися. Подум'я свічок, яке коливалося від нічного повітря, що проникало в одчинені готичні вікна, відбилосся у сірих випуклих гетьманових очах. Пухкі пальці ворухнулись. Гетьман усе ще сидів, але тепер він прислухався. В сусідній залі ходили. Значить, тіло його дядька, померлого минулої ночі, трокського каштеляна Ієроніма Ходкевича, ще готували до останньої церемонії...

Гетьман зітхнув. Тільки-но вчора, за обідом, небіжчик, як завжди розпалюючись, довго розмовляв з литовським сенатором Оссолінським про те, яку згубу принесе знатним литовським родам унія з Польщею. Осушивши келих, він вигукнув, що не хотів би дожити до унії... Так воно й сталося. Тієї ж ночі Ієронім Ходкевич віддав богові душу...

Шкода старого трокського каштеляна. Та помруть усі, помре і він, гетьман Ходкевич, і, може, це справді щастя — не дожити до ганебного підкорення полякам, до того часу, коли скасують усі привілеї, якими користувалися досі знатні литовські роди, до зубожіння, — не дожити, як не дожив Ієронім?

Однак що вдієш? Що вдієш? Поступитися Лівонією, віддатися, як того бажають холопи, московському цареві? О мати божа! Заступи й помилуй! Царем можна лякати короля, але стати його підданими — це немислимо! Цар поїнятий манією величі, він не терпить могутніх князів та вельмож. Він їх просто знищує. Це знають усі. Ось тому-то київський воевода князь Острозький і заявив третього дня, що виконає все, що накаже король, погодиться з будь-яким рішенням про унію, аби тільки не потрапити під владу Москви...

Господи, господи! Проклятий сейм! Коли б то, як у минулі роки, вдалося вести переговори тільки з польськими сенаторами, з єпископами, з воеводами, маршалами, канц-

лерами, підскарб'їями і каштелянами! З ними можна було б домовитись! Сам канцлер королівства Іван Тарло погоджувався укласти унію на підставі привілеїв короля Олександра, лишити недоторканими литовські посади, печать і титул литовського князя та князівства. Але в нинішні часи навіть королівський канцлер безсилий перед крикливими послами, які виносять усі делікатні справи на загальний погляд. Чарновські, Оріховські, Лещинські та інше шляхетство просто із шкіри пнуться, щоб позбавити Литву навіть натаку на незалежність. А після конфузу з царевими листами, взятими у Глебовича, і сенатори ополчилися на литовців. Навіть про незгоди з власною шляхтою забувають, коли діло до унії доходить... Це погано! Погано! Король уже одібрав у Литви Полісся та Волинь, де є маєтки й самого гетьмана. Завтра одбере й Київ. А всім тим, хто не бажає приєднатися до Польщі, загрожує позбавленням посад і маєтків...

Та що вдієш? Що вдієш?

Перед очима гетьмана постало сухе, гостроносе обличчя краківського єпископа Філіппа Падієвського.

Позавчора єпископ з усмішечкою поцікавився: які книжки збирається невдовзі надрукувати Ходкевич у Заблудові? «Ви найревніший захисник хлопської релігії, пане гетьман! — сказав єпископ. — Певно, маєте широкі плани?»

Прикро згадувати, як розгубився і не спромігся на дотепну й різку відповідь клятому католикові.

Старість... Так, це старість, з якою прийшов і страх... А єпископ закинув про друкарню не випадково! Мабуть, виставляє гетьмана перед королем як непримиренного ворога унії та королівства! Звичайно! Православність — релігія і московського царя. Виступати зараз проти католицизму — значить виступати разом із холопами за приєднання до Московії...

Ох, який тяжкий світ, яка сумна юдоль земна! Гетьман важко нахилився уперед, присунув крісло до столу. Узав нове перо, вмочив у мідну чорнильницю, схожу на скриньку, присунув до себе початий лист... З-під пера побігли рядки, сповнені зневіри й відчаю:

«Нічого втішного не можу написати вам звідси. Усі наші справи, як і досі, ідуть гірше й гірше, і вже не бачу ніяких засобів поправити їх...»

Закінчивши лист, гетьман притрусив сторінку піском, почекав, поки пісок убере чорнило, обережно зсипав його.

Згорнув послання, запечатав. Підвівся. Глянув у вікно, здивувався з того, як швидко настав світанок. Дмунув на свічки. Постояв, удихаючи димок від гнотів. Подумав, що, може, тепер, над ранок, трохи поспить. Треба берегти сили. До того ж уранці він обіцяв побачення князеві Курбському, а князь прийде з безнастанними скаргами на несправедливості польських сенаторів... Курбському, звісно, треба допомогти, однак він стомлює. Дуже стомлює! Весь час обурюється, що король та сенатори його обдурили. Обіцяли дати землю у спадкоємне користування, а дали тільки в одвічне та й на те не зважають... Курбського обдурили! А кого не обдурили? Хто не обдурений! Всі обдурені! І, можливо, найбільше — він, верховний гетьман литовський, спадкоємець славного імені Ходкевичів! До того ж він старий. Старий. Йому хочеться відпочити. Так. Відпочити! І нехай йому дадуть спокій!

Гетьман, човгаючи, — а це було ознакою роздратування, — поплівся до своєї спальні.

Штовхнув у голову слугу, що спав біля дверей. Той сполохано підхопився, кинувся роздягати свого пана.

Наприкінці того самого дня, коли гетьман Ходкевич писав листа князеві Миколі Радзівілу, Іван Федоров, що жив у гетьманському містечку Заблудові, повечерявши, вийшов з хати.

Пішов він на Віленську дорогу, де другий вечір видивлявся, чи не з'явиться віз із Петром Тимофєєвим, який поїхав у Вільну і Троки продати віддруковане в Заблудові учительне Євангеліє і який надіслав вісточку про те, що цими днями повернеться.

Червнева спека висушила землю, на вулицях містечка лежала товста сіра пилюка, і навіть трава перед хатами і листя на яблунях та грушах були присипані найдрібнішим сірим порохом.

Корів уже пригнали. Бабів на вулицях не було. Тільки подекуди сиділи на призьбах чи на лавочках перед ворітми чоловіки та бігали сільські дітлахи, здіймаючи пил і галасуючи.

Про щось жваво сперечалися на розі два літніх євреї у ярмулках, у довгополих каптанах, сивобороді, з кучерявими білими пейсами.

Міщани й мужики, коли Федоров наближався, підводилися і віталися. Він відповідав поклоном.

Літні євреї, урвавши розмову, шанобливо одступили, пропускаючи відому всьому Заблудові вчену людину.

Федоров ішов не поспішаючи. Після довгого, сповненого працею дня приємно було йти, випроставши спину, вдихаючи теплі пахощі землі, молока з-під корови, соломи та липи, що цвіла.

На душі було тихо й спокійно.

По дорозі ні воза, ні перехожого. Він пройшов трохи вперед, перестрибнув через канаву і ліг на теплу траву...

...Здавалося, так недавно з тривогою роздивлявся він ці місця, наближаючись до Вільни. Петро Тимофєєв ожив, жадібно дивився на всі боки, впізнавав знайомі поля, лісочки, сільця, усміхався їм, немов людям. А Іван Федоров тримався сторожко. Йому і Заблудово тоді не сподобалося. Він турбувався про те, як їх обох зустрінуть у Вільні, сумнівався у майбутньому.

Але побоювання виявилися марними. Слава російських книгодрукарів давно випередила їх самих.

У будинку купців Мамоничів, куди привіз Федорова Петро Тимофєєв, москвичів зустріли привітно.

Кузьма та Лев Мамоничі сповідали православну віру, були грамотіями, книжниками, вони мали і Апостол, і інші видані в Москві книжки.

Мамоничі, купці багаті, чудово знали не тільки торгіву Вільну, а й Вільну боярську.

Кузьмі нетрудно було потрапити на прийом до гетьмана Ходкевича і розповісти про несподіваних гостей з Москви.

Гетьман належним чином оцінив подарунок, що піднесла йому доля.

Завести у Литві власну православну друкарню, щоб боротися проти католицизму — релігії ненависних йому поляків, — і завести без зайвого клопоту й витрат, адже москвичі привезли із собою матриці, — це гетьманові Ходкевичу було до душі.

Ходкевич одразу ж прийняв Федорова і Мстиславця, домовився, що вони стануть до нього на службу, і взявся виклопотати в короля, який, на щастя, був тоді в місті, права для Івана Федорова проживати в Литві та Польщі.

Ходкевичу ж легко було умовити свого близького воеводу — надвірного литовського хорунжого Василя Рагозу — передати Федорову свій герб і дворянство.

Акт адаптації склали у Вільні на початку березня тисяча п'ятсот шістдесят восьмого року у присутності найвищих литовських чинів і надіслали на затвердження королю.

Так Іван Федоров став повноправним литовським шляхтичем, правда, шляхтичем без землі, зате з правом бути присутнім на сеймиках і сеймах, бути обраним на великі сейми і носити на одягу герб Рагоз: на щиті — зігнута штаба на зразок латинського «S» у зворотній бік з нако- нечником стріли зверху.

— Ми даруємо вам дворянство, адже в Литві, як ніде, уміють цінувати розум і майстерність! — пихато виголосив гетьман Ходкевич, поздоровляючи Федорова. — Одинні ви вільний, повноправний шляхтич і вам нема чого боятися: за вас усі сили Литви і дружньої їй польської корони... Тож служіть вірно великій Литві!

— Вдячний і щасливий, — відповів Федоров, уклоняючись, як годилося за ритуалом. — Приймаю шляхетське звання як свідчення великої поваги достойних панів до християнської віри, якій я стараюся служити в міру сил своїх і якій надалі служитиму, не покладаючи рук і не шкодуючи життя.

Промова-відповідь Федорова прозвучала ухильно, та, по-перше, не всі присутні досить добре розуміли по-російському, а по-друге, проти неї нічого по суті не можна було заперечити.

Петру Тимофєєву, як міщанинові міста Мстислава, визначити своє правове становище у Литві не доводилося: воно й так було визначене...

Метушлива, тісна, багатолюдна, багатомовна Вільна не сподобалася Федорову. Тиха, зеленувата Вілія після Москви-ріки видавалася скучною. Замок короля Гедиміна, що височів на горі й гордо здіймався над усім містом, після Московського Кремля зовсім не мав того грізного вигляду, який здавався віленцям, що хвастилися перед московітом його могутністю і неприступністю.

«У Казані, певно, трохи вищі й міцніші стіни були!» — подумав сам собі Федоров, а втім, у голос похвалив замок.

Гетьман Ходкевич запропонував Федорову й Петрові Тимофєєву оселитися в його заблудівському маєтку.

Федоров радо прийняв запрошення. Жити у Вільні, коло двору, серед католиків, йому не хотілося. Для друкування книжок зовсім не потрібні галас, придворні підступи й клопоти.

І ось воно, містечко Заблудів! Звук до нього Федоров і до людей його звук.

Ще ніде не зустрічав він такої поваги з боку жителів, як тут.

Федоров розумів, звідки вона. Недарма ж він проїхав з товаришем всю білоруську землю, подивився і на литовських селян.

Поляки рвалися до тутешніх пасовиськ та лісів. Вони намагалися захопити все, що було краще, закабалити землеробів. Вони мріяли викоринити православ'я, насадити всюди ненависний народіві католицизм.

Як же було заблудівцям не поважати людей, які друкували православні книжки і захищали істинну віру від віри проклятих поневолювачів?!

— Так, я не жалкую, що приїхав у Литву! — сказав Федоров Петрові Тимофєєву. — Адже ми потрібні тут. Потрібні, щоб проповідувати християнські істини. Щоб боротися з католиками, які принижують і поневолюють християн.

— Я знав, що ти не шкодуватимеш, — відповів Петро. Заблудівську друкарню обладнати, маючи досвід Москви, було нескладно! Завезли олово, свинець, сурму, з матриць, які захопили із собою, відлили шрифти, а тим часом гетьманські теслярі завершили роботу над друкарським верстатом.

Папір у Вільні був. Його привозили сюди не тільки з далеких країн, а й з краківських паперових фабрик.

Сімнадцятого березня тисяча п'ятсот шістдесят дев'ятого року Іван Федоров та Петро Тимофєєв уже могли сповістити гетьмана Ходкевича про те, що закінчили друком першу заблудівську книгу — Євангеліє учительне. Правда, Федорова засмутило те, що гетьман не дав йому попрацювати над текстом, не дав наблизити мову книги до народної. Проте гетьман був збуджений і задоволений. Пухкі руки гладили й гладили білі аркуші, вкриті чітким шрифтом.

— У поляків у Кракові — Шарфенберги, німці, а в нас, литовців — свої друкарі! — сказав Ходкевич. — Ні, не загинула і не загине Литва! Тепер уже ми не поїдемо на сейм у Люблін! Досить! А якщо треба буде, постоїмо за свою віру!

І урочисто підніс над головою Євангеліє... Та це було в березні. А зараз червень. Ходкевич та інші магнати на сейм поїхали, щоб не доводити справу до війни і обстояти незалежність Литви мирним шляхом. Слід сподіватися, обстоять. Адже за них уся білоруська, уся литовська, уся волинська і польська землі! Увесь православний люд, що не бажає кабали польських панів!

Ось уже почав Федоров готувати до друку Псалтир з Часословцем — найпотрібніші книжки для церкви. Якщо на Русі мало їх, то тут і рукописні псалтирі не всюди знайдеш. А будуть Псалтир з Часословцем, буде і Євангеліє, будуть за ними і Апостол, і Біблія.

Усі християнські книжки він, Федоров, християнам дасть, щоб вивчилися жити по-божому, згуртувалися і дружно, як брати, захищали віру...

Тихо! Либонь, колеса стукотять?..

Федоров трохи підвівся на лікті. Так воно і є, удалини сунеться віз.

Петро?

Так, Петро!

Федоров схопився з землі, поспішив назустріч. Петро Тимофеев скочив з воза. Потиснули один одному руки. Пішли поруч.

Петро розповідав:

— Книжки всі продано. Бариш великий. Кузьма Мамонич як дізнався, запалився. Хоче свою друкарню будь-що налагодити. Мене в тередорники запрошував...

— А ти?

— Як же я тебе залишу? Та й чого до Мамоничів іти? Ні! Я так вважаю, Іване: треба нам поки що в гетьмана працювати, а коли зберемо грошей, своє діло заводити.

— Так, так... А як же з папером?

— Папір скоро доставлять... Ти даремно не слухаєш мене, Іване. Залежати від сильних світу цього не солодко. Адже ж переконався уже.

— То було в Москві! Гетьман Ходкевич — добрий християнин.

— Християнин-то він добрий, проте час такий...

— Який?

— Невеселий. Уся Вільна про одне говорить: бути повній унії з Польщею. А якщо буде унія, католики гору візьмуть.

— Не вірю я в унію! А коли загроза й нависла, то православні князі не відступлять, і нам з ними заодно бути слід.

— То правда... А знаєш, Іване, що про Курбського і про слуг його балакають?.. Скаржаться на них королю на сеймі.

— Хто?

— Та ковельці й шляхта. Князь Курбський гадає, що він у себе в ярославських маєтках живе. Ванька Колимета

урядником Ковельським посадив, самочинно землю своїм роздає, на сусідів нападає, з міщан податки стягує. Он у панів Красненських маєток під Туличевим захопив. З гарматами, з гаківницями напав... А Ванько Колимет над євреями збиткується. Викопав у ковельському замку ставок, напустив туди п'явок, хапає жидів, садовить до п'явок і, поки рідня викупу за них не принесе, морить...

Вони підійшли до своєї хати.

За столом і Федоров розповів новини.

— Слухай,— сказав він,— приходив нещодавно батько отого хлопця, Гриня. Ну, того, що сподобався мені різбленням своїм... Питав, чи багато візьмемо, щоб вивчити хлопчину.

— Що ж ти відповів?

— Відповів, що ніякої мені платні не треба, а як стане друкарню розширяти, то й так в науку візьмемо.

— Ех, Іване! Не за звичаєм робиш! Ми не на Русі! Скільки разів говорив тобі! Учень повинен платити майстрові або договір підписати, що відпрацює за науку.

— А йдіть ви зі своїми звичаями та договорами кудись подалі! З Гриня чудовий різальник і друкар вийде! Не те що мій Ванько! Ти подивись, подивись, як хлопчина ріже! І це в п'ятнадцять років!

— Але ж закон...

— Грабіжницький у вас тут закон! Знати його не хочу.

Петро Тимофеев стенив плечима і замовк, замкнувся, а Федоров ще довго не міг заспокоїтися, бурчав, осуджуючи порядки цехових ремісників.

Так і спати полягали, невдоволені один одним.

Дванадцятого серпня тисяча п'ятсот шістдесят дев'ятого року славнозвісний Люблінський сейм, який почався ще десятого січня, закінчився.

Польська знать і шляхта, підтримана католицькою церквою та литовськими шляхтичами, домоглися здійснення своєї давньої мрії.

Незалежне Велике князівство Литовське, родючі й малозаселені південні землі якого владно вабили до себе польських землевласників, перестало існувати.

Замість Польщі й Литви виникла єдина держава — Річ Посполита, з єдиним великим сеймом, одним сенатом, з єдиною монетою.

Польща торжествувала. З уст в уста передавалися слова, що їх начебто сказав королю Сигізмунду-Августу канцлер Іван Тарло:

— Нарешті! Це найщасливіший день у житті кожного з нас, ваша величність! Далі зволікати не можна було. Адже Костьол в ім'я усіх святих рідко коли має свинцевий дах!

Король зволив милостиво усміхнутися. А втім, говорили, що сам старіючий Сигізмунд-Август був не зовсім задоволений сеймом. Сенатори не звільнили короля від боргу державі, відмовилися призначити його дітям забезпечення і примусили платити квартиру, як звичайного землевласника.

Сенат не дуже турбувало самопочуття короля. Зате литовська знать піднеслася духом. З гнітючим серцем присягаючи на вірність Речі Посполитій, литовські чини розраховували тепер на те, що використають кривду обібраного поляками Сигізмунда-Августа і завоюють провідне становище в новій державі. Ця надія дещо пом'якшувала гіркоту капітуляції, дозволяла виправдати її у власних очах.

— Покірністю королю ми зміцнили своє становище! — сказав друзям князь Костянтин Острозький. — Король — наш друг. Нехай католики не радіють задалегідь. Настане час, і ми візьмемо всю владу в королівстві!

Однак не всі магнати Литви міркували так, як князь Острозький. Гетьман Ходкевич, в усякому разі, міркував інакше. Він розумів, що гру програно, і програно остаточно.

Глибокий сум охопив старого. Він не залишився ні на бенкет, ні на полювання, які влаштовували на честь унії, розпорядився запрягти коней, і вже тринадцятого серпня, наступного дня після закриття сейму, виїхав із Любліна в рідний Заблудів.

Шлях пролягав через Полісся. За віконцем колимаги тягнулися убогі пасовиська, злиденні сільця з обскубаними стріхами.

Але з віковичних дібров повівало прохолодою і під жарким серпневим сонцем. Стрімкий широкий Німан виблискував, як риб'яча луска, срібними скалками, черепичні дахи фільварків та панських будинків яскраво червонили в густій зелені садків, і старий гетьман час від часу підносив руку, щоб витерти непрохану сльозу, яка набігала в куточок ока.

Недалеко від Новогрудка гетьманові стало погано, і він розпорядився заночувати в селі, що трапилося на шляху.

Літній піп метушився, не знаючи, як прийняти такого знатного гостя. Проте Ходкевич, гірко посміхнувшись, відмовився од попової люб'язності.

— Часи розкоші та насолод минули! — сказав він господарям, які аж заклакли від поштивості. — До того ж я старий солдат... Постеліть мені на сіннику!

Гетьманове розпорядження виконати було важкувато. Старого сіна вже не було, нове піп іще не зібрав. Проте заперечувати Ходкевичу не посміли. Сяк-так назбирали з десяток копичок по всьому селі, стягнули в попівський сараї, склали, вкрили килимами, кинули під голови шовкові гетьманські подушки, а попадає все-таки принесла свіжі простирадла та укривало.

Лежачи в пахучій темряві, гетьман слухав, як жує і зітхає попівська корова.

Ех, адже ж і це була його рідна Литва!

Близько опівночі за стіною сінника почулися голоси. Гетьман прислухався.

Розмовляли чоловіки, і розмовляли з тією співучістю, яка завжди так властива мові поліщуків.

Гетьман розчулився. Він напружив слух.

— А таки продали нас магнати полякам, Гнате! — мовив неквапливий тенорок.

— А таки продали, брате! — обізвався м'який бас. — Усе продали: і нас, і віру християнську продали.

— Що ж воно буде? Мало свої пани знущалися над землянами, тепер католики прийдуть! Зараз як у пеклі живемо, а тоді й зовсім ноги простягнемо!

— Хто простягне, а хто й геть потягне... А то, дасть бог, і нагадаємо панам, як наші батьки їхніх батечків на Жмуді вшановували кийками та вилами!

Гетьман рвучко сів на килимах.

— Гей! Холопи! Сюди!

Збіглися слуги, принесли світло.

— Знайти богохульників, розшукати бунтівників! — бризкаючи слиною, кипів Ходкевич. — На палю сучих синів! Прокляті голодранці! Вітчизна гине, а підле плем'я гарчить!

Вирву, вирву ікла шолудивим псам!

Слуги переполошили все село, притягли на попівський двір зо два десятки похмурих, розпатланих мужиків, які нічого не могли второпати.

Однак бунтівників не знайшли...

Іван Федоров та Петро Тимофеев розгублено перезирнулися. Федоров розвів руками.

— Як же це, пане гетьман? Закрити друкарню зараз... Ми й нові дошки почали, і папір закупили...

Вони стояли у великому світлому залі заблудівського будинку Ходкевичів. Важкі оксамитові запони були відсутні. Світло, що вільно лилося у відчинені вікна, грало в навощеної підлозі, в полірвці різьблених дубових панелей, в позолочених рамах картин.

— Це неможливо, пане гетьман! — твердо сказав Федоров. — Дозвольте нам хоча б почати книжки додрукувати.

— Хай буде так, — нахилив голову Ходкевич. — Хай вони стануть моїм надгробком... Але нових шрифтів не зачинайте, дошок не ріжте. Я тяжко хворий. Мені вже не під силу ні нові витрати, ні клопіт... Я хотів лише, щоб ви знали, що вільні, і можете самі вирішувати, як вам бути далі.

Старий дворецький провів друкарів до виходу, низько вклонився їм.

Федоров не стримував себе:

— Це зрадицтво, Петре! Гетьман не як православний князь, а як митар жалюгідний чинить! Не встигли унію укласти, а він уже й постарів! Ех! Йому бог поле для подвигу уготував, а він...

— Тепер у нас один шлях — до Мамоничів. Просити треба, щоб обох узали... — вимовив нарешті Тимофеев.

— Чи ж візьмуть!.. Може, тепер і вони побоятся?.. Та й не хочу більше кланятися, милості чекати!.. Уже під п'ятий десяток мені, Петре! З них мало не тридцять років друкованим книжкам віддано, служинню вірі! Скільки пожертвував, щоб просвітити народ, а зараз маю блага, щоб купці притулок дали? Знову з чужих рук виглядати?

— А що ж інакше вдієш, Іване!?

— Побачимо! Православним архієреям писатиму. Повсюди листи розішлю. І в Вільну, і у Львів, і в Мінськ... У монастирі напишу. Хай допоможуть.

Іван Федоров зробив так, як сказав. Розіслав листи по Литві й Польщі до православного духовенства. Описав тяжке становище єдиної православної друкарні, звернувся до чеснот вищих духовних чинів, благав не дати загинути богоугодному починанню.

З Вільни відповіли скоро. Писали, що грошей для друкування книжок в єпархії немає... Водночас надійшов лист від Кузьми Мамонича Петрові Тимофееву. Заповзятливий купець настійно кликав Петра до себе.

«Двох друкарів мені не треба, — відверто повідомляв Кузьма Мамонич. — Ти приїжджай. А щодо твого товариша, то хай він пошукає грошовитих людей в інших містах. Щиро віруючі скрізь знайдуться. Я міг би дати Федорову листи в Київ і у Львів, до тамошніх купців, з якими веду справи...»

Прочитавши листа, Іван Федоров сказав Петрові:

— Ну що ж... Ідь у Вільну. Адже бачу, не віриш ти, що ще хто-небудь відгукнеться.

— Не вірю, Іване, — похиливши голову, признався Тимофеев.

І Петро Тимофеев поїхав у Вільну. Тією самою дорогою, якою нещодавно повертався, сповнений надій та рішучості завжди бути з Іваном Федоровим.

Обнялися.

Федоров дивився, як віддаляється віз із Петром Тимофеевим — той зіщулювся, сховавшись під полотниною від надокучливої мряки, що почалася, — і відчув, як ріжуть очі...

От і Петра зломали роки й невдачі.

Ось і знову ти один...

Залишившись у Заблудові, Іван Федоров продовжував друкувати початий разом із Петром Псалтир з Часословцем.

З дозволу гетьмана Ходкевича узяв на допомогу того самого Гриня, про якого говорив Тимофееву.

Молодший син у великій родині, що ледаве зводила кінці з кінцями, світлоголовий Гринь переступав поріг друкарні благоговійно.

Бачачи, що юнак жадібно слухає його розповіді, на ходу схоплює поради, Федоров радів. Гринь не тільки мав хист майстерно вирізувати дошки, він відзначався і старанністю, ретельністю, саме тими якостями, яких не вистачало рідному синові Івана Федорова.

— Що ж ти, Ванько? — не раз із смутком говорив Федоров синові. — Невже ж так і не лежить у тебе серце до мистецтва мого? Подивись на Гриня. Старанний, тому й ладиться у нього все...

— То не для мене, — відповідав син. — І не бачу я, щоб користь тобі яка від книжок була, батьку. Самі лише страждання терпимо, живемо не так, як люди.

— Не гніви бога! — вигукнув Федоров. — Праведний шлях ніколи не буває легкий!

І що більше віддалявся од Івана Федорова син, то ближчий ставав йому Гринь.

— Поїдеш зі мною? — спитав якось Іван Федоров юнака.

— Поїду! — не вагаючись, відповів Гринь. — А візьмете? Федоров провів рукою по русявому волоссю отрока.

— Поговорю з батьками твоїми...

Проте Гринева рідня і слухати не хотіла про від'їзд хлопця з Федоровим.

Федоров насилу умовив відпустити молодого різальника до нього, коли відкриється нова друкарня.

Однак він бачив: Гринів батько погодився на це лише тому, що не вірив успіхові Федорова.

Минули осінь і зима.

Двадцять третього березня тисяча п'ятсот сімдесятого року Іван Федоров закінчив друкувати Псалтиря з Часословцем.

І цю книгу він видав дуже гарно й ретельно. На першому аркуші вирізнявся герб Ходкевичів, розділи починалися фігурними заставками, нові рядки — красивими великими літерами.

Працю завершено достойно. Настав час їхати, а їхати нікуди. На деякі листи, розіслані в усі кінці Речі Посполитої, відповіді не було, на інші — відповіді надійшли невтішні.

У кожному листі одні й ті ж співчуття про бідування православного друкаря, а тоді — скарги на важкі часи, на брак коштів, а під кінець — відмова прийняти Федорова...

— Пропадемо, пропадемо! — злякано твердив Федорову син.

І без цього баб'ячого голосіння було тужно, і Федоров, не витримуючи, кричав на Ванька, стукав по столу кулаком. Батько й син тепер стали обтяжливими один одному.

У ці гіркі дні Федорова покликав гетьман.

Ходкевич справді-таки дуже подався за цей час. Він зробився ще брезкліший, в'ялий, очі сльозилися. Федоров, лише глянувши на Ходкевича, одразу збагнув: надія на те, що гетьман передумав і збереже друкарню, — слаба, але все ж таки надія! — пропала!

Він не розумів, навіть ж його покликали, і дуже здивувався, коли Ходкевич запропонував записати на його ім'я одне з волинських сіл.

— Нічого іншого зробити для тебе більше не можу, — сказав Ходкевич, — а відпустити тебе без винагороди него-

же... Славний труд твій, Іване. Роки твої на схилі. Володій же Спасовим, як істинний шляхтич.

Гетьман підвів очі. Федоров оговтався, низько вклонився.

— Дякую, пане гетьман... Одначе, як без праці жити — не думав іще... Покинути книжки? А хто ж їх друкуватиме?

— Не до книг зараз! — уже ледь раздратовано заперечив Ходкевич. — І коштів у тебе немає! Вдовольнися тим, що зробив.

Федоров знітився.

— Щиро вдячний, пане гетьман... Щиро вдячний... Я ціную вашу доброту... Але ж як книги? Як віра?.. Дозвольте мені подумати, пане гетьман... До завтра...

Ходкевич, приховуючи образу й невдоволення невдячністю московіта, байдуже знизав плечима.

— Як знаєш...

Федоров повернувся додому. Стягуючи біля порога намоклі чоботи, гукнув:

— Ванько!

— Чого тобі? — неохоче обізвався син, що валявся на лавці.

— Слухай, гетьман мені зараз село Спасове давав... На Волині... Під моє володіння...

Ванько враз ожив, підвів розкудану голову.

— Правда? А дворів там багато? Людей багато?

Федоров пильно глянув на сина, сердито відшпурнув чоботи.

— Либонь, зрадів, що паном став?

— А чого ж? — усміхнувся Ванько. — Хіба погано? Благослови боже гетьмана!.. То чи ж велике село? І коли їхати? Га, батьку?

Федоров мовчки пройшов до столу, мовчки похилив голову на руки.

— Чого мовчиш? Говори! — не вгавав син.

— Нічого я не відаю... — втомлено відказав Іван Федоров. — Відчепись, будь ласка... Та й згоди я гетьманові ще не дав.

Син оторопіло втупився у батька. Не зразу й слова відшукав потрібні:

— Як-то «не дав»? Гетьман же...

— Що гетьман? Що гетьман? — обурився враз Федоров. — Чи бився твій гетьман стільки, скільки я, чи обпікав руки на ливарному дворі, чи терпів такі наклепи й наговори, як я? Подарунками розкидається! Розщедрився! Я життя

не шкодував, вітчизну покинув заради проповіді слова друкованого, а він мені Спасове?!
— То ти що, відмовився!? — у відчаї крикнув син. — Бачу, відмовився! Кажі вже прямо! Карай!

— Ванько! Мовчи!
Грюкнули двері. Федоров, важко дихаючи, опустився на лаву. Серце калатало, кров, що вдарила в голову, не відливалася, і все навколо захиталося, заколивалося. Отерпла ліва рука.

Він спробував дійти до діжки з водою. Дійшов. Та коли вже почав пити, щось стиснуло в грудях, і від різкого болю світло потьмарилося...

Кружка випала з ослаблених пальців, з брязкотом покотилася по підлозі.

Син, повернувшись за шапкою, побачив, що Іван Федоров лежить на боці, з заплющеними очима, з притуленою до грудей рукою.

Переляканий Ванько відступив до дверей. Прожогом кинувся до сусідів, до попа Нестора.

— Помер! Помер! — безладно і злякано повторював Ванько.

Та коли сусіди збіглися, Іван Федоров уже опритомнів. Тільки дуже блідий був і слабкий.

Його поклали в постіль.

— Бачиш, тату, хворий ти, — сказав Ванько, коли вони zostалися самі. — Дарма й сердився... Треба прийняти тобі гетьманський подарунок...

Федоров дивився на стелю, мовчав.

Наступного дня він добрів до гетьмана Ходкевича сказати, що відмовляється од села.

Просив лише віддати йому матриці, одлитий шрифт і п'ятсот псалтирів.

— Ти шкодуватимеш, — розгублено мовив гетьман, який не сподівався, що Іван відмовиться.

— Ні, — відповів Федоров. — Вибач мені, пане гетьман. Але дужче твого невдоволення убоюся я гніву Христа мого. Бо питає він, чому я, лукавий раб, не віддав срібла його, а закопав талант свій у землю. Мені ж нічого буде відповісти, коли почну жити зерном замість духовних зерен по світу розсівати... Отож вибач. Не пропаду. Не залишить мене бог.

І Іван Федоров через кілька днів по тому покинув Заблудів, подався у нові мандри по чужині, по містах, де його ніхто не знав.

Усе убоге майно друкареве, книжки його вмістилися на двох возах.

Багатства у Заблудові він не нажив. Проте й віру його похитнути не вдалося. Ні, віра його була тверда.

Розділ II

Посланець короля Сигізмунда-Августа шляхтич Вольський уже рік як їздив з Литви в Польщу, а з Польщі в Литву, щоб наздогнати князя Курбського і вручити йому королівську грамоту, в якій вимагалася припинити князівські самоправства.

Із Кракова Вольський мчав у Ковель, з Ковеля у Володимир, з Володимира — в Міляновичі, з Міляновичів — у Ліду, з Ліди — в Ошмян, з Ошмян — знову в Ковель...

Вольський об'їздив усі маєтки Курбського і всі маєтки його нової дружини княгині Марії Юрївни, уродженої князівни Голшанської; посланця бачили і в старостві Кресь-Кому, і в селах Упітської волості, і в Звоні Великому Дубровицькому, і в Шешелях, і в Кроштах, і в Жирмонах, і в Болотениках, і в Орловкішках, і в Осмиговичах, і в захопленому князем Курбським Туличеві.

Ніде наздогнати князя Курбського королівський посланець не міг. Слуги Курбського всюди нахвалялися нам'яти Вольському боки.

Лише в місті Острозі, яке належало приятелеві Курбського, знаменитому полководцю князеві Костянтину Костянтиновичу Острозькому, посланець мало не наздогнав князя того московіта.

Проте Курбського хтось устиг попередити, і той вислизнув з Острога всього за якусь годину до приїзду Вольського.

Вольський, давши перепочити коням і людям, знову подався навздогін.

Події у світі відбувалися своїм звичаєм. Усе ще тривала затяжна війна в Лівонії. По селах та містах Речі Посполитої пройшов страшний мор. У Кракові католицьке духовенство, щоб розрядити невдоволення зубожілої черні, організувало єврейський погром. У далекій Московії божевільний цар Іван, запідозривши зраду серед знесиленого вільний цар Іван, запідозривши зраду серед знесиленого поборами міського й торгового люду, вирушив на чолі опричників по власній землі, зруйнував Клин, Торжок, Вишній Волочок, Твер, Великий Новгород та всі навколишні села. Опричники страчували людей без розбору. Кажуть,

Волхов був червоний від крові. За царевим указом спалювали поля, комори, різали худобу. Селяни, охоплені жахом, розбігалися. Цар їхав по спустошеній землі на чолі свого воїнства, сидячи на бойовому коні. Поряд із царем їхав на бику блазень у ковпаку з брязкальцями. Цар кутався в шубу, його бив озноб. Блазень реготав, висолоплював товстий коров'ячий язик і дратував людей, що падали ниць перед царем:

«Мме-е-е-е!..»

Потім цар заходився коло Москви. На Троїцькому майдані, силоміць зігнавши туди народ, стратив сто вісімдесят своїх бояр і дяків. Живцем здирав з них шкіру, четвертував, вшав догори ногами, обливав то окропом, то крижаною водою. Голову Посольського приказу дяка Івана Михайловича Висковатого почепив догори ногами, а тоді розрубав навпіл...

А ось із ханом Давлет-Гиресем цар не впорався. Той утік від нього до Вологди. Москву врятував од кримчаків воевода Іван Бельський. Кажуть, цим він накликав на себе затаєний гнів Івана...

Таке діялося в Московії. У Швеції ж тепер спокійнісінько правив король Іоанн. Колишнього шведського короля Еріка скинули, Іоанн вів переговори з Польщею про спільні дії проти Москви.

В Італії, як і досі, один герцог замишляв проти одного.

У Франції впала фортеця Ла-Рошель, останній оплот гугенотів, але Сен-Жерменський мир відновив тимчасовий спокій, поки двадцять четвертого серпня тисяча п'ятсот сімдесят другого року в ніч святого Варфоломія партія Гізів не вчинила в Парижі жахливу різанину...

В Нідерландах лютував герцог Альба, і самовіддані гези йшли на багаття, щоб із попелу народився великий гнів Фландрії.

В Англії розв'язувалася суперечка з Шотландією, а поки що королева Єлизавета переховувала в себе утікачку — шотландську королеву Марію Стюарт, яка все ще не полишала надій на нове царювання і плела павутиння змов...

В Іспанії за вироком інквізиції стратили сина похмурого короля Філіппа — дона Карлоса...

А посланець короля Сигізмунда-Августа Вольський все мчав і мчав. З Польщі в Литву. І з Литви у Польщу.

Так, в дорозі, і наздогнала Вольського звістка про смерть короля Речі Посполитої, чие доручення він виконував.

Водночас Вольський дізнався і про інше: князь Курбський перебуває в містечку Турейську, до якого один день їхати і де він веселиться зі своїми друзями.

Вольський перехрестився, звелів сідлати коней і подався в Турейськ.

Князь Курбський частував гостей по-царському. Дорогі вина лилися рікою. Страви були смачні й розкішні. Ночами над садами князівського будинку звивалися фейерверки у супроводі гарматної стрілянини.

Та удавана князева бадьорість, його безтурботні жарти не могли обманути гостей — Острозьких, Ходкевичів, Сангушків, Соколинських, Сапег, Полубенських, Монтолтів, Воловичів та інших знатних литовців і поляків, що з'їхалися на святкування.

Усі знали, що князь так і не домігся від короля права передавати одержані ним володіння у спадщину. Власне кажучи, Курбський і одержав їх через непорозуміння, всупереч волі сенату. Маєтки у Литві король взагалі не мав права давати чужоземцям, а польські маєтки у князя могли в будь-який час одібрати. Та й доходу вони, хоч Ковельщина була досить-таки багата, не приносили б, якби князь зважав на права землян, міщан та євреїв: усі промисли, вся торгівля та й більша частина землі на Ковельщині були в їхніх, а не в князівських руках.

Певна річ, Курбський не бажав миритися з таким становищем і володів землею за московськими звичаями, привласнюючи собі все, що заманеться.

Тому останнім часом і було забуто заслуги князя перед Польщею в завоюванні Полоцька й Великих Лук.

Тому й похитнулася при дворі повага до князя. Тому-то й сам Курбський вирішив зважитися на шлюб з нинішньою своєю дружиною Марією Юрївною.

Марія Юрївна прожила бурхливе й веселе життя. У першому шлюбі вона була за князем Монтолтом, мала двох дорослих синів, у другому — за луцьким каштеляном Михайлом Козінським, від якого народила дочку Варвару, нині княгиню Збарзьку.

Злі язики жартували, що Марія Юрївна пережила двох чоловіків не випадково. Обое, мовляв, стали жертвою її любовного темпераменту і сварливої вдачі. Родина Голшанських взагалі славилася умінням заводити чвари. Вся Литва реготала з воєнних дій Марії Юрївни та її рідної сестри Анни Млинської, які грабували одну одну серед білого дня і втягували у сварки своїх чоловіків.

Однак Марія Юріївна була багатою нареченою...

Підстаркувата княгиня до нестями закохалася у князя. Одружившись, вона записала на Курбського мало не всі свої маєтки. Дочці вона не залишила нічого, а дорослим синам — тільки одне село в Литві.

Збентежені діти ремствували на матір, а князя Курбського нахвалялися убити.

Через те, між іншим, навколо будинку в Турейську, де святкували день народження Курбського, стояла надійна сторожа.

Марія Юріївна на цьому святі аж сяjala. Марніюча красуня намагалася невідлучно бути біля Курбського.

Усе святкування було затіяно заради серйозних розмов з литовськими друзями про становище, яке виникло у зв'язку зі смертю Сигізмунда-Августа, Марія ж Юріївна, капризуючи, вимагала розваг і старанно пильнувала, щоб чоловіки не залишилися наодинці.

Серце Курбського тужливо стискалося від згадки про дружину й сина, полишених на Русі. Цар стратив обох, не давши виїхати. Так, так, російська, перша, була справжня дружина, а ця...

Згадка про страчених ще дужче підсилювала тривогу, викликану чутками про те, що литовські пани мають намір тепер запросити на королівський престол царя Івана.

Треба було відраяти друзів од такого безумного наміру.

Вступ на престол Івана або котрогось із його синів нічого доброго князеві Курбському не провіщав.

Гаятись не можна було!

А Марія Юріївна тільки те й робила, що заливиство реготала й поводила гладкими плечима!

Нарешті Курбський примудрився-таки вибратись у дальні покої з князем Острозьким, з князем Сангушком, Олександром Полубенським, якого він свого часу розбив у Лівонії, та колишнім лівонським канцлером Воловичем.

Сиділи на широких турецьких диванах, пили, розмовляли про свої полювання, про достоїнства дамаської сталі, про паратість хортиці Романа Сангушка, єдину з усієї зграї, яка не «зламала ніг» під час останнього полювання на лисиць, сперечалися про голоси гончих.

Курбський посміхнувся:

— Я дивуюся, панове, що такі досвідчені мисливці, як ви, хочете дозволити ошукати себе хворому вовкові!

Волович звів коротенькі брови, ніби не зрозумівши натяку. Сангушко, хитро посміхаючись, роздивлявся на світло

кришталевий келих з рубіновим вином. Острозький перезирнувся з Полубенським і зітхнув.

— Чого ви зводите брови, пане канцлер? Ви дуже добре знаєте, що я хочу цим сказати! Я кажу про бажання деяких моїх друзів запросити на королівський престол хворого розпусника Івана, що вижив з розуму! — мало не кричав Курбський.

— А-а! — спроквола мовив Волович.

— Не гарячкуй, князю Андрій! — миролюбно заспокоїв його огрядний, чорнобривий Острозький і пригладив сивий їжачок волосся на масивному черепі.

— Король Речі Посполитої — це далеко не те, що цар у Москві! — зауважив Полубенський. — Хіба йшлося про зміну королівського статуту?

— Значить, все ж таки йшлося про те, щоб закликати Івана? — спалахнув Курбський.

Князь Острозький лягнув товстими долонями по дивану і зареготав.

— А мені аж ніяк не смішно! — ображено розпалився Курбський.

— Пусте! — промовив Острозький. — Пусте, князю Андрій! Хіба мало усяких розмов ведеться нині!.. Розміркуй сам: сподівання на наше піднесення за Сигізмунда провалилися. Поляки хочуть мати королем католика. Треба ж нам протиставити їхнім бажанням своє!

— Обирайте на престол кого завгодно, та боронь вас боже від Івана!

— Я чув, що цареві хотіли запропонувати престол з тією умовою, що він відмовиться од Лівонії, Смоленська й Полоцька, — байдуже промовив Волович.

— Тобто, пане канцлер, ви хочете сказати, що саме такі склали умови? Гарзад! А якщо Іван погодиться на них?!

— Та їй-богу, ніяких умов ніхто не складав! — знизав плечима Волович. — Підтвердіть мої слова, панове!.. Навіть про сейм не чути! А якщо вже хочете, князю, знати мою думку, то ось вона: я обрав би князя на королівський престол, коли б він відмовився од завоювань.

— Ви не усвідомлюєте, що говорите, пане канцлер!

— Та їй же богу, усвідомлюю! Іван, хвалити господа, старий, Литва й Польща, слава богу, не Московія, і ми не московські бояри! Більше того, князю! Я навіть вважав би за корисне спрямувати цареву жорстокість на поляків, на клятих католиків. Ось де б він напився крові досхочу! Кров

своїх холопів йому, либонь, набридла!.. А ми тим часом розширили б свої володіння й свою владу.

— Пане канцлер, ви не знаєте Івана! Він не терпить зазіхань на царські права! Він не терпить знатних і розумних людей! Ви хочете його руками задавити католиків? Він їх задавить. Але разом і нас усіх!

Князь Острозький вирішив утрутитися:

— Годі! Ще ніхто не кликав Івана на королівський престол. Чи не краще нам випити вина, панове? Вино у тебе чудове, князю Андрій! Звідки воно?

— З Кіпру! — похмуро відповів Курбський. — Ви не бажаєте говорити, гадаєте, що я упереджений...

— Любий друже! — вигукнув Острозький. — Хоч би що там сталося надалі, ти повинен знати: ми ніколи не дамо тебе скривдити жодному королеві! Чи не так, панове?

Всі згідливо закивали головами, потяглись до Курбського чаркуватися.

— Немає прекраснішого почуття, аніж дружба, — зворушливо і щиро сказав Роман Сангушко. — Вір нам, Андрію!

— Вам-то я вірю! — знехотя промовив Курбський. — Я не вірю цареві!... — Запевнення в дружбі нітрохи не заспокоїли князя, але справжні почуття висловити було незручно.

Саме цієї хвилини й постукали.

— Якого там чорта? — роздратовано крикнув Курбський, гадаючи, що знову прислали від Марії Юрївни. — Я ж сказав, не турбувати мене!

— Гонець від короля, ваша світлість! — винувато промовив за дверима слуга. — Княгиня наказала попередити...

— Ах, гонець від короля! — вигукнув Курбський. — Дуже добре! Я прийму його! Ведіть гінця в зал до гостей!

Він звернувся до друзів:

— Ласкаво прошу йти за мною!

У залі одні перешіптувалися, інші сміялися, ще інші дивилися спідлоба й мовчали.

Шляхтич Вольський, у запорошеному вбранні, засмаглий, похмурий, самотньо стояв посеред ворожого гурту князевих гостей. У лівій руці він тримав грамоту з королівською печаткою: король востаннє попереджав Курбського про неприпустимість самоправства й вимагав негайно повернути маєток Туличев його законним володарям.

Князь Курбський увійшов швидким кроком, не відповівши на уклін гінця.

Вольський почервонів, і його засмагле обличчя стало майже чорним.

— За дорученням його милості великого короля... — голосно й вороже почав був він.

— Дай сюди!

Курбський вихопив із рук остовпілого посланця королівську грамоту, посміхаючись, роздивлявся на ній печатку.

— Погляньте на цього дивака, панове! — звернувся Курбський до гостей. — Помилуйтеся на нього!

Гості захихикали. Вольський щіпив зуби, дивився на князя ненависно.

— Читай грамоту! — грубо сказав він. — Тобі король пише!

Умить запала тиша.

Курбський зблід.

Потім неквапливо розірвав грамоту.

Згорнув клапті, порвав і їх.

Шпурнув під ноги Вольському, що розгублено втупився в розсипані клаптики паперу.

— Ти їдиш до мене з мертвими листами! — чітко й спокійно проказав у цілковитій тиші Курбський. — Твій король мертвий... Та хоч би ти й від живого короля приїхав, знай, Туличева я не віддам і в свої справи нікому втручатися не дозволю... А тепер іди! Гей, хто там, проведіть!

До Вольського підскочили слуги.

— Ти поплатишся за свої слова, князю! — над силу вимовив Вольський.

— Женіть його утришия! — крикнув Курбський. — Геть, холопе!

Розділ III

Від села до села, від хутора до хутора, від міста до міста тяглися вози Івана Федорова по Речі Посполитій, ураженій чумним мором.

Під поховальне бамкання дзвонів, під журливий спів у костьолах, під голосіння жінок, що стерялися від горя, та гнітюче мовчання чоловіків, що проводжали покійників, повільно, але вперто крутилися колеса.

У мазницях кінчався дьоготь — ним запасалися у придорожніх корчмах та кузнях. Лопалися залізні обіддя — їх змінювали. У коней відлітали підкови й залишалися лежати в пилюці комусь на щастя, — коней перековували.

І копита знову цокотіли, колеса знову крутилися.
Свого щастя не було.

Була дорога. Лише дорога. Одна дорога. Дорога на пограбованій, замученій королівськими, шляхетськими, князівськими поборами землі. Дорога по закабалених сільцях, де люди шість днів на тиждень працювали на панщині, а сьомий — також на панщині, за вчинені ними провини або за борги. Дорога по злиднях. По безправ'ю. По відчаю. Дорога серед людей зі згаслими очима, які навіть у смерті від чуми вбачали вихід і порятунок од нестерпного життя.

Була дорога від одних утрачених надій до інших утрачених надій. Від порога однієї православної єпархії до порога іншої єпархії, де чулося таке ж саме байдуже: «Ні».

Нарешті вдалині показали сині обриси Карпатських гір. Здалеку їхня блакить видавалася загадковою і грізною. Здійняті над пагористою рівниною, над дубовими гаями до самих хмар, вони ждали...

— А що, чи ця дорога на Львів? — зупинивши коня, спитав Федоров у селян із стрічного обозу.

Ті поскидали шапки.

— Атож, ця, пане! — відповів один із них. — Так прямісінько і їдьте, дай вам бог здоров'я... А дозвольте спитати і вас, пане купець. Чи ви, часом, не з Вінниці або з Кишинева?

— Були і в Вінниці.

— О! І що ж там чувати у Вінниці? Чи не чекають на татар? Чи тихо на дорогах?

— Та на дорогах тихо, а от на татар чекають.

— Ото лихо! Треба поспішати... А що то ви везете, панове, не доберу... Не сіль, і не тканину, і не шкіру...

— Книжки веземо, братику.

— Як-то книжки?

— Книжки. Святе письмо отців церковних.

Селяни пороззявляли роти, презирнулися, потім той, що перший заговорив, опустився на коліна в придорожню пилюку.

— Ой, вибачайте, панове... Не знаю, як величати... Ми не знали... Такі люди, а ми базікаємо своїми язиками... Благословіть нас пане... пане...

— Та я ж не священник, — сказав Федоров. — Не дано мені благословляти.

— Е, ні, пане, — наполягав селянин. — Святе письмо... Ми розуміємо. Прошу!

— Помагай вам боже! — просто сказав Федоров.

Хмари набігли були на сонце і розвіялись. Глибока тінь, що на якусь мить затопила улоговину мілководного Пелтева, швидко відкотилася до південного передгір'я, і тоді, немов беззвучно піднявшись із морського дна, на берегах річки з'явилося, сяючи в сонячному світлі, оточене муром, з високими дахами, все у шпилях та дивовижних золотих хрестах, місто.

Вози повільно спускалися кам'янистою дорогою, серед віковичних дубів та буків, поміж яких росла чиста трава, омита струмочками, що збігали із схилів під час дощів.

Поля навколо міста були по-літньому безлюдні.

Передмістя нагадувало десятки разів бачені передмістя в інших містах: хатини та халупки з городами, кошлаті собаки, які без упину гавкали, звалища нечистот, голопузі дїтлахи...

Проте древні стіни міста були міцні. Ворота обковані міддю. Дорога перед ними вимощена.

Міська сторожа безцеремонно задрала рогожу, переворушила паки.

— Книжки! — сказав вусатий стражник писареві, що стояв наготові. — І манаття.

— Чого прибули?

— Веземо книжки на продаж... Може, оселимося.

— Купці?

— Майстри. Я — друкар, син — палітурник.

— Два злотих!

Федоров обурився:

— Таких зборів не існує!

— Плати два злотих! — наполягав писар.

Проте Федоров уїжджав уже не в перше місто.

— Ти з ким розмовляєш? — гримнув він. — Перед тобою шляхтичі стоять, сучий сину! Ось, дивись!

Він ткнув писареві папір, що засвідчував його шляхетство.

— Пробачте... — забелькотав писар. — Пани самі мовили, що вони майстри...

— Я майстер священних книг!

— Вибачте, панове!.. Вибачте... Десять грошів із вас, панове... Усього десять грошів... Прошу, панове, уїжджайте! Ласкаво прошу!

Та коли вози в'їхали у вузьеньку вуличку і віддалилися, писар вилаявся.

— Шляхтичі! — промовив він. — Чорти носять отаких шляхтичів! Хіба то шляхтичі? Холопський вигляд мають, а не шляхетський! Тьфу!

Високі, на два й на три поверхи, кам'яні будинки. Такі ж кам'яні балкончики, що нависли над вузькими вулицями і заслоняють собою небо. Тісненькі, бруковані кругляком, схожі на дно колодязя, майданчики. І враз після вогких кам'яних ущелин — просторий, залитий сонцем майдан перед костюлом, де в нішах застигли скорботні статуї святих з молільниками та молільницями, які припали до їхніх холодних мармурових ніг. Звуки хоралів, що линуть із відчинених дверей храму.

А на майдані — пожвавлення, розмаїтість барв і облич. Селяни в полотняних сорочках та личаках, засмаглі, високі на зріст, як дуби. Босоногі, підперезані вірвовками монахи. Заможні городянки у чепцях або хустках, рожевощокі, пишні, дозрілі, мов серпневі яблука. Євреї у ярмулках і лапсердаках стають уздовж стін, наче тіні. Вельможні дами, яким слуги прокладають дорогу: тафта, піна мережив, бліді личка. Бродячі торговці у запорошених, часом латаних плащах. А ось іще двоє: статечний чоловік в убранні з темно-синього оксамиту на білій атласній підкладці, у такій же темно-синій шапці, оздобленій горностаєвим хутром, — судячи з убрання — декан богослов'я, а поряд із ним збуджений дідок у довгій чорній тозі з широким, на чорній тафті, рукавом і в круглій чорній шапочці, обшитій срібним галуном, — професор філософії.

Про що вони розмовляють?

Що так схвилювало старого професора?

А про що думає он той молодик у високій смушковій шапці?

Або ось та струнка красуня панна, що гордовито ступила тонкі губи?

Не знаєш.

Чуже місто.

Чужі люди.

Чужі звичаї.

Чужа мова.

Мова і польська, і єврейська, і німецька, і італійська, і угорська...

Та ба! А як прислухаєшся — і задзюрчить, задзвенить у цій мішанині мов і рідне російське слово. Ніби ручайок, що несе й свої добрі прохолодні струмочки у потоці інших ручайків!

А раз чути російську мову, то й не страшно! Значить, і не таке вже воно й чуже, це місто.

Та й чого б йому бути чужим?

Воно слов'янське. Своє.

Тільки приголомшило попервах строкатістю.

Ну та, бог дасть, обживемося, роздивимось!

Федоров із сином поминули центр міста і, розпитуючи дорогу в стрічних, дісталися до прибережних вуличок, де серед небагатих будинків, поблизу базару, відшукали, на решті, будинок львівського міщанина Івана Більдаги.

Більдага мав під Львовом клопоть землі, який він здавав у оренду селянам, а сам промишляв торгівлею з Валахією та Молдавією.

До нього у Федорова був лист від Мамоничів. Щоправда, давній, рік із лишком написаний. Та більше подітися нікуди було...

Федоров постукав у двері.

На ганок вишов селянин, стрижений у кружок, у полотняній вишиваній сорочці, заправленій у зелені шаровари, в чоботях. Довідавшись, що гість від Мамоничів, махнув рукою на листа, обійняв Федорова, заметушився, закричав, щоб відчиняли ворота.

У хаті в нього на покуті висіли російські ікони.

Федоров і Ванько полегшено перехрестилися.

Гостей прийняв радо.

Іван Більдага знав, що до нього може приїхати знаменитий друкар, творець перших православних книжок, і був задоволений виявленою честю, а ще більше зрадів зустрічі зі своїм, з росіянином.

Покинув він рідні білівські місця ще хлопчаком, але в пам'яті зберігалися і стрімкі береги Оки, і сосняк, що збігав до води, і скрипіння деркачів у зарічних луках...

А втім, зітханням Більдага присвятив лише перший день. Наступного ранку він напрямки запитав у Федорова, як той гадає влаштуватися, чи має капітал для купівлі будинку та налагодження друкарні.

Така прямота насторожила й стурбувала Івана Федорова.

Він відповідав ухильно, обережно.

Згодом йому не раз було соромно за оту свою першу скритність та за сумніви щодо Більдаги.

— Проведи мене до вашого єпископа, до Гедеона Балабана, — попросив Федоров. — Самому мені друкарню не підняти.

— Проситимеш грошей? — спитав Більдага.

Він похитав головою, не приховуючи невіри у доцільність такого прохання.

Однак провести до єпископа не відмовився:

— Ну що ж! Ходімо...

Єпископ Гедеон Балабан уважно дивився на кремезного, широколицького чоловіка з густою, злегка посрібленою русавою бородою. Єпископа дратували і бентежили голубі вимогливі очі цієї людини, дратував не до речі гучний бас.

Єпископ давно чув про Івана Федорова, знав і його друковані книжки.

Книжки були хороші.

Проте збагнути, чому Федоров просить допомоги, єпископ не міг. Усяке майстерство — справа самого майстра. Хоче друкувати книжки, хай друкує. А при чому ж тут він, Гедеон Балабан?

— А скільки ж коштуватиме друкарня? — усе ж таки поцікавився єпископ.

— Один верстат, владико, — не менше, ніж дві сотні злотих. А ще паперу треба. Хоча б на триста злотих. Та майстрам для початку заплатити...

Єпископ здійняв руки, немов захищаючись.

— П'ятсот злотих! П'ятсот злотих! Та на п'ятсот злотих можна купити триста корів!

Іван Федоров дивився на єпископа спантеличено. Жартує, чи що? Але Балабан не жартував.

— П'ятсот злотих! — повторив він. — Господи помилуй! Таких грошей у нас не було й немає! Таких грошей! Таких грошей!

Гроші в Балабана були. Проте єпископ славився своєю скнарністю далеко за межами Львова. До того ж він справді не розумів, чому повинен допомогти майстрові.

— Я ж не для себе прошу! — сказав Федоров. — Для

церкви ж! Адже немає книжок у люду християнського. Знаю. Сам усю Литву проїхав.

Та Балабан майже не чув. Дивлячись повз Федорова, він усе ще ворухив губами, беззвучно повторюючи суму, що так приголомшила його.

— Святий отче! Набачився я гонінь, яким піддають істинних християн. Надивився на страшне життя їхнє. Коли не словом божим, то чим же ще вдихнути у них надію на порятунок, на справедливість? Через те й стою тут, мов сирота, через те й благаю — допоможи!

Балабан перевів, нарешті, погляд на Федорова і ніби здивувався, що друкар іще тут...

— Нема у мене грошей! Нема! Нема! — замахав він руками. — Іди собі! Іди собі! Сам, сам друкарню ладнай... Сам!.. Нема грошей!

Іван Федоров не зрушив з місця. Якщо й тут йому відмовлять, тоді хоч у зашморг. Не в Краків же, у пашу ка-толикам, лізти...

— Святий отче! Вислухай мене! Мені нічого не потрібно! Тільки прохарчитися! А книжки я зроблю такі, яких ніде немає... У мене дошки із собою, шрифт... Апостола по десять злотих продавати можна. Чотириста книжок на-друкую, як у Москві, ось тобі й чотири тисячі злотих! Три тисячі чистими зиску матимеш!

— Нема, нема у мене грошей! — твердав Балабан. — І про вигоду грішну й слухати не хочу... Скільки часу друкуватимеш? Місяць?

— На одному верстаті, владико, швидше, ніж за рік не впоратися...

— От, от! Бачиш!.. Та й грошей таких немає! Немає! Звідки б їм узятися в мене? Ні! Іди собі!

Федоров не знав, що й казати.

Чітко уявив: гроші, виручені за продаж Псалтирів, кінчаються. З ними починати діло не можна. Незабаром коштів зовсім не стане. Тоді залишиться тільки одне — прода-ти коней та інструмент, дошки і шрифт.

Охоплений відчаєм, Федоров кинувся на коліна:

— Владико! В ім'я господи благаю! Зглянься на слова мої! Загине ж справа богоугодна!

Балабан підвівся зі стільця, одступив, хрестячи Федорова.

— Бог з тобою! Ти чого так? Навіщо? Навіщо? Не треба!.. На все воля творця... Не захоче, не допустить... Так... Гаразд, скажемо... Не допустить... Так...

Він боязко покликав:

— Ігнатію!

Увійшов похмурий дякон.

— Ось, іди собі, тебе Ігнатій проведе, проведе... Так... Іди з богом. Немає у мене таких грошей, немає!.. Іди!

Похмурий Ігнатій торкнув Федорова за плече.

— Ну, хіба не чув?

Федоров повільно підвівся з колін, намагаючись не показувати зволожених очей.

Глухо пробурмотів:

— Пробач, владико...

Дякон тупцяв услід за ним до виходу на вулицю. Важко. Уперто...

Іван Більдага і в наступні дні водив Федорова від одного православного священика до іншого, від одного багатого православного купця до другого.

І щодень Федорова огортав дедалі більший відчай. У священиків, які дізналися про відмову єпископа, виявлялося, грошей не було. Купців книжки дивували, але ніхто не хотів давати грошей задарма.

Часом Іван Федоров, змучений поневірянням і марними проханнями в інших містах, не міг знести принизливих розмов.

На очі йому наверталися сльози. Він благав допомогти. Але все — марно. Ні духовенство, ні багаті городяни йому не допомогли.

Повернувшись після одного з відвідин купців у дім Більдаги, Іван Федоров сів у дворі на колоду, на якій рубали дрова, і, затуливши обличчя долонями, довго мовчав.

Син насуплено сидів поруч.

— Усі людиці підлі! — бубонів він. — Дарма ти, батьку, відмовився від Спасова... Бачиш тепер, заради кого життя не шкодував?.. Кому ти потрібен? Кому твої книжки потрібні?

Іван Більдага засмучено зітхав, не знаючи, чим допомогти.

І враз Федоров немов прокинувся.

— Брешеш! — сказав він. — Не могла іскра божа в людях згаснути! Не вірю!.. Я піду!

— Це ж куди? — роздратовано й досадливо вигукнув син. — Уже всі пороги пооббивав! Сміються услід!

Перша сторінка Острозької біблії.

Св. Писаніє
Острозької біблії
1691 р.

Палко, а. і
Скони ступори оу нбо нзі
ма о. земаже бѣ небдан
на инеу пршема. итма
верху бездны. Нахъ бжін
ношашеса верху воды. ире
бѣ. давадето скѣтѣ, ибѣитъ
сѣбѣтѣ. ибѣдѣ бѣ сѣбѣтѣ іако до

ибуитъ оутро днѣ трѣтїи. ирече
бѣ, давадетъ сѣбѣтїи напберри
нбѣнїи, обѣщаѣти зѣмаю, прѣ
здаѣти мѣждѣ днѣмъ и мѣждѣ нѣ
щїю. и давадетъ вѣзнѣметїи и
вѣремена, ибѣднїи нбѣдѣтїи.
и давадетъ вѣпросѣщенїе напбѣ
раннѣнїи, іако сѣбѣтїи по зѣмїи

Заставка з Острозької біблії.

Ве шатер пахократир айуіе
ауархе спауло дѣуаге. су
оуу моноу дахаѣтос сфайру-
вон айдіас, оубен оуу ннтїаѣшѣ іа
сої. авїаѣшѣ та пѣта протѣѣ
іа партїаѣ таѣѣ. хѣаѣрмоѣшѣ іа
пѣта іа соуу іа лавѣну оу логуу прѣс
іагуаѣлос и дѣсїе хѣаѣуїѣ шїа іа
хардіаѣ оуу пѣуїшѣ. ш хѣ дѣс.
мѣаѣднѣ соуу тоуу пѣауїноуу дуѣма-
іос. ирѣаѣмнѣ тоуу пѣв сої імоу
ѣроуу соуу, нѣуу дої хѣрѣтї еудѣіаѣ
соїх іерѣшѣ, ирѣшѣсѣ мѣуї днѣмѣ дѣ
нѣпѣлроуу аѣтѣ ѣроуу іроуу. еу хѣ
рѣтѣ соуу іаѣтѣ пѣауїшѣ сѣмѣїстѣ
оуома іа. иаѣроуу пѣшѣ іаѣтѣ
маѣсѣ ѣроуу тнѣ доѣнѣоуу. сѣтї мѣїс

Вѣ шѣ все арѣжїкїтїеу. прѣсѣ
чнїи, прѣбѣзмѣчѣлнїи, и все іа
чнїи. едїнѣ и мѣлнїи бѣсѣмѣртїе
на сѣбѣтѣ жївїи непѣрїїѣлнїи. вѣднїи
бѣсѣ прѣжде бѣсѣтїа іего. бѣсѣтїа іа
сѣл пѣбнїи іакоже хѣщѣшѣ слѣбѣ пѣвѣ
лнїа тѣоїго. зѣуї вѣснїи бѣ мѣнїи едї
їа вѣднїи іаїаѣл, іако вѣтѣої прѣсѣтїо
їа мѣ оуї мѣсїа іаїаѣл сїе прѣсѣтїо дѣлѣ
іегоже и нѣтѣ тѣоїго іаїаѣл бѣгѣволенїе іа
щѣаѣрѣтїа іаїаѣл, іако вѣтѣої іаїаѣл сѣвѣр
шѣнїе. сѣгѣрѣаѣл бѣгѣрѣаѣрїо іаїаѣлчѣю
тѣої прѣтїо іаїаѣл. и прѣкѣлѣаѣл оуїаѣлнѣ
мої рѣчѣ вѣтѣѣвѣл, іаїаѣлчѣю вѣлѣстїи
тѣоїа прѣтїа пѣноїю. вѣлѣстїаѣтѣѣ
непѣрѣтїнїа сѣлѣвї тѣоїа сїе дѣлѣо прѣ
лѣгѣю. арѣжїкїтїеу бѣсѣ оуї пѣвѣл іаїаѣлчѣю

Грецький і слов'янський шрифти
основного тексту Острозької біблії.

— Заговч! Я до людей піду! До християн! На паперті стану! У вдів та сиріт на проповідь слова божого проситиму! Хай буде соромно багатим і знатним за скнарість їхню!

Уранці, побачивши, що батько чистить каптан, чоботи, старанно розчісує голову й бороду, Ванько обережно поцікавився:

- Чи далеко нині збираєшся?
- Хіба не чув? — підвищивши голос, відповів Іван Федоров. — До церков. На паперті. Навіть Більдага, і той розгубився.
- До церков?
- А куди ж мені ще?
- Федоров вийняв абайливо загорнутий у папір і полотно московський Апостол, кілька Євангелій, заблудівський Псалтир, загорнув у нову чисту ганчірку.
- Зажди, Іване, — попросив Більдага. — Чи гаразд воно вийде?
- Я ж не на розбій зібрався?
- Звісно, не на розбій, та... Як священники на те по-дивляються?..

— Пусті й жалюгідні ваші священники, коли друкуванню святих книжок не хочуть допомогти. Хай собі говорять що завгодно. Я до людей з чистою душею іду. Заради їхнього ж добра... Благослови мене, господи, знайти потрібні слова!

Іван Федоров вийшов з дому і попрямував до ближчої православної церкви Пречистої богородиці. Дочекавшись закінчення обідні, він зійшов на паперть, зняв шапку, перехрестився і звернувся до натовпу парафіян, що йшли з церкви:

- Православні!
- Люди зупинялися, оглядалися на кремезного, в синьому каптані, чоловіка, який підніс над головою важку книгу у шкіряній оправі. Молільники, що ще не вийшли з храму, зацікавлені тим, що діється, напірали на передніх, які виходили. Народ посунув швидше. Розходився по цвинтарю. Гудів. Не знали, яка новина на них чекає...
- Православні християни! — почав гучніше Іван Федоров. — Ось прийшов я до вас, московський друкар, Федоров Іван. Утиски царських слуг, що знехтували заповіді божії, змусили мене покинути батьківщину і поневіратися в чужих

краях. Прошов Литву й Польщу, плачучи кров'ю над муками своїх братів по Христу. Бачив, яким утискає піддається істинна грецька віра наша. Бачу і те, як самі християни забувають або не знають слова божого. Багаті гноблять менших братів, чинять їм кривди всякі, неправди великі, менші ж умишляють усіляке зло, і від того страждає люд! Немає божого єднання в ньому!.. Щоб зменшити страждання ці, задумав, як повелів мені господь бог наш, друкувати книжки священні, без яких не буде на землі правди! Та марно шукав співчуття у деяких духовних осіб і таких, що багатством піднесені. Певно, затьмарив їм блиск золота сльози сирітські, горе удів, злидні нещасних... Не дістав я допомоги серед обранців і ось прийшов нині до вас... Брати! Як не ви, то хто ж іще допоможе тепер створенню книжок істинних? Якщо не зглянетесь ви, то що ж тоді з божою правдою станеться? Подбайте миром! Дайте хто скільки може на друкарню православну! Нехай і мала буде пожертва, та силою малих велике звершимо вкупі з вами!.. Ось книги, мною творені! Дивіться! Деякі у Москві, деякі у Литві друкував... Тут же нові, коли ваша воля буде, на радість одновітцям і на сум ворогам створюю. Сил не пошкодую! Праці не пожалю!.. Не сумнівайтесь у слові моїм! Не відмовте лепти на богоугодне діло! Вам же я вірним слугою буду!

Книжки переходили з рук в руки. Парафіяни схвильовано перемовлялися, гомоніли.

Піп Успенської церкви разом із дияконом давно вже стояли поряд з Федоровим, не знаючи, як поведеться.

— Хай піп скаже, чи правду друкар мовить? — почувлися голоси.

— Говори, отче!

Піп оглянувся, розвів руками.

— Книжки сії справжні... — із заминкою промовив він. — Але дорого друкарню ладнати, брати... Тому...

— Чули? Справжні книжки!

— Попам на все божеське грошей шкода! Утробу набивати люблять, а книжки, бач, йому дорогі!

— У книжках же вся правда, як вона є! Товстопузим не з руки правду до всіх доводити! Приховують!

— Брати! У католиків, у лютеран — у всіх є книжки друковані, дешеві. Лише для наших попів вони, бач, дорогі!

Піп присунувся до Федорова.

— Що накоїв?! Смуту сієш!

Федоров заперечив:

— Глас народу — глас божий! Чи, може, забув святе письмо, отче. Звернися до пастви! Скажи, що похвальне бажання людей свої книжки мати! Та сам і гроші збирай, які подадуть.

У попа вистачило розуму згодитись на пораду. Підніс руки:

— Брати! Слухайте! Коли таке бажання ваше, оберіть серед вас достойних, а якщо мені довірите — і я, грішний, допомогти ладен... Зберемо пожертви ваші на влаштування друкарні...

Іван Федоров, випроставшись, слухав вигуки, перебігав поглядом по усміхнених веселих обличчях, в грудях щось здавило, перехопило подих, не давало сказати хоча б слово, і він лише дедалі дужче й дужче стискав у руці стару шапку...

До інших церков з ним пішли доброзичливці з натовпу. І скрізь, біля кожної церкви, парафіяни, зачувши про друковані книжки, про те, що вся надія тільки на них, обирали людей збирати гроші й кидали у підставлені руки й кулі хто скільки міг.

Рідко дзенькала срібна монета. Ще рідше — золота. Зате щедро, хоч і глухо, бряжчала бідняцька мідь. По грошу й півгроша кидали люди, відриваючи від себе іноді останнє. Та церков було багато, парафіян багато — і гроші склалися у злоті, злоті — в десятки злотих, а десятки — в сотні...

Єпископ Гедеон Балабан на четвертий день збору пожертвувань прикликав Івана Федорова.

Він заходився докоряти друкареві за самочинне збирання коштів.

Іван Федоров урвав жадібного єпископа:

— Де це забороняється? І не на свою потребу — на загальне благо збираю... Я гадав, ти не вимовляти мені кликав, а свою лепту внести хочеш.

Гедеон замовк. Він навіть дав п'ять злотих. Однак Федоров зрозумів: добра йому від Гедеона не ждати.

Зібрали без малого сімсот злотих. З цими грошима можна було вже починати роботу. Тепер треба знайти поставальників паперу, знайти приміщення для житла й друкарні, знайти підручних. Окрилений успіхом, Іван Федоров палко взявся за діло.

Несподівано він зробив відкриття: місто вже не здавалося йому чужим. На незнайомих вулицях його знали в обличчя, більшість православних жителів усміхалися дру-

кареві, уклонялися, тиснули руку. Деякі навіть запрошували додому, раді були почастувати, побесідувати.

— Господи! — шепотів Федоров перед сном, ревно кладучи поклони перед іконами. — Спасибі тобі, господи, за милості твої...

Проте радість його була передчасною.

Розділ IV

Йшов тисяча п'ятсот сімдесят третій рік. Річ Посполиту краяли суперечки. Литовські магнати таки вирішили запросити на королівський престол царя Івана. Втім, за обрання цар повинен був заплатити Лівонією, Полоцьком та деякими іншими прикордонними містами. Іван вагався. А польські магнати ладили на короля французького принца Генріха Валуа. Франція далеко, сварок з нею не було, французької корони Генріх за життя короля Карла дістати не міг, а щодо його особи, то кращого й бажати нічого: принц любив жінок та собак, до державних же справ мав тверду відразу.

В бурхливі роки міжцарів'я католицька церква пішла на мир з протестантами, з лютеранами, кальвіністами, антитринітаріями, з усіма, кого таврувала ім'ям «дисидентів».

Вона могла дозволити собі цю розкіш: шляхта уже досхочу була сита реформами, а якщо де-небудь ще й намагалася виступати проти засилля офіційної релігії, то селянство й міські низи її не підтримували. Їм шляхетська боротьба за землю нічого не давала.

Тепер пильний погляд католицьких кардиналів та єпископів був спрямований на православну паству.

Приєднані до Речі Посполитої південні й східні області Литви, населені в основному православним людом, об'єднувалися в боротьбі проти нових насильників навколо грецької церкви.

Відстоюючи релігію предків, змучені народи Білорусії та України відстоювали тим самим право на існування.

Століття по тому цій боротьбі судилося влитись у відкритий могутній рух селянського та дрібного міського люду.

А зараз ця боротьба лише починалася, однак найдалеко-

глядніші з католицьких політиків — сзуїти — вже тривожилися, помічаючи перші іскри майбутньої пожежі.

І там, де тільки вони могли ці іскри погасити, — гасили.

Похмурий грудневий ранок. Над застиглою Віслою, над умерзлим в лід прибережними палями, над заляклими вулицями й майданами — низьке, мов графітом натерте, небо. У студеному безвітрі на Краків падають поодинокі колючі сніжинки.

Королівський замок Бавеле, що стоїть на високому пагорбі, видається таким, ніби він поринув у присмерк.

А втім, і справді уже смеркає. Що вдієш? Грудень!

Кардинал Станіслав Гозій повільно одвертається від високого шпичастого вікна. Повільно йде покоями, опускається в крісло перед каміном, простягає до вогню руки.

— До речі, — питає він у свого співбесідника, опустивши старого, що безупинно перебирає крупні гранатові чотки, — до речі, хто такий Ієронім Віттенберг?

Старий — католицький єпископ королівського міста Львова, — не перестаючи перебирати чотки, запитально поглядає на кардинала.

— Віттенберг? Бігме, ваше високопреосвященство, ви ставите важке питання... Однак вибачте... Віттенберг?.. Чи не маєте ви на увазі львівського аптекаря Віттенберга?

— Я маю на увазі саме його... Що ви знаєте про Віттенберга?

Єпископ вагається.

— Він не католик, ваше високопреосвященство. Він лютеранин. Я досі мало ним цікавився.

— Даремно... А чи знайоме вам ім'я Мартіна Сенніка?

— О, так, ваше високопреосвященство. Шкода, що такий відомий працями лікар не словідає істинної віри... Проте Сеннік — житель Кракова, ваше високопреосвященство.

— На жаль, так.

Мовчання. У каміні з тріскотом обвалюється поліно. Кардинал неквапливо підгортає вуглики, що вискочили з-під решітки.

— Свята церква, — мовить кардинал, — свята церква не знає справ малих і великих. Усі справи для неї однаково значущі, якщо служать зміцненню на землі влади його святості — папи.

Мовчання. Співбесідники осіняють себе хрестом...

— Аптекарь Ієронім Віттенберг, добре знайомий з лікарем Мартіном Сенніком, під час свого нещодавнього приїзду у Краків прибув не один,— веде далі кардинал.— Він прибув з московським друкарем Федоровим. І за посередництвом Сенніка цей друкар одержав у нашого фабриканта Лаврентія папір на друкування православних книжок. До того ж одержав його у кредит... Ви знаєте про це?

— На жаль, уперше чую, ваше високопреосвященство... Але що вдієш? Адже Лаврентій, здається, схизматик.

— Це не має значення. Слід було б перекупити папір. Фабрикант вважав би за краще готівкою... Однак пізно. Я теж дізнався про те, що сталося, надто пізно...

Рівно горить вогонь. Під сизим попелом — прозорий жар.

— Мені дуже прикро,— промовляє єпископ,— дуже прикро, що у Львові з'явилася схизматична друкарня, в той час як наші книжки в місті не друкуються...

— Про це слід подумати,— відповідає кардинал.— Я запрошу до себе друкаря Миколу Шарфенберга. В разі потреби свята церква допоможе йому відкрити друкарню і у Львові... Та зараз ідеться про інше. Діяльність Федорова небезпечна, ваша святість. Його книжки можуть завдати неймовірного зла.

— Я розумію, ваше високопреосвященство...

— Схизму треба викоренити! Душами людей повинні нероздільно володіти ми, римська церква! Інакше не тільки Польщі — всьому існуючому ладові загрожує загибель...

— Та чи варто озлобляти населення?

— Озлобляти?.. О, ні! Населення тут ні при чому!.. Однак вам слід було б потурбуватися про те, щоб припинити дружбу Федорова з потрібними йому людьми... Знайдіть засоби.

— Розумію, ваше високопреосвященство.

— Ага, до речі!.. В якому цеху записаний Федоров?

— Гадаю, що він у єдиній особі представляє собою цех друкарів.

— Але ж створення друкарні передбачає не лише працю друкаря, а й працю ливарників, столярів, певно, й гравірів?

— Гравірувати, здається, друкарі вміють самі, ваше високопреосвященство.

— А виготовляти верстати?

— Гадаю, що ні.

Кардинал Станіслав Гозій, один із найзапекліших єзуїтів

не тільки Польщі, ворухить кочергою в каміні, і там здіймається веселий вихор золотистих іскорок.

— А скажіть, ваша святість, ви цікавилися, що викликало появу Федорова у Львові?

— Мабуть, він припинив роботу в гетьмана Ходкевича...

— Ні, ні! Ви знаєте, чому він покинув Московію?

— Через гнів великого князя?

— Певніше — духовенства... Ви, звісно, не читали московського Апостола? Даремно. Вельми цікава книга... Вона розрахована на чернь.

— Я вперше чую, ваше високопреосвященство...

— Так, цікава книга! Знатні люди на Русі мають Федорова за еретика... Непогано б було, щоб схизматики у Львові довідалися про це. Розумієте? Він для схизматиків — еретик, і до того ж йому треба буде працювати в цеху... Єпископ пропускає поміж пальцями гранатове зерно чоток.

— Я завжди надихаюся, ошасливлений бесідою з вами,— мовить єпископ.— Яке щастя, що ви з нами, ваше високопреосвященство!

Кардинал Гозій не помилився. Іван Федоров, згідно існуючих звичаїв, мусив записатися в цехову общину як друкар. Інакше б він не мав права створювати книжки. Перш ніж записатися в цех, Федоров повинен був не лише показати свої книги, а й продемонструвати своє мистецтво гравера. Зрештою, при допомозі православних старшин його визнали майстром і він дістав дозвіл від міської ради друкувати книжки.

Син Федорова вступив у цех палітурником.

— Дивно! Йй-богу! — мовив Федоров.— Виходить, ми в різних цехах тепер із сином і немовбито чужі!

— Такий закон! — відказав Іван Більдага.— Та й син нові твоєму не гірше, по-моєму... Ось уже й зараз роботу дають.

А втім, ремствувати не було й коли. Знову за посередництвом того ж таки Більдаги він замовив гвинт для верстатного преса, металевий тимпан, придбав свинець та олово і в сараї святого дому відлив замість зіпсованих і загублених літер нові.

Приятель Більдаги Мартін Голубникович, що займався, крім інших справ, торгівлею книжками, узв'язав звести Федорова з людьми, які допомогли б придбати папір.

Федоров познайомився з аптекарем Віттенбергом, дуже жвавою і цікавою людиною, а через нього з краківським

лікарем Мартіном Сенніком, автором багатьох медичних творів, послідовником Гіппократа, знавцем філософії Арістотеля, що має зв'язки в найрізноманітніших колах.

Вихований в Італії, Мартін Сеннік відзначався широтою поглядів, і його, протестанта, анітрохи не турбувала дружба з православним християнином, в рисунках і гравюрах якого Сеннік вбачав неабиякий талант.

Сеннік узяв на себе клопіт переконати і переконав фабриканта Лаврентія дати Федорову в кредит потрібну кількість паперу.

Лаврентій погодився на те, бо умови кредиту були дуже вигідні. До тисяча п'ятсот сімдесят четвертого року Федоров зобов'язався виплатити йому шістьсот злотих. Якби Лаврентій продавав папір за готівку, він не одержав би більше чотирьохсот злотих. Між іншим, угода цілком влаштувала Федорова. За його підрахунками, після продажу задуманого випуском Апостола він, роздавши борги й виплативши Лаврентієві суму кредиту, мав одержати не менш як дві тисячі злотих чистого прибутку.

Тоді можна було б працювати, ні від кого не залежачи!

Не звикнувши сидіти без діла, обізнаний з ремеслами і шануючи роботу, Федоров виконував мало не все, що можна було, сам.

Закупивши столярний інструмент, сторгувавши гарні дубові бруски, він не чекав, поки принесуть металеві частини, а заходився майструвати верстат.

Не кваплячись, знаючи ціну матеріалові, розуміючи, як багато він заощаджує, не наймаючи зайвих людей, Федоров пиляв, стругав, обкорував бруски.

Через зимовий холод працювати доводилося в будинку.

Одного разу, розмічаючи дошки, він почув стукіт. Не знімаючи фартуха, не струшуючи стружок, гукнув:

— Заходь!

Поріг переступили п'ятеро. Двох Федоров знав: столяр Іоанн Кавка і водопровідний майстер Григорій. Трое інші йому були не знайомі. Іоанн Кавка назвав їх: столярний майстер Хома Сікст, годинникових справ майстер Генріх Пфлаум і майстер лимарних справ Стась Віленський.

По стривоженому вигляду Кавки і підморгуванню довготелесого Григорія Федоров збагнув: гості прийшли неспроста і не на добре.

Тим часом кульгавий Хома, звернувшись до супутників, заявив:

— Докази наявні! Усе надто очевидно!
— Стривай! — спохмурнів Федоров. — Словами не розкидайся. Чого завітали?

Хома, посміхаючись, дивився убік. Генріх Пфлаум насупився. Григорій кашлянув. А Стась Віленський, поторкавши вуси, пояснив:

— Пане друкар! До старшин цеху надійшла на вас скарга. Вас звинувачують у порушенні цехових законів. Ми прийшли перевірити справедливість звинувачення. Будьте ласкаві сказати, що це за дошки?

— А чому я вам повинен пояснювати? Чи не вільний я робити те, що хочу?

Генріх Пфлаум, пихтячи, нагнувся за рубанком, повертів його в руках, поклав на місце і сказав у простір:

— Певно, російський майстер не знає законів. Я хотів би, щоб їх пояснили його одновірці...

Федоров глянув на Кавку і на Григорія.

Кавка скрушно розвів руками.

— Бачиш, яке діло... — почав він. — Столярувати тобі не можна.

— Як-то «не можна»? Чому це раптом?

— Та, бач, такий порядок... Ти друкар, значить, і друкуй. А столярні там чи інші роботи виконувати сам ти не можеш.

— Ще й як можу! Краще за ваших столярів зроблю!

— Та ти ж не до столярного цеху приписаний!

— Ну то й що?

Хома Сікст визнав за потрібне припинити пояснення:

— Я вважаю: факт порушення цехових законів установлено.

— Через необізнаність майстра! — заступився Кавка. — Прошу врахувати, що через необізнаність!

— Не має значення! — заперечив Сікст.

— Як-то не має!? — не погодився Григорій. — Має!

Стась, лимар, поглядав то на того, то на іншого. Генріх Пфлаум підтримав Кавку та Григорія:

— Необізнаність майстра пом'якшує провину.

Повне обличчя Сікста вкрилося плямами.

— Не привласнюйте собі прав цехових старшин! Наше діло — установити порушення. А його установлено. Ніхто не насміє заперечувати того, що друкар сам виконував столярні роботи!

— Стривай-но, стривай! — перебив Сікста Іван Федоров. — Не кричи. Дайте второпати, що вам треба.

Йому пояснили: кожен майстер має право придбати лише той інструмент, який потрібен саме йому; кожен майстер може виконувати лише ті операції, які визначені статутом цеху. Валяльниці вовни, приміром, можуть лише валяти вовну. Фарбувати її можуть тільки фарбувальниці.

— Навіть роботи слід провадити у певному порядку, — поважно заявив Генріх Пфлаум. — Будь ласка. Сідляри спершу полірують сідла, а тоді вже фарбують. І не інакше. Ні! Порядок є порядок!

— То я ж не сукнар і не сідляр, слава тобі господи! — сказав Федоров. — По-вашому міркувати, то один повинен літери лити, другий матриці готувати, третій верстат майструвати, а четвертий тільки на важіль натискувати?

— Саме так! — без найменшої усмішки підтвердив Сікст, і решта майстрів згідливо закивали головами. — На жаль, книгодрукування — нова справа. Очевидно, старшинам треба буде довідатись, як це роблять у інших містах.

— Ну, я звик по-своєму працювати! — заявив Федоров. — Дізнавайтесь чи не дізнавайтесь, а заважати собі я не дозволю.

За годину до нього прибіг Іван Більдага.

— Погано! Дуже погано! — хвилювався Більдага. — Не слід було признаватися, що ти готував частини для верстата! Ти знаєш, чим це тобі загрожує? У кращому разі — штраф злотих із двісті! А сперечатимешся — із цеху виключать, книжок не дадуть друкувати!

Федоров зрозумів, що діло справді погане.

— Здогадуюся, звідки вітер віє, — сказав Більдага. — Почули, що справа вигідна, хочать примусити тебе на них працювати.

— Як це?

— Та так! Одні цехи завжди старші, інші молодші... Столяри й задумали, певно, тебе до себе приписати. Ну, тоді кепська справа! Вони почнуть і матеріал закупляти, і ціни встановлювати, і прибутки.

— Тоді вже ливарникам більше з руки зі мною ладнати!

— Не знаю. А столяри, бач, клопочуться.

— Що ж робити?

Вони пішли до аптекаря. Віттенберг співчутливо вислухав Федорову біду і одразу ж дав слушну пораду: просити дозволу держати власного столяра.

Федоров негайно скористався порадою Віттенберга. Проте столярний цех учинив різкий опір бажанню друкаря.

Тоді знову ж таки за порадою Віттенберга Іван Федоров виніс справу на розгляд міської ради.

— Міська рада і старшини цехів завжди люто ворогують, — пояснив Віттенберг. — Цехи не люблять радників. Намагаються урвати їхні права і доходи, а радники повстають проти виняткової самостійності цехів. Побачиш, міська рада вирішить справу на твою користь.

Аптекарь був правий. Двадцять шостого січня тисяча п'ятсот сімдесят третього року міська рада міста Львова ухвалила, що друкар-московітянин Іван Федоров, якому треба виконувати різні столярні роботи, хоч і не має права тримати власного столяра, однак може найняти його в будь-якого майстра.

Столярний цех висловив протест проти такого рішення.

Тоді міська рада на прохання Федорова звернулася у Краків, до тамошніх друкарів Матвія Зібенанхера та Миколи Пренцини з проханням роз'яснити, як належить діяти у даному випадкові.

Уже тридцять першого січня надійшла відповідь. Із Кракова повідомили, що друкарі в себе столярів не тримають, але згідно звичаєві наймають їх на певний час.

На підставі одержаної відповіді міська рада підтвердила своє попереднє рішення.

Та ба! Столярний цех заявив, що рішенню не підкориться і майстрів Федорову не дасть.

— Нічого не розумію! — знизував плечима Віттенберг. — Поговоріть із столярами, які сповідають нашу віру. Може, вони що-небудь пояснять.

Проте Іван Кавка, винувато посміхаючись, сказав, що й сам нічого не розуміє. Старшини цеху в один голос постановили не давати Федорову столярів.

— І ти не даси?

— А як же я піду проти цеху? Мене виженуть, позбавлять роботи...

Іван Більдага, заручившись згодою Федорова, спробував діяти з допомогою подарунків. Подарунків у нього не прийняли, а Хома Сікст почав погрожувати скандалом.

На додаток до всього поповзли чутки про те, що Івана Федорова вигнали з Москви як еретика.

— Що не кажи, а без ворогів істинної віри тут не обійшлося! — хвилювався Федоров. — Ні, тут-таки хтось воду каламутить! Зірвати друкування хоче! Гаразд! І ми не ликом шити!

З подвійною енергією завершуючи роботу над верста-
том, Федоров для початку знову звернувся до міської ради.
Цього разу він просив дозволу взяти столяра зі сторони.

Він устиг скласти верстат і почав друкувати Апостол,
коли сьомого грудня тисяча п'ятсот сімдесят третього року
міська рада розглянула прохання. Вирішили, що Федоров
може взяти столяра зі сторони, але зобов'язаний записати
того до якого-небудь майстра і вже від майстра найняти
терміном на півроку.

— Дякую панам радникам! — сказав Федоров, вислу-
хавши рішення. — Я так і зроблю.

— Цех не погодиться і на це! — заявив Хома Сікст.

— У такому разі міська рада звернеться до короля! —
закричав на Хому голова ради. — Ми навчимо вас поважа-
ти постанови!

— Цех також звернеться до короля! — відпарировав
Сікст.

Федоров слухав сварку з байдужим виглядом. Поки ра-
да і цех скаржитимуться один на одного, він буде поза не-
безпекою. А друкуватиме удень і вночі...

Старшини столярного цеху ще раз спробували поткну-
тися в дім до Івана Федорова. Однак тепер друкар був на-
сторожі і просто не пустив їх і на поріг.

Не шкодуючи сил, працював Федоров цієї зими. Навіть
у Москві він так не трудився і не стомлювався. Проте ви-
рішувалася доля друкарні, вирішувалася доля православних
друкованих книжок, і верстат гупав по вісімнадцять-два-
дцять годин на добу.

Розуміючи, що синові допомоги не досить, Федоров,
користуючись правом шляхетства, найняв собі слугу — без-
земельного львівського міщанина Василя Мосятинського.

Він узяв Мосятинського до себе в дім на все готове, зоб-
ов'язався харчувати й одягати, виплачувати, крім того, по
п'ять злотих на місяць, з умовою, що той виконуватиме усі
його доручення.

Створіння вкрай похмуре, напівсонне, яке пожвавлюва-
лося тільки тоді, коли їло або бачило гроші, Василь Мося-
тинський все ж таки був за батирника і за сушильника.

Ціною неймовірних зусиль, нелюдського напруження
Іванові Федорову вдалося до п'ятнадцятого лютого тисяча
п'ятсот сімдесят четвертого року завершити друкування
Апостола з московських матриць.

Книгу він закінчив великою післямовою, у якій розпо-
вів про свій вимушений від'їзд із Москви.

Федоров писав, що змушений поневірятися по чужих
країнах через невігласів, які замишляли на нього ересі, і
відхилив звинувачення в тому, що втік від православного го-
сударя — надії слов'ян.

Це було найкращою відповіддю тим, хто продовжував по-
ширювати чутки про еретицтво Федорова.

— Ну, тепер їдь торгувати, — сказав Федорову Іван
Більдага. — Зиск матимеш!

— Насамперед про боржок подумати слід, — пожарту-
вав Федоров.

— Про який боржок? Кому?..

Федоров дістав із скриньки стос списаних аркушів.
Більдага по складах прочитав:

— Грам-ма-ти-кія... Що це?

— Той самий боржок мій. Початок писемного та книж-
кового вчення. За Іваном Дамаскіним склав. Початок писемного та книж-
кового вчення. За Іваном Дамаскіним склав. Поки не на-
друкую, негоже і про прибутки думати... Ех, Іване, яке
пуття з книжок, коли народ грамоти не знає? А народ її
хоче знати. Чи забув, як гроші для мене давали? Ну, а я
ніколи не забував, для кого сил не шкодує. А вже істини
лише тоді переможуть, коли кожен плугатар, кожен май-
стровий пізнають глибину їх. А для того необхідно навчити
народ грамоти. Це найперше.

— І коли ж ти встиг написати все?

— Та якось уже встиг. Поглянь. Ось таблиці літер, ось
складів... Відмінювання на кожну літеру... Приклади пасив-
ного стану, приклади того, як слова змінюють значення,
коли наголос змінити... А ось слова з титлами... Далі йде
азбучна молитва... Завершаю ж усе це я молитвами й ви-
словами царя Соломона та посланнями апостола Павла про
користь навчання і виховання... Чи ж сповна борг повер-
таю, га?

Більдага побожно дивився на буквар.

— Мудрий і благочестивий ти, Іване, — сказав він. —
Воістину праця твоя — подвиг...

Буквар Федорова вийшов великий за обсягом, на вісім-
десят сторінок. На останніх сторінках першодрукар знову
звернувся до читачів.

«Улюблений і шанований християнський російський на-
роде грецького закону, — писав Федоров. — Не від себе
написав те невелике, що перед вами, а від учення божест-
венних апостолів та богоносних отців і від граматики

преподобного отця Іоанна Дамаскіна, скоротивши до мало-го, склав для швидкого навчання дітей. І якщо труди мої виявляться достойними вашої милості, прийміть їх з любов'ю. А я охоче ладен потрудитися і над іншими угодними вам книгами, якщо дасть бог вашими святими молитвами. Амінь».

Федоров применшував свої заслуги. Та істинному християнинові подобало смирення, а посилення на Іоанна Дамаскіна мало допомогти уникнути можливих нападів на самовільне поводження з текстами...

Буквар удався. Була звершена велика, корисна справа.

Нові книги, мов викапані, схожі на московські, поклали частково у Федорова, частково у Віттенберга, частково у великих підвалах будинку Івана Більдаги.

Одну книгу Федоров підніс єпископові Гедеону Балабану, кілька віддав у православні львівські церкви.

Священики прийняли дарунок дещо розгублено, єпископ подякував вельми стримано.

Звістка про те, що московський друкар закінчив роботу над першою книгою, враз облетіла увесь Львів.

Федорова стали помічати багаті купці, які досі не помічали його.

Однак Федорову знову необхідні були гроші.

Довіривши продаж частини книжок тому ж Віттенбергові, задумав сам об'їхати ближні міста, а тоді податися з Іваном Більдагою в Молдавію і Валахію, де, як запевняв Більдага, він міг узяти за книжки добру ціну в монастирях, а заодно й пошукати книги чорногорця Макарія.

У самого Більдаги грошей було обмаль.

— Спробуй поговорити зі своїм сусідом Сеньком-сідельником, — сказав Більдага. — На дуже знатних панів працює. У нього гроші водяться.

Федоров сумнівався в успіху, але Сенько-сідельник, що тримав двох підмайстрів, глянувши на книжки, погортавши Апостол, лише спитав:

— Скільки треба?

Федоров заздалегідь прикинув, скільки необхідно для того, щоб водночас заплатити й Лаврентію, — шістсот злотих.

Про всяк випадок він попросив сімсот.

— Пиши розписку, — просто сказав Сенько. — Діло божеське. Дам. Але віддати маєш одразу ж, як повернешся.

Так і домовились.

Федоров одіслав чотиреста злотих Лаврентієві, а сам з Іваном Більдагою вирушив у дорогу.

Був він стомлений, але радів, що книжки його потраплять до християн.

І вони справді-таки потрапили і в Польщу, і в Литву, і в Москву.

Проте одна не пішла далі Кракова.

Далі палацу кардинала Гозія.

Кардинал, роздивившись Апостола, надісланого краківським єпископом, власноручно спалив книжку.

А потім довго задумливо дивився у розчинене вікно.

Занадто довго для людини, яка просто милується заходом сонця за Віслою.

Розділ V

В обідньому залі родового замку князів Острозьких за довгим, засланим камчатною скатертю столом, окрім гостя подаря, цього дня сиділо ще три чоловіки: князь Андрій Курбський, що гостював у Костянтина Костянтиновича Острозького, ректор заснованої в Острозі православної духовної академії вчений грек Кирило Лукаріс і священник замкової церкви Іов.

День стояв жаркий, але полуденний вітер тягнув зі Стирі, і вікна, що виходили в сад, були відчинені.

Обговорювали досить-таки неприємну подію, наслідки якої важко було передбачити: про втечу нещодавно обраного на королівський престол принца Генріха Анжуйського. Дізнавшись про раптову смерть брата, короля Карла IX, Генріх таємно покинув Краків і поспіхом виїхав у свою улюблену Францію.

— Його слабка голова не витримає корони Франції! — роздратовано говорив господар дому. — Король Карл помер вчасно. Йому ще довелося б покаятися, згадуючи про ніч святого Варфоломія. Затишшя у Франції — затишшя перед бурєю. Шлюб Маргарити з оцим беарнцем, сином Жанни д'Альбре, ніяких гарантій не дає. Королева Наварри виходила сина в душі ненависті до католиків. Так само легко, як Генріх Наваррський підкорився і перейшов у католицтво, він повернеться в лоно протестантизму. А збіглий дурень не зуміє запобігти цьому. Він же м'який, як віск! Католики втягнуть його у війну, і війну він програє. Я гадаю, ми скоро почуємо про його загибель.

Лукаріс, утираючи замащену соусом бороду, спокійно додав:

— Це означає тільки те, що король менше нагрішить.
Курбський ледь посміхнувся:

— Гріхи принца були такі ж нікчемні, як і він сам, святий отче.

— Безперечно! — підхопив, сміючись, Острозький. — Ці гріхи можна було б простити, коли б Генріх залишився у Польщі.

— Я молю бога, щоб королем Польщі став православний государ! — серйозно заперечив Лукаріс.

— Московський цар? — спитав Курбський. — Усі вже переконалися в Іванових намірах!

— Можна було б обрати одного з його синів.

— На жаль, це неможливо! — зітхнув Острозький. — Він не погоджується відпустити ні старшого, ні молодшого, поки ми не визнаємо його завоювань.

— Ви розповідали святому отцеві, як прийняв Іван нашого посла Михайла Гарабурда?

Лукаріс запитально звів густі чорні брови. Острозький поморщився.

— Мабуть, Іван був п'яний...

— Він вижив з розуму, — різко сказав Курбський. — Михайло Гарабурда, святий отче, разом з іншими послами ішов двором в Олександрівій слободі, де зачинився Іван, коли це раптом почув крик: «Агов, послі! Послі!» Гарабурда підвів голову, і що ж ви думаєте? То кричав цар. Він стояв біля одного з вікон палацу, кривлявся, сварився на послів скіпетром і ганьбив їх, похваляючись відрубати їм голови, якщо не укладуть миру... І це глава християн!

— Будучи царем, вседержитель карає і слуг, і народ! — заперечив Лукаріс. — Русь потонула в язичестві, князю, ось і кара настала.

Піп Іов неспокійно совався на лавці.

— Годі про Івана! — примирливо сказав Острозький. — Мене турбує інше. Мене турбує намір Яна Замоїського покликати на королівський престол Стефана Баторія. Канцлер гасає по всій Польщі, умовляючи магнатів.

— А чим славетний Стефан Баторій, князю?

— Молодістю та енергією, святий отче! Йому всього лиш двадцять один рік. Він честолюбний і владний, цей седмиградський воевода.

— І, певна річ, католик?

— Католик, і до того ж ревний.

ІСЯННА ГРІВЪ ГЛАЗЪ ВЪНІА

НАДЪНІЕ ЕЖЕ ВІДЪ ІСАІА СІТЬ
АМОСОВЪ . ЕЖЕ ВІДЪ НАІОУ
ДІЮ , ІНАІЕРЛІМІТЬ . ВЪ
АИИ ОСІЕВЫ , ІОАДАМОВЫ ,
ІНАХАЗОВЫ ІЕЗІКІННЫ , ІЖО
ЧРЪТВОВАША ВЪ ІОУДІИ . СЛЫШИ
НБО , ІВНУШИ ЗЕМАЕ , ІЖО ГЪ ГІА .

Заставка та ініціал з Острозької біблії.

КНИГА СЪСЯСІНА ВІНІА ГЛАЗЪ

БІСІТЬ ПОСКОУАНИН МОУСІ
ОВІТЬ РАБА ГІА . ІРече ГЪ
ІСУСЪ СІУ НАВУННУ РАБУ МО
УСІОВУ ГІА . ШОВІМ РАБ
МОЙ СКОУАСА . ІНІТЬ СУБО

Заставка та ініціал з Острозької біблії.

— Перш ніж Замойський умовить поляків, ми самі
— Шкода...
— Лукаріс гвинув у його бік.
— Князь Андрий і в повлітці такий поривний, як і в
бою! — засміявся Острозький. — А знаєте, хто він хоче ба-
чити на королівському престолі, святий отець? Імператора
Максиміліана!
— І ти зі мною згоден! — посміхнувся Курбський. — Чи
не так?
— Ціаком згоден! Максиміліан віротерпимий, у нього
досить справ у Німеччині, а крім того, імперські кнехти не
зайвими будуть у захисті Лівонії.
Підвівши очі від тарілки, Острозький сказав Лука-
рісові:

— Чуви про нове заодіяння?
— Аке?
— Трафіння Заболоупька знову повеліла затарувати за-
лізом сім новонароджених немовлят, охрещених за право-
славним обрядом.
— Баудниця вавілонська, тварюка! — несподівано рв-
кнув пін Іов. — Сам зрів сію гадоку нинішньої зими. Стри-
мав мене господарі! Убити її замаво!
— За все осудить її бог, — потупив очі Лукаріс.
— Катовікам не досить пекельних мук. Земних не по-
винні вони уникнути! — стукнув ножком по столу Острозь-
кий. — Каюся, грішний, наго шаджу їх... На оане надія:
продовжить господарі мої — помшуся за християнську
кров!
Зі столу прибрала печеню, принесла увар, фрукти,
пашки із замороженим квасом та вином.
— Насмілюсь нагадати, князю, — сказав Лукаріс, вілами-
таючи крихти, — у вас нещодавно виникло богутоане ба-
жанна почати друкування святих книжок.
— Пам'ятаю! — ще не охоловши від запалу, відповів
Острозький. — Я вже посилав у Львів.
— У Львів? До Івана Федорова? — спитав Курбський. —
Хочеш кникати його на саужбу, князю?
— А що ж арюкар? Згоден? Чи розбегатів на Апостола,
і сам думає арюкувати?
— Не розбегатів. Кажуть, він навіть не виручив спо-
діваєних грошей.
Лукаріс похитав головою.

Безкоштовно скачує і читає онлайн
Лукаріс гвинув у його бік.
Князь Андрий і в повлітці такий поривний, як і в
бою! — засміявся Острозький.
А знаєте, хто він хоче ба-
чити на королівському престолі, святий отець? Імператора
Максиміліана!
І ти зі мною згоден!
Посміхнувся Курбський.
Чи не так?
Ціаком згоден!
Максиміліан віротерпимий,
у нього досить справ у Німеччині,
а крім того, імперські кнехти не
зайвими будуть у захисті Лівонії.
Підвівши очі від тарілки,
Острозький сказав Лука-
рісові:
Чуви про нове заодіяння?
Аке?
Трафіння Заболоупька знову
повеліла затарувати за-
лізом сім новонароджених
немовлят, охрещених за право-
славним обрядом.
Баудниця вавілонська,
тварюка!
Несподівано рвкнув пін Іов.
Сам зрів сію гадоку нинішньої
зими. Стримав мене господарі!
Убити її замаво!
За все осудить її бог,
потупив очі Лукаріс.
Катовікам не досить пекельних
мук. Земних не повинні вони
уникнути!
Стукнув ножком по столу
Острозький.
Каюся, грішний, наго шаджу їх...
На оане надія: продовжить
господарі мої — помшуся за
християнську кров!
Зі столу прибрала печеню,
принесла увар, фрукти,
пашки із замороженим квасом
та вином.
Насмілюсь нагадати, князю,
— сказав Лукаріс, вілами-
таючи крихти, — у вас нещодавно
виникло божанна почати
друкування святих книжок.
Пам'ятаю!
— ще не охоловши від запалу,
відповів Острозький.
Я вже посилав у Львів.
У Львів? До Івана Федорова?
— спитав Курбський.
Хочеш кникати його на саужбу,
князю?
А що ж арюкар? Згоден?
Чи розбегатів на Апостола,
і сам думає арюкувати?
Не розбегатів.
Кажуть, він навіть не виручив
сподіваєних грошей.
Лукаріс похитав головою.

Безкоштовно скачує і читає онлайн
Лукаріс гвинув у його бік.
Князь Андрий і в повлітці такий поривний, як і в
бою! — засміявся Острозький.
А знаєте, хто він хоче ба-
чити на королівському престолі, святий отець? Імператора
Максиміліана!
І ти зі мною згоден!
Посміхнувся Курбський.
Чи не так?
Ціаком згоден!
Максиміліан віротерпимий,
у нього досить справ у Німеччині,
а крім того, імперські кнехти не
зайвими будуть у захисті Лівонії.
Підвівши очі від тарілки,
Острозький сказав Лука-
рісові:
Чуви про нове заодіяння?
Аке?
Трафіння Заболоупька знову
повеліла затарувати за-
лізом сім новонароджених
немовлят, охрещених за право-
славним обрядом.
Баудниця вавілонська,
тварюка!
Несподівано рвкнув пін Іов.
Сам зрів сію гадоку нинішньої
зими. Стримав мене господарі!
Убити її замаво!
За все осудить її бог,
потупив очі Лукаріс.
Катовікам не досить пекельних
мук. Земних не повинні вони
уникнути!
Стукнув ножком по столу
Острозький.
Каюся, грішний, наго шаджу їх...
На оане надія: продовжить
господарі мої — помшуся за
християнську кров!
Зі столу прибрала печеню,
принесла увар, фрукти,
пашки із замороженим квасом
та вином.
Насмілюсь нагадати, князю,
— сказав Лукаріс, вілами-
таючи крихти, — у вас нещодавно
виникло божанна почати
друкування святих книжок.
Пам'ятаю!
— ще не охоловши від запалу,
відповів Острозький.
Я вже посилав у Львів.
У Львів? До Івана Федорова?
— спитав Курбський.
Хочеш кникати його на саужбу,
князю?
А що ж арюкар? Згоден?
Чи розбегатів на Апостола,
і сам думає арюкувати?
Не розбегатів.
Кажуть, він навіть не виручив
сподіваєних грошей.
Лукаріс похитав головою.

— Доля Федорова гідна співчуття. Книжки його чудові. Точні й гарні. Гріх буде лишити єдиного православного друкаря без підтримки... Він не був у вас, князю?

Курбський заперечливо похитав головою.

— Але ви знали його в Москві? Адже ви також звіряли московський Апостол?

— У Москві я був зайнятий походами, святий отче, — відказав Курбський. — Мені приносили аркуші від митрополита, митрополитові я їх і одсилав... Проте я бачив друкарів. Їх там було з десяток. Певно, бачив і Федорова.

Лукаріс, який тільки-но хотів висловити подив з приводу того, що Федоров і досі не звернувся скрутної хвилини до співвітчизника, утримався від запитання. Однак зауважив:

— Звичайний друкар не зміг би видавати книжки з такою ретельністю і строгістю. Його тексти тотожні грецьким.

— Пусте! — сказав Курбський. — Федоров використовує вивезені з Москви аркуші. А в Заблудові книжки вивіряв гетьман Ходкевич. Не сумніваюся в цьому.

— Так чи інакше, майстер він добрий, — поклав край суперечці Острозький. — Але до мене дійшли чутки про те, що Федоров знається з протестантами й католиками. Кажуть, нібито лікар Сеннік із Кракова наставляє друкаря випускати латинські книжки.

— Ці чутки можуть іти й від ворогів віри! — застеріг Лукаріс.

— Так, звісно! Проте з Сенніком Федоров уже вів справи. Діставав через нього папір.

— На сором львівському священству, воно нічим не допомагало Федорову! — заперечив Лукаріс. — Буде непростимо, князю, якщо й зараз, коли друкар, як ви кажете, у скрутному становищі, йому не подати руку братерства й підтримки. Наш обов'язок, князю, — не допустити, щоб іновірці збаламутили Федорова.

— Слід поміркувати, слід! — погодився Острозький.

І тут знову заговорив пп Іов:

— Ти й досі шукаєш управителя для Дерманського монастиря, князю. От і візьми друкаря. Нехай господарство веде й книжки друкує.

Острозький зчудовано глянув на Іова. Пп інколи дивувався його тверезістю міркувань, ще несподіванішою від того, що взагалі ж великим розумом він не відзначався.

— Управителем?.. А може, й так! — вигукнув Остро-

зький, подумавши, що дітям і недоумкуватим бог часом підказує хороші думки. — І справді так!

Незабаром слуга князя Острозького Петро Рінфлейн, який виконував найбільш важливі доручення, навідав у Львові Івана Федорова.

Рінфлейн передав Іванові Федорову запрошення князя у місто Острог, не приховавши того, що його ладять на управителя Дерманського монастиря.

— Князь Костянтин Костянтинович багато чув про твоє бідкування, — почав посланець. — Дбаючи про віру, він і намірився допомогти тобі. Також задумав князь друкувати в Острозі книжки.

— Не так уже я й бідую, — заперечив Федоров. — Однак за запрошення дякую. Скажи князеві: приїду...

Федоров приховав од Рінфлейна правду. Поїздка у Молдавію та Валахію очікуваних доходів не принесла. Усіх книжок він не продав. Довелось вдаватися до посередників. Посередники книжки взяли, але гроші надсилали потроху й зрідка, до того ж Федоров мав підозру, що вони використовують одержуваний капітал для обороту. Проте на тривожні листи усі, як один, посередники відповідали, що ціна на Апостол — десять злотих — завелика, що вони змушені одержувати ці гроші з покупців частинами, тому й затримують виплату умовлених сум. А від книжок, одісланих на Русь, доходу чекати раніше, ніж через рік, взагалі не можна.

Фабрикант Лаврентій теж був у скрутному становищі, не міг дати паперу в борг.

Мартін Сеннік, правда, пропонував йому зайнятися друкуванням латинських світських книжок і, подолавши колишню ніяковість Федорова, дав йому прочитати Еразма Роттердамського, «Дзеркало» Миколи Рея і «Напій кохання» Себастьяна Кленовича. Федоров переконався, що, друкуючи ці книжки, він нічим не зрадить віру. І Еразм, яким захоплювався Сеннік, і Рей, і Кленович однаково гостро висміювали католицьку церкву, що поринула в корисливість, розпусту та черевоугодництво. А Рей і Кленович, окрім того, не щадили й польську шляхту, співчували селянам:

Федорова вразило «Дзеркало». Клянучи війни, захищаючи знедолених, Микола Рей писав про шляхетську справедливість: «Адже ж її називають павутинням, яке гедзь проб'є, а бідна муха, залетівши у нього, заплутавшись і не дочекавшись ніякої втіхи, пропадає і, плачучи, йде додому...»

Такі книжки Федоров надрукував би. Проте у Сенніка не було капіталу, він лише мав намір почати листування з німецькими князями й купцями, зацікавити їх, та поки ще він те зробить!..

Запрошення князя Острозького було дуже до речі.

Федоров поїхав до Острога.

З князем домовилися, що Федоров пильнуватиме господарство монастиря, дбатиме про його доходи, князь же тим часом почне запасатися потрібними для друкування матеріалами.

Ректор Острозької академії Лукаріс радив надрукувати Біблію. Князь схвалив пораду. Він обіцяв не скупитися, і нова книга повинна була своєю розкішшю перевершити видані Федоровим Апостоли.

Перед від'їздом у Дерманський монастир Федоров одержав дві звістки: одну з Вільни від Петра Тимофеева, другу із Заблудова від свого учня Гриня.

Петро Тимофеев сповіщав, що готує видання Євангелія, зичив Федорову довгих років, захоплювався новим Апостолом.

Гринь запитував, чи не забув про нього Федоров, чи слід йому чекати вістей од нього.

Федоров був схвильований і зворушений. Купця, що привіз вісточку, він довго розпитував про те, як живеться Петрові, чи не хворіє. Засмутився, дізнавшись, що Мамоничі ставляться до майстра, як до наймита, а той усе терпить.

Він просив купця обійняти Петра Тимофеева, а Гриневі сказати, що скоро покличе його до себе.

Неодмінно покличе!

Розділ VI

Минув рік, другий... Скориставшись із того, що в Польщі настало міжцарів'я, російські війська успішно завойовували лівонські міста й фортеці, які відійшли до Литви. Знову упав Пернов, здалися Гельмет, Ермес, Руен, Курпель, Гапсаль... У зв'язку з цими подіями польські магнати й шляхта змушені були поквартитися. Партія Яна Замойського здобула перемогу. В тисяча п'ятсот сімдесят шостому році вона домовилася з литовцями, і її ставленик Стефан Баторій коронувався у Кракові, підтвердивши колишні привілеї магнатів і пообіцявши відвоювати у Московії всі лівонські та

білоруські міста. Скрізь тільки й розмов про те, що незабаром відбудеться похід на Русь.

Іван Федоров схвильовано слухав ті розмови.

Він і досі сидів у Дерманському монастирі, й досі чекав, коли зможе розпочати роботу над Біблією, однак далі терпіти друкареві було несила.

Щоправда, пізньої осені та взимку він мав змогу робити, що хотів, міг читати й різати заставки до майбутньої книги, іноді відлучатися до Львова і до Кракова, навідувати друзів, але з весни до осені, поки не зібрали урожай, було не до книжок і не до заставок.

Монастирські землі межували із землями того самого села Спасова, що його колись пропонував Іванові Федорову у володіння гетьман Ходкевич. Лише тепер друкар оцінив сповна «щедрість» свого першого литовського покровителя. Спасовці й жителі монастирського села Куніно були в постійній ворожнечі, початок якої сягав у глибину часів. Тепер уже й не розбереш, на чиему боці правда. Спасовці вважали своїми землі кунінців, кунінці — своїми землі спасовців. Щовесни хтось із них заорював чужі поля, а скривджений восени силкувався перший зібрати з тих земель урожай.

Тоді обидві сторони кидали бойовий клич і, озброєні хто чим міг, сходилися у кровопролитній сутичці.

Ворожнеча поглиблювалася ще й тим, що серед спасовців більшість були католики.

«Славно б мені жилося у Спасові!» — не раз думав Іван Федоров, від якого князь Острозький вимагав не щадити сусідів.

Сам Федоров намагався ухилитися від «походів», але знав, що коїться під час битв і навіть під час «перемир'я» влітку. Дерманський боярин Наум Гарабурда, отаман Бєлашевський, служебники самого Федорова Миколай і отаман Іван Шишка не раз вихвалялися своїми подвигами.

Та й в суді, куди тричі викликали Федорова за скаргою спасовців, він доволі наслухався про багнетні рани, вибиті зуби й очі, про відірвані пальці, покалічені руки й ноги, про загнаний скот, про відняті гроші, навіть про зірвані з мужицьких плечей кожухи і пошматовані жіночі плахти.

На першому суді в серпні тисяча п'ятсот сімдесят п'ятого року Іван Федоров дізнався, що його служебникам не досить було бійки за урожай. Вони напали на Спасово, спалили дві хати, а в найбідніших мужиків Ермака й Сидора одібрали двадцять грошів, дві коси й миршаву шкапину.

Федоров визнав провину кунінців і обіцяв відшкодувати збитки.

Князь Острозький накинувся на свого управителя. Він корив Федорова за м'якосердість, розповідав про колишні зlodіяння сусідів і заборонив видавати захоплене.

— Сам у бійки не втручаєшся, то й не треба! — сердито сказав князь. — Але ж людям не заважай. Вони мою волю чинять. Кляте католицьке гніздо випаляю і попіл розвію.

І справді, у тисяча п'ятсот сімдесят шостому році за князевим наказом дерманці тричі грабували Спасово, позвірячому били й калічили жителів.

Та якщо й наказував князь, то на суд усе-таки викликали Федорова, у безчинствах звинувачували теж його, і заперечувати на суді явну провину, ховаючи очі, доводилося знову ж таки Федорову.

Зрештою він не витримав. Сказав князеві, що далі управителем бути не може. Якщо князь хоче, хай бере його в Острог друкувати книжки, а ні — він повернеться у Львів.

Острозький і сам бачив, що друкар в управителі монастиря не годиться.

Він звільнив Федорова від обов'язків справця і взяв у свій замок.

Це було глибокої осені тисяча п'ятсот сімдесят шостого року.

Того ж таки року Іван Федоров при першій нагоді надіслав у далекий Заблудів листа Гриневі. Він запрошував його працювати над майбутньою книгою. В листі були гроші на дорогу.

Лікар Мартін Сеннік дивом дивувався і був дуже стурбований. Узимку він писав у Дерманський монастир своєму талановитому другові Івану Федорову про те, що дістав пропозицію від кількох німецьких купців, які торгують книжками, домовитися з відомим і неперевершеним московським друкарем про видання творів Еразма Роттердамського. Через незнайомого посильного Федоров відповів, що згоден узятися за цю роботу і постарается до травневого ярмарку в Кракові прибути на зустріч із майбутніми компаньйонами. Погодився Федоров узяти на себе частину витрат на запрошення гостей та закупити в німців на п'ятсот злотих паперу.

Сеннік написав про це купцям, і ті восьмого травня приїхали до Кракова. Федорова не було. Не надходили і гроші від нього. Тим часом від людей Мартін Сеннік довідався, що Федоров ще перед великоднем одіслав у Львів на ім'я своїх знайомих Власа Замочника та Сенька-сідляра якісь гроші нібито щоб переслати їх у Краків.

Вирішивши, що хтось хоче привласнити гроші, Мартін Сеннік, котрий змушений був сам приймати німців і до того ж не хотів, щоб розладналося хороше діло, чотирнадцятого травня терміново написав у Львів Власові Замочнику про чутки, які дійшли до нього.

Мартін Сеннік просив негайно переслати йому до Кракова шістсот злотих.

Одержавши цього листа, Влас Замочник вирячив очі. Він анічогісінько не чув ні про яких німців, ні про якого Еразма, ні про які шістсот злотих.

Влас подався до Івана Більдаги, від Більдаги — до сусідів Федорова. Сенько-сідляр підтвердив, що Федоров давав йому п'ятсот злотих, щоб він переслав їх у Краків, але не Сенніку, а папірникові Лаврентію. Це була остання частина друкаревого боргу. Сенько гроші не переслав іще, побоюючись татар, які з'явилися в окрузі, та перешле негайно.

— Бодай вони провалилися твої п'ятсот злотих! — розлютився спітнілий Влас. — Тут ідеться про шістсот! Чи не одержував ти їх?

— Йй-богу, не одержував!

— І я не одержував! Чого ж він від мене вимагає?

— Ти друкареві напиши, — порадив Сенько.

Проте Влас розпалювався не на жарт.

— Нічого мені писати! — лютував він. — Я не злодій! Я в міську раду піду, в суд!

Він і справді сповістив про лист Сенніка в міську раду, а потім викликав його до львівського суду.

Сьомого червня львівський міський суд слухав обидві сторони.

Збентежений тим, що його ще й звинувачують, Мартін Сеннік посилався на прихід людини від Федорова, на слова повіреного Геллембергів, якогось Власа Герника про те, що Федоров переслав гроші до Кракова.

Влас Герник заявив, що про гроші він чув, але ні про що Сеннікові не сповіщав і взагалі ніяких справ з ним не мав.

Влас Замочник твердив, що ніякого Сенніка не знає. Те ж саме сказав і Сенько-сідляр.

Ніяких паперів у Мартіна Сенніка не було. Він удався до останнього засобу: зажадав, щоб на суд викликали Івана Федорова.

Засідання було перервано. Слухання справи відклали на тиждень. До Львова викликали Федорова.

— Що, зв'язався з чортами, а тепер і сам не радий? — напосівся на Федорова Сенько-сідляр, тільки-но друкар переступив його поріг. — І нас ганьбиш!

— Та зачекай! Розтлумач мені, що тут діється!

— Тобі краще знати! Це ти нечестиві книжки надумав друкувати зі своїм лікарем! Недарма тебе еретиком називають! Нас уже не тільки в суд — до єпископа тягали!

— Які книжки? За віщо до єпископа?

— Домовився ж ти із Сенніком якихось німців друкувати? Кликали ж купців німецьких? Чого очі вирячив?

Федорову було не до того, щоб зважати на грубощі Сенька. Він неабияк стривожився.

— Нікого я друкувати не домовлявся і нікого не кликав... Це так Сеннік намовляє?

— Він... А ти часом не брешеш?

— Як перед богом...

— Ну, собака краківський! Отже, він тебе запламувати надумав!

— Але ж навіщо це йому?

— Знає він! Якщо поганить, значить неспроста поганить! Не без вигоди для себе! Ач, пес краківський!

Федоров підвівся з лавки.

— Сеннік у місті?

Співбесідник насторожився:

— А чому ти питаєш?

— Піду до нього. Дізнаюся, чого хоче.

— Коли так, я в суді заявлю, що ви бачилися, — попередив Сенько. — Тобі, коли ти чистий, зовсім не слід до Мартіна ходити! Гляди, щоб на гірше не обернулося.

Вони разом пішли до Більдаги. Більдага підтримав Сенька:

— Бачитися з Мартіном до суду тобі не слід. Щоб не подумали поганого. Собі ж нашкодиш.

Залишившись сам на сам із Федоровим, Більдага прямо спитав:

— Були в тебе розмови із Сенніком про німецькі книжки?

— Були, — признався Федоров. — Але давно. І ні про що ми з ним не домовлялися.

— Тоді ось що, — сказав Більдага. — Бог з ним, із Сенніком. Нічого з ним не станеться. В гіршому випадку оплатиться витратами на купців. А ти, Іване, послухай моєї поради, заперечуй навідріз, що хотів німецькі книжки випускати... Поміркуй... По-перше, суд може причепитися до цих слів, і ще, чого доброго, гроші з тебе стягнуть ті, що Мартін просить. І по-друге, єпископ Балабан прискіпається. Не любить він тебе. А єпископ, певно, трохи страшніший, ніж суд! І так в тебе слава еретика...

Тільки тепер Федоров збагнув, як хочуть обернути оті нещастя, що сталися. Його, православного друкаря, можуть знову звинуватити в ересі.

Федоров зблід.

— Дай водички! — тихо попросив він Більдагу. — Ач, знову душить. Старію, певно...

Усю ніч перед судом він думав про те, навіщо Мартін Сеннік подав до суду, чому не звернувся спершу до нього, не знаходив відповіді і, нарешті, й справді почав гадати, що краківський лікар переслідує якусь невідому, згубну для нього, Федорова, мету.

На суд Іван Федоров прийшов насторожений. Сухий уклін Сенніка стривожив його ще більше. А Сеннік, помітивши розгубленість Федорова, обурений тим, що друкар, приїхавши напередодні, не зайшов до нього, запідозрив неладне.

Того дня розглядалося всього кілька справ, і майже всі вони були безспірні. А людей у міську раду набилося немало. Серед цікавих Федоров побачив свого парафіяльного попа вікарія Георгія, ченців та служebníків єпископа Балабана і згадав застереження Більдаги.

Призначені на засідання радники й цехові старшини посідали на свої місця.

Суд почався.

Намагаючись надати обличчю нудьгуючого, байдужого виразу, а голосу — належної безсторонності, секретар невдовзі викликав Сенніка, Власа Замочника, Власа Герника та Івана Федорова.

Від напруження, яке потрібне було, щоб прибрати безстороннього вигляду, вугруватий секретарів ніс аж побілів.

Секретар був жалюгідний. Як цеховий майстер, він бажав успіху Власові Замочнику і водночас невдачі Федорову, чутки про величезні доходи якого викликали невдо-

волення і задрість. Крім того, секретар був лютеранин, як і Мартін Сеннік...

На свідчення Власа Герника і Власа Замочника не дуже зважали. Обое повторили те, що говорили тиждень тому.

Та коли дійшла черга до Федорова, по залу прокотився приглушений гомін і враз запала німа тиша.

Після звичайних запитань про ім'я та чим займається, суд перейшов до суті справи.

— Чи знайомий свідок з лікарем Мартіном Сенніком?

— Так, знайомий.

— В чому полягає це знайомство? Чи не пов'язане воно з друкуванням книжок?

— Так, це ділове знайомство.

— Які взаємини у свідка із Сенніком?

— Звичайні. Лікар Сеннік допоміг мені одержати папір у кредит.

— Чим може свідок пояснити таку прихильність до нього малознайомої людини, жителя іншого міста?

Федоров відчув підступність. Стенув плечима.

— Спитайте у Сенніка... Я шукав папір, Сеннік допоміг дістати його у кредит. Умови кредиту були для паперового фабриканта вигідні.

— А чи не листувався свідок із Сенніком, чи не спілкувався з ним у інших справах?

— Не листувався, але бачитися бачився.

— З якою метою?

— Книжками обмінювались.

— Чудово. А чи не збиралися Сеннік та Федоров спільно друкувати книжки?

Федоров мимоволі краєм ока глипнув на Сенніка. Той сидів, покусуючи губу, нервово кліпаючи.

— Добродії! — сказав Федоров. — Я хоч і москвітянин, та добре знаю закони цехів. Як я міг зважитися на таке? Це ж заборонено!

Секретар суду вдоволено кивнув і відразу ж, спохватившись, кинув лютий погляд на свідка.

— Поставимо питання інакше. Чи не говорив свідок із Сенніком про видання книжок латинською мовою? — гнув своє голова.

Федоров мовчав. Він не бачив, але усім еством відчував, як витяглися шиї присутніх у чорних рясах.

Мартін Сеннік не втримався:

— Говорили — й неодноразово!

Залом прокотився гомін. Голова постукав по столу дубовим молотком.

— Відповідайте!

Не дивлячись на Сенніка, Федоров голосно сказав:

— Ні, не говорили.

— Це неправда! — вигукнув Сеннік. — Я вимагаю присяги!

Судді порадилися. Іван Федоров стояв незграбний, важко дихаючи, напрочуд байдужий до всього, що відбувалося. Його примусили сказати неправду. Нічого страшнішого для нього бути уже не могло.

І коли до нього присунули Біблію, щоб поклав на неї руку, він подумав лише про те, що Біблія стара, і підтвердив під присягою, що не говорив із Сенніком про видання латинських книжок, і що не прислав до нього з Острога посланців, і що ніколи не чув про німецьких купців, і що не передавав нікому шістсот злотих.

— Ця людина підла! Хай його покарає бог! — схопившись із місця і здійнявши руку, вигукнув Сеннік.

Зал загув.

Федоров вертався на своє місце, немов сліпий, простягаючи перед собою руки. Іван Більдага та син підхопили Федорова, вивели на вулицю, ледве довели додому.

Друкареві полегшало тільки надвечір.

Ванько, схилившись над батьком, помітив у його збляклих очах каламутну вологу.

— Піди до Мартіна! — прошепотів Федоров. — Попрося, щоб прийшов... Я все поясню...

— Уже пізно, батьку...

— Сходи!

Ванько повернувся дуже скоро.

— Дверима переді мною грюкнув, — сказав він. — Ач, тварюка підступна! Лаявся на всю вулицю!

За кілька днів по тому кардиналові Гозію доповіли, що лікар Мартін Сеннік виїхав до Кракова, нічого не домігшись і остаточно порвавши з московським друкарем.

Вислухавши цю звістку, кардинал підійшов до вікна і довго дивився на Віслу.

Розділ VII

Ховаючись за важкою фіранкою, княгиня Марія Юріївна підглядала, куди піде чоловік. Якщо праворуч, до стаєнь і парні, тоді...

Курбський, щось наказавши слугі, звернув до стаєнь.

Марія Юріївна відскочила од вікна, прошмигнула в коридор, що вів до князевого кабінету. Важко дихаючи, озирнулася. Нікого. Натиснула мідну, у вигляді лев'ячої лапи, ручку дверей. Двері зарипіли. Марія Юріївна протиснулася в стулки, що трохи відхилилися, зачинила їх за собою. Гарячково окинула поглядом покій. Глянула на завалений книжками стіл. Мимохіть, невідомо навіщо перечитала назви книжок: Арістотель, «Органон», «Поетика», Ориген, «Про начала», проповіді Іоанна Златоуста...

— Чорнокнижник проклятий! Чорнокнижник проклятий! — здавлено шепотіла Марія Юріївна, тремтячими руками нишпорячи по шухлядах.

І враз замовкла. Пальці нашттовхнулися на знайоме різьблення.

Марія Юріївна витягла укладистий кипарисовий ларець. Своїм ключиком швидко відімкнула його. Стала перебирати родові коштовності. На самому дні побачила стосик паперів. Ухопила, запхнула за комір сукні, замкнула ларець, поклала на місце, засунула шухляду.

Озирнулася. Миттю опинилась біля дверей. Прислухалася. І тією ж дорогою прожогом, не чуючи під собою ніг, шмигнула у свою спочивальню.

— Раїно! Раїно! Де гінець від Яна?

— Чекає у корчмі, ясновельможна пані.

— Бери ці папери, біжи до нього, щоб ніхто не бачив.

Віддай...

А князь Курбський, нічого не підозрюючи, роздивлявся коней, бавився з цуценятами-гончаками, напував настоєм цитварного сім'я хортів.

Порання біля собак — найулюбленіший відпочинок князя, що стомлюється від перекладів з грецької та латині.

Курбський давно уникав розваг та бенкетів. Ображений на Стефана Баторія, що слідом за Сигізмундом-Августом не потвердив князевих прав на спадкоємне володіння Ковельщиною, ображений на литовських друзів, що не заступилися так, як могли б заступитися перед королем, Курбський усамітнився в уподобаному ним містечку Милянєвичі і намагався знайти розраду в учених заняттях.

Та не дарма його називають похмурим московітом. Любішими за суперечливі умопобудови Арістотеля стають для нього безнадійні й сумовиті слова Еклезіаста про марність усього мирського.

Князь не читає і не пише. Так минає місяць, другий... Але одного разу він висуває шухляду стола, дістає заповітний ларець з кипарисового дерева, розкриває його — і...

Марія Юріївна, тільки-но забачивши на порозі своєї спочивальні розлюченого князя, полотніє і верещить.

Служниця Раїна, що поткнулася на дверях, стрімголов влітає в коридор, викинута ще міцною рукою Курбського.

— Нотатки... Заповіт... Усе викрадено! — кричить князь.

Марія Юріївна притискується до стіни з такою силою, немов хоче увійти в неї. Глянувши на неї, Курбський здогадується, хто злодій.

Слуги, що збіглися на зойки, не сміють наблизитися до спочивальні, звідки долинають звуки ударів і несамовитий жіночий крик.

Двері розчахуються. Слуги розбігаються. Лише Раїна, не в змозі від жаху зрушити з місця, бачить князя Курбського. Князь розкуйовджений. Чуб прилип до чола. Він хитається. Нікого не помічає. Іде геть...

Раїна боязко заглянула у спочивальню і відсахнулася.

На килимі, в розірваній сорочці валяється дебеле тіло княгині. Воно вкрите синцями. А тим часом князь Курбський, скам'янівши, сидить перед столом, забувши засунути злощасну шухляду.

Непорущим поглядом дивиться князь у вікно, на листя тополь, що ростуть поблизу. Він приголомшений і розуміє зараз лиш одне: його пограбували. У нього відібрали все. Все. Він смішний і жалюгідний...

Перед князем лежить розкритий рукопис — іще одна іронія долі! Він розкритий саме на тій сторінці, де Арістотель пише, що все, що відбувається у природі, є послідовним ланцюгом причин і наслідків...

Замкнувши дружину в Ковельському замку, жорстоки ми побоями князь Курбський домігся того, що Марія Юріївна стала просити сина, щоб той повернув викрадені документи.

Та Ян Монтолт уже подав скаргу королю. Почалося слідство. Залякана княгиня у присутності чоловіка на запитання посланців короля, уповноважених вести слідство, відповідала ухильно. Однак через ігумена Ковельського

монастиря Вербського правда про князеві вчинки просо-
тилася назовні і дійшла до Кракова.

У тисяча п'ятсот сімдесят восьмому році Курбському
довелося приїхати до Львова і стати перед королівським
судом.

Суд ухвалив: подружжя Курбські повинне розлучитися,
причому князь зобов'язаний повернути Марії Юріївні ду-
бровицькі маетки, а вона — звільнити чоловіка від сплати
їй сімнадцяти тисяч грошів, даних як віновий викуп.

Курбський повертати маетки не квапився. На нього зно-
ву посипалися скарги. І серед них скарга княгиніної служ-
ниці Раїни про звалтування.

Князь поспішив повернути маетки, навіть поступився
дружині тисячею двісті грошів, аби тільки одержати роз-
писку про те, що Марія Юріївна більше претензій до нього
не має.

Розписку він одержав. Раїна забрала скаргу назад, за-
явивши судові, що сталося непорозуміння...

Та було вже пізно.

Ім'я покорителя Казані, Сибіру й Лівонії, затаскане по
судових канцеляріях у Речі Посполитій, вимовляли тепер з
усмішкою і огидою.

Тим часом князь Курбський, одержавши у заляканого
володимирського єпископа Феодосія церковне розлучення,
для якого за законом не було аніяких підстав, приїхав до
Острога.

Роздратований, покинутий багатьма колишніми друзья-
ми, князь шукав уваги до себе й співчуття.

Де ще, як не у давнього друга — Костянтина Костянти-
новича Острозького, — міг знайти їх князь?

Уже півроку як Іван Федоров працював над створенням
нових шрифтів.

Князеві Острозькому й греку Лукарісу легко було ба-
жати, щоб він надрукував Біблію. Та як її надрукувати?!
Федоров прикинув: якщо користуватися старими шрифтами,
якими надруковано Апостол і заблудівські книжки,
Біблія вийде завтовшки з аршин і вагою в півтора пуди.
Кому знадобиться така книга? Навіщо вона? Потрібен
був шрифт значно дрібніший, і, розраховавши, яким саме
він має бути, Федоров попервах навіть занепокоївся. Чи
вдасться такий вирізати? А якщо й удасться, то чи хороший
буде шрифт для читання? Чи ясний? Чи виразний?

Радитися ні з ким. Можна було тільки поділитися
своїми сумнівами з Гринем, що приїхав. Але й того не го-
дилосся залякувати з перших днів труднощами. Хай спершу
повчиться різати на метали, усвідомить мистецтво створен-
ня фарб, трохи звикне, прикипить душею до діла, а вже
тоді йому і складність праці буде радістю. Тоді й звіряться
в сумнівах йому настане час.

Федоров віддав Гриня у навчання до львівського май-
стра Лавріна Пилиповича, знавця різьблення й умільця ви-
готовляти фарби.

Як і годиться, з Гринем він склав угоду, скріплену
печаткою міської ради. Федоров зобов'язався платити за
навчання Гриня, а той обіцяв після закінчення його працю-
вати на Федорова не менше, ніж три роки.

Відрядивши Гриня до Львова, Федоров безвихідно засів
у відведеній йому хаті. Трапезував із княжевими слугами,
іноді його кликали і до столу князя, проте нерідко ті за-
прошення він відхиляв: од князя скоро не вирвешся, сиди
та бесідуй, а час не жде...

Перші пунсоні не вдалися. Зроблені з їхньою допомогою
матриці давали шрифт нечіткий, такий, наче він позли-
пався. Очевидно, зсунувся, як пробивали сталь. Мабуть,
попередній склад металу для пунсонів та матриць слід бу-
ло змінити.

Федоров простудював книжку Георга Агріколи «Де ре
металліка», але там відшукав лише загальні положення і
поради.

Доводилося підбирати склад сталей самому. Відклавши
різці, Іван Федоров заходився мурувати сталеплавильну піч.
Знадобилася вогнетривка цегла, потрібні були хром та
марганець.

Князь Острозький недовірливо вислуховував друкареві
вимоги, змушував розтлумачувати, навіщо потрібно те, чо-
му не можна обійтися без іншого.

Відчувалося, що непередбачені й досить таки значні ви-
трати не до смаку князеві.

А втім, у грошах князь не відмовляв, не заперечував і
проти поїздок у Львів та Краків, щоб закупити метали.

Тільки скаржився на дим від печі, звелів перенести її
за стіни замку на берег Стирі. Марно Федоров доводив, що
перекладка печі забере багато днів. Острозький наполог на
своєму. Це затягнуло роботу на цілих півроку.

Знову, як і в пору молодості, Іван Федоров жив напру-
женим і нестерпним для іншого життям: дні й ночі злива-

лися в один невинний потік турбот, переборення неперборного, пізнання непізнанного, усунення помилок, відмслення од виплечаних думок заради нових задумів і звершень.

І Федоров домігся свого. Виготовивши пунсони з нової сталі й пробивши ними матриці, він під кінець тисяча п'ятсот сімдесят восьмого року відлив перші пробні літери, придатні для друкування Біблії.

Тепер треба було вирізати пунсони. А оскільки в Біблії, крім слов'янського, передбачалося використати й грецький текст, то пунсони теж мали виготовити для двох шрифтів.

Не даючи собі перепочинку, Федоров розпочав роботу.

За вирізуванням пунсонів і застали першодрукарів князь Острозький та князь Курбський, якому господар дому захотів показати, як готуються шрифти.

— Ось, будь ласка, князю! — сказав Острозький, широко розчиняючи двері в хату Федорова.

Іван Федоров підвів на відвідувачів стомлені очі. Він працював біля вікна, при яскравому сонячному світлі, і не міг спершу розглядіти, з ким розмовляє Костянтин Костянтинович.

Нарешті розглядив: разом із Острозьким поріг переступив високий сугулуватий чоловік з довгою сивою бородою, із запалими очима.

Ще досить гарне обличчя цього чоловіка було напрочуд знайоме. Якесь давнє, здавалось, назавжди минуле хвилювання охопило Івана Федорова. А втім, воно підказувало: не такі мають бути риси обличчя цієї людини. Ні. Не такі. Гордовитої впевненості й сили бракує...

— Кречет! — пролунав у вухах забутий Ларків голос.

Тієї ж миті постала перед очима Тверська вулиця у збитому копитами снігу, розбійницький посвист, молодці в червоних шапках, вершники на гнідих конях, стиснуті тонкі губи, байдужий погляд очей...

— Князь Андрій!.. — вигукнув Федоров. — О господи!

Мимовільна жалість прозвучала в його голосі.

Курбський здригнувся, неприємно вражений. Та все ж таки гордість і мужність змусили князя усміхнутися.

— А, он ти який, дяде! — промовив він. — Чув, чув про тебе... Ну, що? Не пропав на чужині?

— Хвала богам, живий, працюю.

— Бачу, від московського гаспида останні люці пороз-

бігалися! — обернувся Курбський до Острозького. — Скоро нікого буде і страчувати.

Федоров перекинув на стільниці пунсони.

— Я від царя кривди не бачив. Зрадливі слуги, а не господар мене вїхати примусили.

Курбський насупився, але одразу ж оволодів собою.

— Іван та його холопи варті один одного.

Він торкнувся руки Острозького.

— Де ж твої шрифти, друже?

— Покажи свою роботу, — сказав Острозький Іванові Федорову. — Грецькі літери покажи.

— Прошу, князю.

Федоров розіклав на столі вирізані пунсони. Острозький брав їх, роздивлявся, передавав Курбському.

— Непогано! — змушений був похвалити Курбський. — Цими й друкуеш?

— Ні, князю... Друкую ось цими.

Жменя свинцевих літер розсипалася поряд із пунсонами.

— Мудро! Непогано! — повторив Курбський. — У кого вивчився?

— У кого ж тут вивчитися, князю? Певно, знаєш, як тутешні майстри секрети бережуть... Я вже сам. Своїм розумом сягаю.

— Годі, не вихваляйся. У Москві ти в німців діло перейняв, та й тут, мабуть, книжок начитався потрібних.

— Думай, князю, як знаєш. Вихвалятися я змолоду не навчений. До того ж не відаю, чим і в чому наші російські майстри гірші від чужоземних...

Курбський недбало зсипав літери з долоні на стіл.

— Завжди і в усьому, — сказав він. — Та якщо ти сам цього досягнув, хвалю.

Він знову звернувся до Острозького:

— Кажуть, у Парижі зроблено найдрібніші літерки. Ти не бачив паризьких книжок, князю?

Але Острозького трохи образила приятелева байдужість:

— У Парижі таких дрібних не роблять! Мій шрифт дрібніший, Андрію.

— Навряд... Треба написати, щоб надіслали звідти книжки. Подивимось.

— Марно писатимеш! — відказав Острозький. — Ну що ж? Ходімо?

Острозький і Курбський пішли.

Федоров постояв, зітхнув, зібрав шрифт, зсипав у шухлядку.

Похитав головою.

Опустився на ослін.

Узяв у руки пунсон з початою «гаммою».

Придивився.

Не одриваючи від літери погляду, намацав на столі різець.

Треба було зняти зайвий метал з лівого закруту літери.

Повернувшись у свої улюблені Миляновичі, Курбський не мав спокою.

До того ж почали дошкуляти старі рани й хвороби. А з хворобами прийшла думка про наближення смерті. Нав'язлива, невідступна... Загадкова безодня, що чекає за порогом буття, жахала Курбського. Від неї не можна втекти, з нею не можна боротися!

Не писання ж і переклади могли врятувати князя від смерті.

А єдиного сина, спадкоємця імені, давно поховали в російській землі разом із матір'ю — розплата за батькову втечу в Литву.

Син... Коли б то у нього був син!

Тепер Курбський зрозумів великого московського князя Василя, який незадовго до смерті одружився з молоденькою Оленою Глинською, матір'ю царя Івана: не розпутство спонукало до цього князя Василя — жадоба продовжити буття своє в нащадках!

— Звір дикий, і той не позбавлений радості в дітях! Повзуча гадина, і та пестить чад своїх! — шепотів Курбський уночі перед іконами. — За віщо ж, господи, принизив мене нижче звіра й гадини? За віщо караєш раба свого надміру сил його? За віщо?

Мерехтіла лампада в золотій чашечці.

Дзвеніла тиша.

Не було відповіді князеві...

У Миляновичі ранньою весною тисяча п'ятсот сімдесят дев'ятого року примчав королівський гонець. Стефан Баторій кликав князя Курбського готуватися в похід на Русь. До червня Курбський мусив прибути в чолі своїх бояр, слуг, козаків та рейтарів у головний королівський табір на Березину.

Побоювання, що він може не повернутися з походу, під-

ганяли Курбського. Він наважився оженитись утретє, щоб залишити спадкоємця свого імені, своїх задумів і своїх маєтків.

Вік і хвороби не зупиняли князя. Не зупинило й те, що за життя Марії Юріївни згідно із церковними законами одружуватися він не мав права. Не зупинило і збентеження родичів дівчини, яку обрав він за наречену.

Діти у князя ще могли бути. Законів Курбський визнавати не хотів. А брати нареченої були у князя в неоплатному боргу...

У квітні волинське місто Володимир стало свідком бучного весілля князя з дівчиною Олександрою Семашковою — шістнадцятирічною донькою багатодітного й незаможного старости Кременецького.

Заплакана безприданниця під час обряду ледве трималася на ногах. Навіть щедрий посаг, сплачений Курбським, не втішав її.

Але Курбський не зважав на сльози нареченої.

Він одвіз дружину в Миляновичі і, проживши з нею в маєтку весь травень, поїхав у військо.

Розділ VIII

Установлений в одній з башт острозького замку друкарський верстат стукав усю другу половину тисяча п'ятсот сімдесят дев'ятого і всю першу половину тисяча п'ятсот вісімдесятого року.

Іван Федоров, відливши нові шрифти і видавши Новий Завіт, тепер друкував Біблію.

Нова книга була більша за ті, що досі вийшли друком.

У ній було понад шістсот сторінок.

Кількість випущених книжок також була нечувана — понад півтори тисячі штук.

Для оздоблення книги майстер вирізав нові чорні заставки, фігурні літери, нові «вузлики» — гравюри з орнаментами, що завершували кожний розділ.

Друкувалася книга шістьма різними шрифтами.

Для змісту, для чорних рядків на титульній сторінці використали московський першодрукований півустав. Ним же набирали доданий до Біблії календар.

Для другого і третього рядків титульної сторінки Федоров узяв великий уставний шрифт.

Для основного тексту — дрібний слов'янський шрифт і такий же грецький.

Удвоє меншим він набрав і надрукував вірші, які облямовували герб князя Острозького, виноски на полях біблійного тексту, вихідні відомості про книгу.

Іван Федоров майже ніде не вжив кіноварі. В самій Біблії нею було позначено лише зміст Книжок Буття, Псалтиря, Євангелія від Матфея і Діянь Апостольських та перші три рядки на титульній сторінці й квіти внизу.

Федоров зробив це свідомо.

У набраній двома колонками, прикрашеній строгими чорними заставками книзі надмір кіноварі міг завадити. Пістрявість розважала б читача, не давала б йому настроїтися на потрібний лад, цілком зосередитися на тексті.

В кінці книги Федоров надрукував свою післямову. Скромно й коротко розповідав майстер про своє життя, про вигнання, про вимушене поневіряння на чужині, про радість, яку зазнає від того, що зміг знову послужити людям.

Федоров почував, що скоро помре. Проте писав про близьку кончину без тривоги й гіркоти: «Заспокоєння і воскресіння з мертвих учую...»

Ні, напружуючи сили й усвідомлюючи, що острозька біблія може стати його останньою працею, майстер не страшився цього.

Він знав: з того самого дня, коли вперше подумав про друковані книжки, і дотепер ні разу не вагався він, ні разу не засумнівався у своїй правоті, ні разу не звернув з обратного шляху.

Проте відпочити хотілося... Відпочити йому вже хотілося...

У серпні тисяча п'ятсот вісімдесятого року Федоров закінчив друкувати Біблію.

Він міг би радуватися.

Та на нього чекав новий удар.

Працюючи в Острозі, Іван Федоров повсякчас цікавився успіхами Гриня і одержував від Лаврентія Пилиповича найкращі відзиви.

Учень Лаврентієв відзначався допитливістю, старанністю, легко схоплював і запам'ятовував нове.

Крім того, у Гриня були чудова рука і точне око. Він уже сам різав пунсони, і надіслані Федорову зразки краще за будь-які слова свідчили про те, що він не помилився...

— Слава богу! Слава богу! — шепотів Федоров, роздивляючись пунсони. — Не пропаде моя справа...

Іван Федоров давно полишив усяку надію на рідного сина. На думці в того були торгівля будь-чим та городи...

Гринь, лише Гринь міг і повинен стати послідовником Федорова.

І раптом Федоров дізнався, що улюблений учень утік. Утік у Вільну, його переманили купці Мамоничі, які залишилися без друкарні, бо помер Петро Тимофеев.

Гриневі кортіло почати самостійну роботу. Не хотілося ходити в підмайстрах. Звабила свобода, звабило обичає багатство!

— Дурень! Дурень! — досадливо повторяв Федоров. — Кому повірив? Забув, як Петра Мамоничі тримали! А сам іще в гірші тенета потрапиш! Мамоничі свого не подарують! Вони зрозуміють, що тепер Гриня закабалити можна, оскільки він зі мною угоду порушив... Дурень!

Одне прикре було: ніхто не стане замість тебе коло верстата...

Від'їжджаючи з Острога, Іван Федоров вважав, що він має право забрати тисячу Біблій. Тим більше, що вклав у друкування книжок гроші, заради яких ще в тисяча п'ятсот сімдесят дев'ятому році, як від'їздив князь Острозький, заставив свою львівську друкарню.

Не чекати ж було, доки повернеться князь! Не зупиняти ж роботу!

Проте Острозький розсудив інакше. Йому зовсім не потрібні були ні верстат, ні шрифти, що їх Федоров залишив у замку.

Володар двадцяти п'яти міст, десяти містечок, шестисот сімдесяти селищ, маючи прибуток мільйон двісті тисяч злотих на рік, князь Острозький вважав себе пограбованим.

Він послав слідом за Федоровим того ж самого Петра Рінфлейна (якому колись доручав запросити друкаря), щоб накласти арешт на все майно Федорова, тобто на книжки.

І арешт наклали.

Постарілий, з надірваним на роботі здоров'ям, зіпсувавши зір, виготовляючи найдрібніші шрифти, творець перших російських та українських книжок лишився без засобів існування.

Заставлений верстат йому не повертали.

Лаврентій паперу в кредит не давав.

І хоч ім'я Івана Федорова стало відоме вже усьому світові від Лондона до Москви, від Парижа до Константинополя, хоч книжки його викликали загальне захоплення, сам він ледве животів, позичаючи, щоб обернутися з торгівлею власними виданнями, придбаними у заможних городян.

Тільки з допомогою того ж таки Івана Більдаги, що приховав книжки не лише у своїх підвалах, де їх арештували, Федорову вдалося за два роки зібрати невеликі гроші, проте починати з ними нове діло годі було й мріяти.

Наближалася старість. З тугою думав Федоров про те, що вже нічого не створить.

У цей час до нього повернувся Гринь.

Під Москвою, в Олександровій слободі, повільно помирав цар Іван Васильович. Помирав від надмірностей, від поганих хвороб, від кошмарів, що мучили, від краху надій.

Помирав, переживши сімох своїх жінок, які передчасно сконали, убивши в нападку маніакальної злоби старшого сина, що здумав був заступитися за вагітну дружину, помирав, розоривши власний народ і втративши лівонські завоювання.

Ніякі хитрощі не допомогли: ні загравання з римським папою, ні обіцянки перейти в католицьку віру, ні зволікання переговорів.

Хоча війська Стефана Баторія так і не взяли Пскова, що вистояв завдяки небувалому героїзмові його захисників, хоча польське військо і знесилось, але ж і російська сторона була виснажена.

Мир, укладений з поляками у Запольському Ямі в тисяча п'ятсот вісімдесят другому році, віддав Речі Посполитій усі російські завоювання у Лівонії.

Вихід до моря було втрачено.

Не доводилося сподіватися і на звільнення України. Час давно згаяли.

Двадцятичотирирічну війну бездарно і безнадійно програли.

І цар помирав, потішаючись іноді тим, що нацьковував ведмедів на втікачів-селян та слуг, котрі чимось не догодили.

Від Івана йшов неприємний дух гниття. Навіть ліки медика Бомелія, що невідлучно був при царі, не допомагали.

А втім, у хвилини просвітлення цар вимагав, щоб йому приносили книжки. Проте читав мало. Більше сидів замкнувшись, нікого до себе не пускаючи, і виправляв літописи.

Змінював у них дати подій, підробляв записи, навмисне заплутував смисл написаного, аби виправдати невиправдані страти й гоніння.

І коли вдавалося наплутати, потирив тремтячі руки, заходився божевільним смішком, гладив самого себе по лисому черепі й хвалив:

— Розумник, Ваню! Розумник!

Зненацька схоплювався, підбігав навшпиньки до дверей, притулявся вухом до замкової щілини і, увесь трясучись, витріщивши драглисті очі, підстерігав лиходіїв. А він знав, що лиходії всюди: і за дверима, і під столом, і в його улюбленому ковпаці... Тільки завдяки такій обережності він, розумник Ваня, і ненависного князя Курбського пережив! Ой леленько, пережив! Ох і розумник, пережив! Не дав йому за ікони заховатися, вигнав звідти посохом, отож Андрюшка в себе у Миляновичах і сконав!

Князь Курбський і справді помер. Хворий, посварившись із польськими вельможними панами, він помер у травні тисяча п'ятсот вісімдесят третього року. Незадовго до смерті гордовитий князь остаточно зрадив себе. Він принизливо каюся перед королем у погрішностях, благав прости, не позбавляти сина Дмитра помість... А втім, запізнеле каяття користі не дало. Курбський давно вже не був потрібний. І його син Дмитро так і не одержав сподіваного.

Померли чи загинули й інші зрадники, що втекли з Курбським до Литви.

Івана Колимета убив п'яний шляхтич Дмитро Булига.

Андрія Барановського замкнули в сараї і спалили на попіл разом із його сім'єю змучені поборами селяни.

Якова Невзорова і Постніка Туровицького вбили під час бійки за землю слуги князя Андрія Вишневецького.

Василя Калиновського, лютого управителя Миляновичів, убили міщани Берестечка...

Життя пред'являло свій суворий рахунок усім.

А до Івана Федорова немов вернулися молода наполегливість і сила.

На диво друзям, він був невтомний.

Гриня — його надію, його пильні очі, його колишню тверду руку — простив. Федоров уклав з учнем мир. Гринь зобов'язався не різати літер для себе і не влаштувати власної майстерні, а Федоров обіцяв, що допоможе учневі, якщо той не порушить угоди, відкрити власну друкарню.

Іван Федоров одразу ж замовив учневі два шрифти за двісті злотих — небувалу на той час плату.

А поки Гринь працював, Федоров брав у борг де тільки міг. Знайшов нового паперового фабриканта, заплатив йому наперед сто злотих за папір. Відновив клопотання про зняття арешту з книжок. А коли стало нестерпно важко без грошей, наважився на відчайдушний крок — поїхав у Краків до короля Стефана Баторія, який шукав гарматних майстрів, і взявся відлити королю мідну гармату.

Мистецтво Федорова як ливарника ні в кого сумнівів не викликало.

Король розпорядився дати Федорову грошей.

Усі ці гроші до останньої копійки Іван Федоров уклав у новий друкарський верстат і шрифти.

— А не боїшся ти, вчителю? — спитав Гринь.

— Усе в руці божій! — відповів Федоров. — Працюю. Не сумнівайся. Якщо доведеться постраждати — постраждаю. Гріха за собою не почуваю. Бо не гарматами, а книжками, добрим розумом слід рятувати людей від лиха!

На початок грудня тисяча п'ятсот вісімдесят третього року борг Федорова становив тисячу п'ятсот злотих.

Він заборгував королю, сусідам, майстрам-шкіряникам, столярам... Усім, у кого лиш міг позичити.

— Розплачуся! — заспокоював він Гриня. — Аби тільки видати книжки...

Та видати книжки він не встиг.

Трудне, важке його життя обірвалося, коли ніхто того не чекав, у розпалі кипучої праці.

П'ятого грудня тисяча п'ятсот вісімдесят третього року, працюючи в друкарні коло верстата, Іван Федоров раптом зблід, схопився за груди, невпевнено підвівся з ослона і, похитнувшись і не зронивши ні слова, впав на підлогу...

Його поховали на цвинтарі Онуфріївської церкви в місті Львові.

Він живий у кожній літері наших книжок.

ПІСЛЯМОВА

Книжку завершено. Але я хочу продовжити розмову з читачем.

Не через побоювання, що мене не зрозуміють: слід гадати, що основна ідея розповіді досить ясна.

Я повинен застерегти читача, що, незважаючи на найновіші відкриття, які пролили світло на львівський період діяльності Івана Федорова, незважаючи на появу досліджень Г. І. Коляди, які показують «еретичність» Федорова — творця Апостола, багато що в біографії першодрукаря і досі ще є загадкою.

Не можна упевнено сказати, де й коли народився Федоров, з якого стану походив, з ким із сучасників-москвичів був близький тощо.

Це змушувало під час роботи над книжкою удаватися до тих чи інших гіпотез, висунутих радянськими вченими, а в тих випадках, коли наука залишала питання не з'ясованим, — робити припущення, які, не спотворюючи загальної картини, допомагали будувати сюжет і розвивати фабулу.

У книжці висловлюється думка про походження Івана Федорова зі стану новгородських переписувачів.

Щоправда, ми знаємо, що Федоров був дяконом церкви Ніколи Гостунського в Московському Кремлі. Проте відомо також, що митрополит Макарій оточував себе освіченими новгородцями, і я вважав за можливе припустити, що Макарій знав першодрукаря ще з попередньої єпархії. Це дало змогу пояснити прихильність митрополита до звичайного дякона з причету церкви Ніколи Гостунського.

Припущенням є і версія про загибель дружини Федорова під час пожежі тисяча п'ятсот сорок сьомого року. Звичай-

но вважають, що дружина першодрукаря померла чи-то на початку п'ятдесятих років, чи-то пізніше — уже після виходу в світ Апостола. Точних відомостей про це немає. Прихильники тієї версії, що Іван Федоров овдовів після виходу у світ Апостола, посилаються на відомості, залишені самим Федоровим у післямові до своєї книги. Справді, Федоров називає себе у післямові до Апостола дияконом, а священники, які овдовіли, не могли перебувати в білому духовенстві. Це дуже серйозне свідчення, але я все-таки вирішив зупинитися на версії про загибель дружини Федорова під час відомої за своїми наслідками московської пожежі.

Я виходив з того, що Федоров, видаючи Апостол, міг назватися дияконом і тоді, коли вже був удівцем, щоб згадуванням про сан підкреслити належність друкарів до «книжників». Пишучи, що Ірина загинула в тисяча п'ятсот сорок сьомому році, я дістав можливість розповісти про московську «смуту».

Важливішим питанням є від'їзд Івана Федорова у Литву. Дослідження радянських вчених не полишають сумніву в тому, що вихід Апостола мав накликати на Федорова з боку ортодоксального духовенства обвинувачення у еретицтві. Федоров і сам у післямові до львівського видання Апостола писав, що зазнав гоніння з боку якихось «невігласів». Здавалося, слід було б зробити висновок про втечу Федорова з Москви. Проте академік М. М. Тихомиров переконливо довів, що про втечу не могло бути й мови. Він же зазначив, що гетьман Ходкевич неодноразово просив у ті роки Івана IV прислати людей, обізнаних з друкарською справою.

Тому дуже можливо, що Федорову запропонували поїхати в Литву і він дав згоду, вбачаючи у від'їзді до Ходкевича вихід із скрутного становища. Так це і зображено у книжці.

Далі. Хоча й немає документів, які підтверджували б недоброзичливу зацікавленість долею православного друкаря з боку католицької церкви, відсутність такої припустити не можна. Тому на сторінках книжки з'являється кардинал Гозій, а загадкова сварка Федорова з Мартіном Сенніком пояснюється підступами єзуїтів.

У книжці подається тлумачення автором причин, що спонукали Федорова написати свої відомі післямови до зарубіжних видань: бажання Івана Федорова спростувати ворожі щодо нього і щодо друкарської справи чутки у цих післямовах дуже виразне.

Хотілося б зупинитися ще на одному. У книжці нічого не сказано про причини розриву Івана Федорова з Острозьким. Ми не маємо ніяких безсумнівних відомостей про них. Та коли пригадати, що вже у надрукованій Федоровим Біблії чомусь було вилучено і замінено новим один з аркушів, коли пригадати, як ставився Федоров до роботи над рукописними текстами, можна, по-моєму, припустити, що розрив між Федоровим і Острозьким стався, висловлюючись сучасною мовою, на ідеологічному ґрунті.

На скільки правильним є таке припущення, можуть показати дослідження Острозької біблії, що їх провів Г. І. Коллада на зразок дослідження Апостола.

Серед персонажів розповіді є й вигадані особи: автор анонімних послань на захід Ганс Краббе, купці Твердохлебови, Марфа, Ларко, переписувач Акіндін та ряд інших. Створюючи їхні образи, я дбав не стільки про те, щоб урізноманітнити сюжет, скільки про те, щоб розповісти про події того часу, відтінити в образі самого Федорова його цілеспрямованість і людяність.

У повісті не можна було всебічно змалювати деяких сучасників Федорова. Наприклад, у книжці дуже мало сказано про найбільших ідеологів того часу: попа Сильвестра, троїцького ігумена Артемія, про боярського сина Матвія Башкіна, про інших цікавих представників тогочасної громадської думки, чий зв'язок з Іваном Федоровим, на жаль, поки що не доведено.

Я намагався, певна річ, бути гранично точним там, де мав справу з незаперечними, підтвердженими документами фактами.

Це однаковою мірою стосується і розповіді про Федорова, і про інших історичних осіб: про Івана IV, князя Андрія Курбського, Максима Грека, митрополита Макарія, гетьмана Ходкевича, князя Острозького.

Описуючи тогочасну книгодрукарську техніку, діяльність Федорова як публіциста, сміливого редактора священних текстів і творця оригінального друку, я намагався якомога повніше й сумлінніше відобразити погляди радянських істориків книги, філологів та мистецтвознавців.

Велику допомогу при цьому подав своїми зауваженнями член-кореспондент Академії наук СРСР, заслужений діяч мистецтв РРФСР О. О. Сидоров, ознайомившись з першим варіантом рукопису.

Користуючись з нагоди, складаю йому й рецензентам книжки С. Чевкіну та А. Рогову глибоку подяку.

ХРОНОЛОГІЯ

- Близько 1520 року — народився Іван Федоров.
- 1547 — місія Шлітта, відрядженого Іваном IV у німецькі землі запросити різних майстрів та художників.
- 1550 — Судебник та Уставні грамоти Івана IV.
- 1551 — Стоглавий собор, що вирішував, зокрема, питання про церковні книжки.
- 1552 — взяття російськими військами Казані й приєднання Казанського царства.
- 1553 — збір книжок для казанської єпархії.
- 1553—1556 — приблизні роки виходу перших московських друкованих видань, так званих анонімних.
- 1563 — відкриття у Москві першої друкарні, штанби, і початок роботи (з 19 квітня) над Апостолом.
- 1564, березень — вихід першої московської друкованої книжки — Апостола, створеного Іваном Федоровим та Петром Тимофєєвим.
- 1565 — вихід Часослова Івана Федорова.
- Близько 1566 року — вихід Євангелія Івана Федорова.
- Близько 1567 року — вимушений від'їзд Івана Федорова та Петра Тимофєєва до гетьмана Ходкевича.
- 1569 — вихід у Заблудові Євангелія учительного, надрукованого Федоровим і Тимофєєвим.

1570 — вихід у Заблудові Псалтиря з Часословом.

Близько 1573 року — переїзд Федорова у Львів.

1574 — друге, львівське видання Апостола та Граматики Івана Федорова.

1575 — переїзд Федорова в місто Острог і вступ його на посаду управителя Дерманського монастиря.

1581 — вихід Острозької біблії.

1583 — смерть Івана Федорова.

З М І С Т

ЧАСТИНА ПЕРША
5

ЧАСТИНА ДРУГА
82

ЧАСТИНА ТРЕТЯ
159

ПІСЛЯМОВА
233

ХРОНОЛОГІЯ
236

Прибытков Владимир Сергеевич

ИВАН ФЕДОРОВ

Роман

(На українском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *З. І. Рябчик*

Художник *В. В. Василенко*

Художній редактор *І. М. Гаврилюк*

Технічний редактор *Б. С. Грінберг*

Коректор *Т. В. Грузинська*

Виготовлено на Головному підприємстві
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Київ, вул. Довженка, 3.

Здано на виробництво 6.VI 1973 р. Підпи-
сано до друку 23.X 1973 р. Формат па-
перу $84 \times 108^{1/32}$. Папір № 1. Фізичн. друк.
арк. 7,5. Умовн. друк. арк. 12,6 + 10 вкл.
Обліково-видавн. арк. 14,915. Ціна 73 коп.
Зам. № 3—1504. Тираж 30 000.